

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

СКОБЕЛЬСЬКА ОЛЬГА РОМАНІВНА

УДК 341.223.14:342](477-074)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОВИЙ СТАТУС ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ
В УКРАЇНІ**

Спеціальність 081 «Право»
Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. Р. Скобельська

Науковий керівник: Максименцева Надія Олександрівна, доктор
юридичних наук

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Скобельська Ольга Романівна. Правовий статус тимчасово окупованих територій в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2024.

Дисертаційне дослідження спрямоване на розкриття засад правового статусу тимчасово окупованих територій та розроблення перспективних напрямів удосконалення підходів та моделей деокупації тимчасово окупованих територій та реінтеграції деокупованих територій України.

Актуальність обраної проблеми дослідження обумовлюється потребою пошуку шляхів наукового та теоретичного осмислення питання правового статусу тимчасово окупованих територій України відповідно до норм міжнародного та національного права, а також пошуку моделі деокупації та реінтеграції таких територій.

Питання правового статусу тимчасово окупованих територій є малодослідженим та не знайшло комплексного вирішення у правовій науці, а отже потребує усунення прогалин та надання пропозицій у цій сфері.

У дисертації комплексно, з урахуванням нових підходів правової науки досліджено теоретичні засади правового статусу тимчасово окупованих територій України та розроблено засади концепції та моделі деокупації цих територій, а також реінтеграції деокупованих територій та населення, визначено категоріально-понятійний апарат предмету дослідження, зокрема авторський підхід до понять «окуповані території», «окупація», «анексія», «правовий статус окупованих територій» «стабілізаційні заходи на деокупованих територіях» та ін.

У ході дослідження визначено основні проблеми правового статусу ТОТ в Україні та запропоновано підходи до забезпечення юрисдикції України на тимчасово окупованих територіях.

У дисертаційній роботі розв'язано важливе наукове завдання, яке полягає у науково-теоретичному обґрунтуванні правового статусу ТОТ та розробленні перспективних напрямів його удосконалення.

У дослідженні першочергові акценти зроблено на виокремленні єдиного підходу до правового регулювання статусу ТОТ в Україні, складовими якого є наступні напрями:

- визначення особливостей правового режиму ТОТ в Україні;
- форми охорони прав громадян України, які проживають на ТОТ та внутрішньо переміщених осіб;
- необхідність визнання міжнародних механізмів регулювання правового статусу тимчасово окупованих територій в Україні та міжнародно-правових засобів його реалізації;
- виокремлення особливостей реалізації прав і свобод людини і громадянина у тому числі прав корінних народів на ТОТ Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей та інших територіях України, які окуповані в період повномасштабної збройної агресії РФ;
- визначення концепції повоєнного регулювання правового статусу деокупованих територій та заходів стабілізації, встановлення правопорядку, реінтеграції, відновлення миру та добробуту, перехідного правосуддя та неповернення окупації.

У ході дослідження генези правового статусу окупованих територій в Україні в роботі було виділено чотири етапи окупації території України починаючи з XIV століття і до сьогодні.

Проаналізовано норми міжнародного права щодо окупації та визначено її характерні ознаки та обов'язки окупаційної держави в особі її квазі-органів перед місцевим населенням. Визначено види та підстави розмежування видів окупації.

Уперше було визначено поняття, та об'єктно-суб'єктний склад правового статусу та правового режиму ТОТ в Україні та визначено зміст правовідносин у цих сферах.

У дослідженні розкрито механізм охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина на ТОТ України, до якого віднесено визначений чинним законодавством та міжнародним правом суб'єктний склад державних та міжнародних органів у цій сфері.

Окремо зазначено про діяльність держави по захисту внутрішньо переміщених осіб та осіб, які зникли безвісти за особливих обставин.

Розкрито основні повноваження держави по фіксації правопорушень на ТОТ та фактів зникнення осіб безвісти за особливих обставин, наведено кількісні характеристики діяльності органів правопорядку, зокрема головних управлінь Національної поліції України та прокуратури в АР Крим, Донецькій та Луганській областях. Здійснено детальний аналіз порушених прав і свобод громадян на ТОТ. Досліджено та проаналізовано діяльність Держприкордонслужби України в частині забезпечення в'їзду виїзду з/на тимчасово окупованої території.

У дисертаційному дослідженні розкрито міжнародно-правові інструменти охорони та захисту прав України як держави та прав громадян, що постраждали від збройної агресії РФ, проаналізовано справи, що перебувають на розгляді в Міжнародному Суді ООН, Міжнародному Кримінальному Суді та Європейському суді з прав людини.

У ході дисертаційного дослідження запропоновано ефективні механізми забезпечення правової стабільності та відновлення правопорядку на деокупованих територіях. Досліджено питання застосування в Україні моделі перехідного правосуддя, проаналізовано його сильні та слабкі сторони.

Розкрито основні підходи до створення кадрового резерву осіб, які займатимуть посади в органах державної влади, що функціонуватимуть на деокупованих територіях України.

Проаналізовано порядок врегулювання законодавством питань визнання правочинів, посвідчення фактів смерті, народження, укладення і розірвання шлюбу, оформлення спадщини.

Означено основні підходи до відбудови України та проаналізовано досвід зарубіжних країн та сформовано найбільш прийнятні підходи до відбудови.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробленні теоретико-методологічних і практико-прикладних положень, оформлених у конкретні пропозиції, які можуть бути реалізовані й покладені в основу подальшого удосконалення політики управління у сфері деокупації тимчасово окупованих територій та реінтеграції деокупованих територій та населення, що проживає на цих територіях. Розроблені теоретико-практичні положення, висновки та рекомендації можуть бути використані: у дослідженнях, програмах та проектах відповідних органів державної влади, у науково-дослідних інститутах, навчальних закладах та структурах підвищення кваліфікації щодо питань реінтеграції населення тимчасово окупованих територій. Запропоновані теоретичні положення та практичні рекомендації можуть також становити оптимізаційну основу реалізації раціонального інструментарію управління у сфері реінтеграції населення деокупованих територій України засобами удосконалення державної політики.

Основним завданням роботи є визначення поняття і змісту правового статусу тимчасово окупованих територій України, якому буде присвячено дане дисертаційне дослідження.

Ключові слова: тимчасово окуповані території; правовий статус; деокупація; обмеження прав і свобод людини і громадянина; національна безпека; адміністративна межа; цивільне населення; реінтеграція; міжнародні засоби охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина; перехідне правосуддя; воєнний стан; внутрішньо переміщені особи; захист прав корінних народів; особи, зниклі безвісті за особливих обставин.

ABSTRACT

Skobelska Olga Romanivna. Legal status of the temporarily occupied territories of Ukraine. - Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 Law, specialty 081 Law. - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2024.

The dissertation research aims to disclose the principles of the legal status of temporarily occupied territories and develop promising directions for improving approaches and models of de-occupation of temporarily occupied territories and reintegration of de-occupied territories of Ukraine.

The relevance of the chosen research problem is determined by the need to search for ways of scientific and theoretical understanding of the issue of the legal status of temporarily occupied territories of Ukraine in accordance with the norms of international and national law, as well as the search for a model of de-occupation and reintegration of such territories.

The issue of the legal status of temporarily occupied territories is under-researched and has not found a comprehensive solution in legal science, therefore, it requires filling the gaps and providing proposals in this area.

In the dissertation, theoretical foundations of the legal status of temporarily occupied territories (TOT) in Ukraine are comprehensively explored, considering new approaches in legal science.

The principles of the concept and models of de-occupation of these territories, as well as the reintegration of de-occupied territories and populations, are developed. The categorical-conceptual apparatus of the research subject is defined, including the author's approach to concepts such as "occupied territories," "occupation," "annexation", "legal status of occupied territories", "stabilization measures in de-occupied territories", and others. The main problems of the legal status of TOT in Ukraine are identified during the research, and approaches to ensuring Ukraine's jurisdiction in temporarily occupied territories are proposed.

The dissertation addresses the important scientific task of theoretically justifying the legal status of TOT and developing prospective directions for its improvement. The research focuses on establishing a unified approach to the legal regulation of the status of TOT in Ukraine, including: Determining the peculiarities of the legal regime of TOT in Ukraine.

Protecting the rights of Ukrainian citizens residing in TOT and internally displaced persons. Recognizing international mechanisms for regulating the legal status of temporarily occupied territories in Ukraine and international legal means of its implementation. Implementing the rights and freedoms of individuals, including the rights of indigenous peoples, in TOT, such as the Autonomous Republic of Crimea, Donetsk, and Luhansk regions, occupied during the period of full-scale armed aggression by the Russian Federation. Defining the concept of post-war regulation of the legal status of de-occupied territories and stabilization measures, establishing the rule of law, reintegration, peace and prosperity, transitional justice, and non-return to occupation.

The dissertation also analyzes the genesis of the legal status of occupied territories in Ukraine, highlighting four stages of the occupation starting from the 14th century until today.

International law norms regarding occupation are analyzed, including its characteristic features and the obligations of the occupying state towards the local population. Furthermore, the dissertation defines the concept and object-subjective composition of the legal status and regime of TOT in Ukraine, determining the content of legal relations in these areas. The mechanism for protecting human rights and freedoms in TOT of Ukraine is elucidated, including the subject composition of state and international bodies in this sphere.

The research also addresses the activities of the state in protecting internally displaced persons and persons missing under special circumstances.

It outlines the state's main powers in documenting violations of law in TOT and cases of persons missing under special circumstances, providing quantitative characteristics of law enforcement activities, particularly by the main departments of

the National Police of Ukraine and prosecutors in the Autonomous Republic of Crimea, Donetsk, and Luhansk regions. The dissertation explores international legal instruments for protecting Ukraine's state rights and the rights of citizens affected by the armed aggression of the Russian Federation.

Cases pending in the UN International Court of Justice, the International Criminal Court, and the European Court of Human Rights are analyzed. Efficient mechanisms for ensuring legal stability and restoring law and order in de-occupied territories are proposed in the dissertation. The application of transitional justice in Ukraine is examined, analyzing its strengths and weaknesses. Finally, the dissertation discusses approaches to creating a reserve of personnel for positions in state authorities functioning in de-occupied territories of Ukraine.

The dissertation analyzes the legislative regulation of recognition of legal acts, certification of death and birth, marriage formation and dissolution, and inheritance formalities.

It identifies the main approaches to Ukraine's reconstruction and analyzes the experience of foreign countries to form the most acceptable approaches to reconstruction. The practical significance of the obtained results lies in developing theoretical-methodological and practical-applied provisions, formulated into specific proposals that can be implemented and serve as the basis for further improvement of management policies in the sphere of de-occupation of temporarily occupied territories (TOT) and reintegration of de-occupied territories and populations residing in these areas. The theoretical-practical provisions, conclusions, and recommendations developed can be utilized in research, programs, and projects of relevant government bodies, research institutes, educational institutions, and training structures concerning population reintegration of temporarily occupied territories.

The proposed theoretical provisions and practical recommendations can also form the optimization basis for implementing a rational management toolkit in the field of population reintegration of de-occupied territories in Ukraine through the improvement of state policy. The main task of the dissertation is to define the concept

and content of the legal status of temporarily occupied territories in Ukraine, which is the focus of this research.

Keywords: temporarily occupied territories; legal status; de-occupation; restriction of human rights and freedoms; national security; administrative boundary; civilian population; reintegration; international means of protecting human rights and freedoms; transitional justice; state of emergency; internally displaced persons; protection of indigenous peoples' rights; persons missing under special circumstances.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Скобельська О.Р. Псевдореферендуми на тимчасово-окупованих територіях України: питання легітимності та засобів реагування. *Нове українське право*, Вип. 5, 2022 С. 31-36
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.5.4>

2. Скобельська О.Р. Стабілізаційні заходи на деокупованих територіях: поняття та види. *Нове українське право*, Вип. 5, 2023 С. 53-59
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.5.8>

3. Скобельська О.Р. Шляхи деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій і відновлення довіри населення до держави Україна. *Нове українське право*, Вип. 4, 2023. С. 94-99

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.12>

4. Скобельська О. Правове забезпечення формування кадрового резерву на тимчасово окупованих територіях України після їх деокупації. *Право.ua* № 4 ч.2 2023 С. 102-106

DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2023.4-2.15>

Тези, опубліковані за матеріалами наукових конференцій:

5. Скобельська О.Р. До питання про регулювання суспільних відносин на тимчасово окупованих територіях України. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики у XXI столітті*. (м. Рівне, 23-24 вересня 2021 року). Матеріали міжнародної конференції: Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, 2021. С. 14

6. Скобельська О.Р. До питання про законодавче врегулювання статусу тимчасово окупованих територій України. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* (м. Запоріжжя 25-26 червня 2021 року). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2021.-100с.

7. Скобельська О.Р. Роль Верховної Ради України у діяльності щодо розмінування (гуманітарного розмінування) території України, забрудненої вибухонебезпечними предметами внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. *Шевченківська весна – 2022: публічне управління та державна служба*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2022. С. 171-173

8. Скобельська О.Р. Особливості організації державної влади на тимчасово окупованій території України в період воєнної агресії Російської Федерації. *Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 черв. 2022 р.). Київ : ННІ ПУДС КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. С.60-63

9. Скобельська О.Р. Міжнародно-правові засади статусу окупованих територій, як запорука незалежності України. *Незалежність України: сучасна доктрина і практика публічного управління* : матеріали міжнар. круглого столу до Дня Незалежності України (Київ, 22 серп. 2022 р.). Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2022. С. 200 - 201

10. Скобельська О.Р. Міжнародно-правова оцінка референдуму на тимчасово окупованих територіях України. Матеріали щорічного Всеукраїнського круглого столу до Дня Гідності та Свободи України (Київ, 23 листопада 2022 р.). Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2022. С. 110 - 112

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АР Крим – Автономна республіка Крим

ВР України – Верховна Рада України

ВПО – внутрішньо переміщені особи

Гаазька Конвенція - Гаазька Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року

ГУ НПУ – Головне управління Національної поліції України

Держприкордонслужба України – Державна прикордонна служба України

ДФС України – Державна фіскальна служба України

Женевська Конвенція - Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року

ЗСУ – Збройні сили України

ЄС – Європейський союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

МВС – Міністерство внутрішніх справ України

Мінреінтеграції України - Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України

МКС – Міжнародний кримінальний суд

ОБСЄ – Організація безпеки та співробітництва в Європі

ОГП - Офіс Генерального прокурора

ОМС – органи місцевого самоврядування

ООН – Організація об'єднаних націй

РФ – Російська Федерація

СБУ – Служба безпеки України

США - Сполучені штати Америки

ТОТ – тимчасово окупована територія

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ	
1.1. Теоретичні засади дослідження поняття правового статусу тимчасово окупованих територій	22
1.2. Генеза правового статусу окупованих територій	39
1.3. Міжнародно-правові засади правового статусу тимчасово окупованих територій	51
1.4. Правове регулювання статусу тимчасово окупованих територій у чинному законодавстві України	74
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ ТА ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ	95
2.1. Реалізація правового режиму тимчасово окупованих територій в Україні	97
2.2. Особливості здійснення охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованих територіях в Україні	131
2.2.1. Охорона та захист прав і свобод людини і громадянина на території Автономної Республіки Крим	135
2.2.2. Реалізації прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей	147
2.2.3. Особливості охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах збройного конфлікту та воєнного стану	156
2.3. Міжнародно-правові засоби регулювання правового статусу тимчасово окупованих територій України	163
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ОКУПОВАНИХ (ДЕОКУПОВАНИХ) ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНІ	
3.1. Зарубіжний досвід регулювання правового статусу тимчасово окупованих (деокупованих) територій	178
3.2. Розробка ефективних механізмів забезпечення правової стабільності та відновлення правопорядку на деокупованих територіях в Україні	188
3.3. Шляхи деокупації, реінтеграції та відновлення довіри населення до Української держави на деокупованих територіях в Україні	207
ВИСНОВКИ	238
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	248
Додатки	267

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному світі, де геополітичні напруження та конфлікти стають неодмінною частиною реальності, проблема тимчасово окупованих територій набуває особливої актуальності. Дослідження правового статусу таких територій є надзвичайно важливим в контексті вітчизняної практики та зарубіжного досвіду.

З 2014 року частина території України перебуває під тимчасовою окупацією РФ. Останні десять років продовжуються порушення прав і свобод мільйонів громадян України, що зумовлює необхідність у нових підходах до формування правового статусу цих територій та розробки моделі їх деокупації та реінтеграції.

Військова агресія РФ, вторгнення військ на територію України стали початком написання сучасної історії про звільнення держави, деокупації та вжиття заходів до відновлення життєдіяльності та реінтеграції деокупованих територій.

Отже, правовий статус тимчасово окупованої території потребує наукового дослідження та правового визначення як в умовах збройного конфлікту, під час відсічі збройної агресії, організації дій супротиву та існування невідкладної потреби у всебічній охороні та захисті прав і свобод людини і громадянина, так і в умовах повоєнного періоду, під час відновлення деокупованих територій, повернення їх під юрисдикцію України, організації діяльності на цих територіях органів державної влади та органів місцевого самоврядування та заходів реінтеграції деокупованих територій та їх населення, розбудови сталого миру та не повторення окупації.

У зв'язку з цим, дослідження правового статусу ТОТ є актуальним як для України, так і для інших країн світу, оскільки на тлі геополітичних криз та конфліктів модель України є показовою для розуміння та подальшого впровадження ефективних механізмів правового регулювання на ТОТ та є

важливим досвідом для забезпечення мирного та стабільного розвитку світового співтовариства.

Все викладене вище вказує на актуальну необхідність науково-правового дослідження правового статусу тимчасово окупованих територій.

Зокрема проблематику правового статусу тимчасово окупованих територій досліджували вчені та фахівці серед яких: Баранов С. О., Бут І.О., Бутко І. М., Дешко Л. М., Драган О. В., Зубченко О. С., Іляшко О. О., Кушнір Я. О., Леонова І. М., Личенко І. О., Лотюк О. С., Мішина Н. В., Шевчук В. О., Яновицька А. В., Янчук Н. О. та інші.

Окремі аспекти кримінально-правового характеру щодо колабораційної діяльності визначали Зайцев О. В., Рубащенко М. А., Драган О. В. та інші.

Загальні засади міжнародно-правового регулювання досліджували такі українські вчені як Гаврилюк В. К., Семчинський К. Т., Ржевська Н. П. та інші.

Дослідження питання окупованих територій здійснювали іноземні вчені Аканде Д., Д. Алкадері, Е. Бен-Арі, Ф. Беренгер-Лопез, Г. Брадшер, М. Вейнбаум, О. Гіроші, В. Глігоров, І. Денштейн, М. Зубчевік, М. Калдор, Ф. Каузовіч, Д. Копінські, К. Маддокс, Дж. Маркієвіч, М. Менах, С. Огорек, М. Павлак. К. Сієросінска, Р. Сінович, К. Тріпп, А. Фіфієлд, М. Флемінг, Т. Хаммод, А. Цанакопулос, Л. Цукаліс, С. Шолвін, І. Щедроф.

Питання вироблення державної політики щодо деокупації, реінтеграції деокупованих територій, розвитку економічних відносин, інформаційної безпеки досліджували вчені з державного управління, політології, економіки Камінська К. Н., Кресіна І. О., Демиденко В. К., Гай-Нижник П. Т., Бабенко А. Р., Баранов С. Г., Циганов О. К., Мацко А. П., Шаптала Н. О., Явір В. А. та ін.

Зв'язок теми дисертації із сучасними дослідженнями. Дисертаційна робота виконувалася в рамках науково-дослідних робіт кафедри права Національної академії державного управління при Президентіві України за науково-дослідним науковим проектом «Державне управління та місцеве самоврядування» (номер державної реєстрації 0199U002827) та науково-дослідної

роботи «Удосконалення організаційного та правового механізмів взаємовідносин органів місцевого самоврядування з підприємствами, установами, організаціями» 0119U101448. А також досліджень кафедри парламентаризму Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Об'єктом дослідження є окуповані внаслідок збройної агресії РФ території України.

Предметом дослідження є правовий статус тимчасово окупованих територій України.

Мета дисертаційного дослідження полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні правового статусу тимчасово окупованих територій, особливостей правового режиму та удосконаленні правового регулювання у цій сфері.

Відповідно до мети визначено основні **завдання**:

- виокремити основні наукові підходи до поняття правового статусу тимчасово окупованої території;

- зазначити особливості міжнародно-правового регулювання понятійно-категоріального апарату правового статусу окупованих територій, їх види та ознаки;

- визначити поняття «правовий статус тимчасово окупованих територій в Україні», його зміст та об'єктний склад та поняття «правовий режим тимчасово окупованих територій в Україні», їх суб'єктно-об'єктний склад та зміст правовідносин у цій сфері;

- зазначити особливості реалізації правового режиму тимчасово окупованої території в Україні щодо перетину адміністративної межі тимчасово окупованої території з іншою територією України, посвідчення фактів громадянського стану та укладення правочинів, охорони та захисту прав ВПО;

- виокремити особливості механізму охорони прав і свобод людини і громадянина на ТОТ АР Крим та території Донецької та Луганської областей, інших тимчасово окупованих територіях в Україні;

- визначити міжнародно-правові засоби реалізації правового статусу тимчасово окупованих територій України;

- розробити основні засади концепції деокупації територій щодо забезпечення правової стабільності та відновлення правопорядку, реінтеграції та відновлення довіри населення до Української держави на деокупованих територіях в Україні.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою реалізації мети дослідження є використання таких загальнонаукових і спеціально-наукових методів, як: аналіз і синтез – для ретельного розгляду інститутів правового статусу окупованих територій в різних країнах, з метою ідентифікації спільних та унікальних рішень (п.п. 1.3, 2.3); узагальнення – для систематизації та узагальнення теоретико-методологічних засад запровадження заходів реінтеграції населення тимчасово окупованої території (п. 3.3), що дозволяє виділити ключові принципи та тенденції; порівняльний метод та систематизація – для аналізу правових положень, визначень та практики різних країн щодо вирішення питань, пов'язаних з тимчасово окупованою територією (п. 3.1.); системний метод – для вивчення і визначення ключових елементів та залежностей в системі правового режиму тимчасово окупованої території (п. 1.1.); логічний і діалектичний методи та комплексний і системний підходи – для удосконалення понятійного апарату та визначення взаємозв'язків (п. 1.4.); методи прогнозування та екстраполяції та моделювання – при розробленні концепцій та сценаріїв удосконалення механізмів у контексті правового статусу тимчасово окупованої території (п. п. 3.2, 3.3,); метод моделювання – для розроблення концепцій та сценаріїв удосконалення механізмів у контексті правового статусу тимчасово окупованої території; метод логічної конкретизації – для узагальнення та формулювання висновків, що базуються на логіці і конкретних правових аспектах. Догматичний метод та метод логічного аналізу дозволили сформулювати висновки дисертаційного дослідження.

Нормативну основу дослідження становлять Загальна декларація з прав людини, Міжнародний пакт про політичні і громадянські права, Конвенція про

захист прав людини і основоположних свобод, інші міжнародні договори, ратифіковані Україною, Конституція України, Закони України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про правовий режим воєнного стану», «Про цивільно-військові адміністрації», «Про правотворчу діяльність», «Про Конституційний Суд України», «Про уповноваженого Верховної Ради з прав людини» та інші; Конституції України та законодавчі акти зарубіжних держав, інші законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, присвячені різним аспектам конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Інформаційну та емпіричну основу дослідження становлять узагальнення практичного застосування норм закону, рекомендації та звіти суб'єктів владних повноважень, судова практика (рішення ЄСПЛ, рішення КС України, судові рішення), узагальнення правоохоронних органів, Уповноваженого ВРУ з прав людини, проєкти нормативних актів, політико-правова публіцистика, довідкові видання, матеріали, підсумки наукових конференцій, а також інша вітчизняна та зарубіжна спеціальна література, в якій досліджується проблематика правового статусу тимчасово окупованих територій в Україні. У цілому дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, оскільки предмет дослідження охоплює питання різних наукових дисциплін та вимагає їх цілісного висвітлення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у науково-теоретичному підході до визначення правового статусу тимчасово окупованої території, *уперше*:

- в українській юридичній науці комплексно досліджено правовий статус тимчасово окупованих територій в Україні, у тому числі, з урахуванням особливостей їх правового регулювання в умовах збройного конфлікту, дії правового режиму воєнного стану та періоду повоєнної відбудови, запропоновано підходи до визначення правового статусу тимчасово окупованої території, які відповідають міжнародним стандартам та враховують особливості тимчасової окупації в Україні; запропоновано правову концепцію деокупації ГОТ щодо забезпечення правової стабільності та відновлення

правопорядку, реінтеграції та відновлення довіри населення до Української держави на деокупованих територіях в Україні.

удосконалено:

- наукові визначення понятійного апарату щодо термінів «правовий статус окупованих територій», «правовий режим окупованих територій», «окуповані території», види окупації та її відмінність від суміжного поняття «анексія», виокремлено основні ознаки та особливості, а також визначено поняття «деокупація», «перехідне правосуддя», «реінтеграція» та «відновлення тимчасово окупованої території»;

- підходи до нормативно-правового регулювання правового статусу тимчасово окупованої території у чинному законодавстві України та його окремих елементів, зокрема, визначення ознак тимчасової окупації, особливостей їх регулювання в умовах воєнного стану;

- правовий режим тимчасово окупованої території в Україні щодо питання перетину адміністративної лінії між тимчасово окупованою територією та іншою територією України, спрощення порядку визнання фактів громадянського стану та запровадження позасудового механізму адміністративної процедури; продовження підтримки ВПО у різних сферах життя;

- правове регулювання прав корінних народів на ГОТ АР Крим;

- регулювання охорони прав осіб, зниклих безвісті, та членів їх родин шляхом внесення змін до Цивільного кодексу України та Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісті за особливих обставин» щодо уточнення підстав визнання особи померлою за наявності підтвердження свідків та фактів, які доводять неможливість залишитись в живих при відповідних обставинах;

набули подальшого розвитку:

- теоретичні положення щодо сутності, принципів, методів та інструментів регулювання правового статусу тимчасово окупованих територій в Україні;

- концептуальні засади та методологія дослідження правового статусу тимчасово окупованих територій в умовах реалізації положень міжнародного права;

- засади впровадження зарубіжного досвіду регулювання правового статусу тимчасово окупованих (деокупованих) територій до чинного законодавства України.

Практичне значення одержаних результатів зумовлено тим, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій роботі - можуть слугувати основою для подальших наукових досліджень у галузі правового статусу тимчасово окупованих територій. Науковці різних галузей знань можуть використовувати результати дослідження як вихідний пункт для розширення розуміння та пошуку нових підходів до вирішення цієї проблеми;

– у правотворчості – можуть сприяти удосконаленню правового статусу тимчасово окупованих територій із запровадженням найкращих світових практик;

– у правозастосуванні - результати дослідження можуть бути використані під час захисту прав та інтересів громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях та ВПО, а також у діяльності адвокатів, правоохоронців, посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування;

– у навчальному процесі - у вищих юридичних навчальних закладах під час викладання навчальних дисциплін «Конституційне право», «Міжнародне гуманітарне право», «Адміністративне право», «Муніципальне право», спецкурсів «Захист прав і свобод людини і громадянина», «Механізми захисту прав і свобод людини і громадянина»; програмах по підвищенню кваліфікації державних службовців – «Особливості проведення виборів на деокупованих територіях», «Процес реінтеграції та відновлення на деокупованих територіях» тощо.

- при підготовці робочих програм і планів, написанні підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, проведенні семінарських занять із зазначених дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано здобувачем самостійно, усі сформульовані в ньому положення та висновки обґрунтовані на основі особистих досліджень автора. Нові наукові результати дисертації отримані дисертантом особисто.

Апробація результатів дисертації. Підсумки розробки проблеми в цілому, окремі її аспекти, одержані узагальнення і висновки доповідалися дисертантом на наступних наукових конференціях: «Актуальні проблеми юридичної науки та практики у XXI столітті» (Рівне, 23-24 вересня 2021 р.), «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (Запоріжжя, 25-26 червня 2021 р.), I Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна - 2022: Публічне управління та державна служба»; «Глобалізаційні виклики: Урядування майбутнього» (Київ, 7-8 червня 2022 р.), «Незалежність України: сучасна доктрина і практика публічного управління» (Київ, 22 серпня 2022 р.); щорічному Всеукраїнському круглому столі до Дня Гідності та Свободи України (Київ, 23 листопада 2022 р.).

Основні результати дисертації, висновки та пропозиції знайшли відображення загалом у чотирьох статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України, а також у чотирьох тезах доповідей і повідомлень на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації складається зі вступу, трьох розділів, поділених на тринадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 268 сторінок, обсяг основного тексту – 247 сторінок. Список використаних джерел складається із 168 найменувань і займає 19 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Теоретичні засади дослідження поняття правового статусу тимчасово окупованих територій

Будь яка суверенна та незалежна держава є цілісною та не може бути розділена територіально, тому будь які окупаційні дії (у тому числі тимчасова окупація) на її території є незаконними діями, що порушують як національне так і міжнародне право. Тому дослідження поняття тимчасово окупованих територій є важливим для забезпечення територіальної цілісності держав, дотримання прав людини та міжнародного права.

Слід зазначити, що дослідження має важливість не тільки для національного законодавства таких держав, а й для міжнародної спільноти, оскільки окупація територій є серйозною загрозою для світової безпеки. Дослідження цієї теми має вирішальне значення для розуміння та вирішення викликів, які ставляться перед сучасним світом. У цьому контексті доцільно розкрити теоретичні засади цього поняття та визначити важливі аспекти регулювання окупованих територій, їх правовий характер.

Перш за все, доцільно дослідити поняття «правовий статус» і «правовий режим», які використовуються в якості критерію для визначення юридичного змісту дій щодо таких територій. Хоча багато науковців-міжнародників та фахівців з інших галузей права ототожнюють ці поняття, вони усе ж мають різне тлумачення.

Наведене дозволяє зрозуміти, що правовий статус визначається як комплексне поняття, яке охоплює права, обов'язки та інтереси в контексті юридичної системи. Серед прав можна виділити такі, які надають можливість вимагати виконання певних дій або утримання від певних дій. Юридичні обов'язки визначають зобов'язання діяти відповідно до встановлених норм, а законні інтереси вказують на область інтересів, яку законодавство захищає.

Розглядаючи більш детально саме визначення правового статусу можна вказати, що це сукупність суб'єктивних прав, юридичних обов'язків і законних інтересів суб'єктів права [1, с. 116].

Поняття «правовий режим» є значущим для розуміння функціонування правової системи та її впливу на соціальні відносини. Вчені займалися дослідженням цього терміну як на загальнотеоретичному рівні, так і на спеціально-галузевому, що свідчить про його універсальність і застосовність у різних контекстах.

На загальнотеоретичному рівні дослідження поняття «правовий режим» спрямовані на встановлення загальних принципів його функціонування, властивостей та характеристик. Вони допомагають розуміти сутність і значення правового режиму в контексті правової системи в цілому.

У спеціально-галузевих дослідженнях аналізуються конкретні аспекти правового режиму у відповідних галузях права (наприклад, цивільному, кримінальному, адміністративному тощо). Ці дослідження спрямовані на вивчення особливостей встановлення, застосування та регулювання правових режимів у конкретних сферах діяльності.

На думку науковця Настюка В. Я., у контексті галузевого правового режиму термін «режим» використовується для опису особливого набору правил, норм і процедур, які визначаються для конкретної галузі права. Це означає, що кожна галузь права (наприклад, цивільне, кримінальне, адміністративне тощо) має свій унікальний правовий режим, який регулює відносини у цій галузі, встановлює права та обов'язки учасників цих відносин, і визначає способи їх вирішення [2].

Якщо звернутися до семантики слова «режим», то в одному разі вказується його етимологія від франц. *regime*, від лат. *regimen* – управління [3].

Під режимом розуміється державний лад, спосіб правління. В іншому разі «режим» інтерпретують як «розпорядок справ, дій», як «умови діяльності, роботи, існування чого-небудь» [4].

На відповідне вказує також юридична енциклопедія, яка визначає режим як встановлений національним законодавством і нормами міжнародного права порядок у суспільних відносинах [3].

Розглядаючи більш детально правовий режим слід виділити характеристику правового режиму, проведену Вакарюк Л. В., яка в своїй роботі зазначає, що правовий режим асоціюється з різними аспектами державотворення, державним (політичним) режимом та ідеологією. У контексті адміністративного права, де це поняття може бути більш властивим, воно зазвичай пов'язується з сферою державного управління та відповідними типами правового регулювання.

На думку науковця Вакарюк Л. В. правовий режим не обов'язково повністю зводиться до відповідних типів правового регулювання, таких як імперативний чи диспозитивний. Він скоріше виражає ступінь жорсткості або гнучкості відповідного типу регулювання і може зберігати свої унікальні особливості, які визначаються контекстом та метою конкретного правового режиму [5, с. 200].

З наведеного можна зробити висновок, що правовий режим частково відображає типи правового регулювання, він також може включати в себе інші аспекти, такі як політичні та ідеологічні аспекти, які впливають на формування правової системи та її функціонування. Тому вивчення поняття «правовий режим» важливе як для розвитку теоретичних засад права, так і для розуміння практичних аспектів його застосування.

Коссе Д. Д. відмічає, що правовий режим є не тільки органічною частиною державного та політичного режимів, але і взаємопов'язаним елементом цих систем. Державний режим визначається як сукупність методів влади, що організовані в державну структуру. Це означає, що він визначає форму та спосіб функціонування органів влади, систему взаємовідносин між ними, а також розподіл владних повноважень між різними гілками влади.

Політичний режим, з іншого боку, визначається як функціональний бік політичної системи суспільства, що включає в себе способи організації та взаємодії політичних сил, партій, громадських організацій тощо.

Правовий режим, у свою чергу, відображає систему норм, правил та процедур, які регулюють взаємодію суб'єктів влади та громадян, а також визначають права та обов'язки осіб у державі. Він може включати в себе конституційні основи, законодавство, правові традиції та інші правові документи [6, с. 28].

Можна зазначити, що правовий режим є важливим складовим елементом державного та політичного режимів, оскільки він забезпечує стабільність, передбачуваність та законність у функціонуванні суспільства. Вивчення цього поняття є важливим для розуміння взаємозв'язку між правовим, державним та політичним режимами та їх впливу на формування суспільства.

Дослідження змісту та регулювання правового статусу тимчасово окупованих територій в Україні є критично важливим та вкрай необхідним для захисту національних інтересів, прав людини, мирного врегулювання конфлікту та забезпечення безпеки в регіоні. Це дозволяє сприяти розвитку стійкого міжнародного співтовариства та зміцненню принципів правової держави.

Суспільні зміни в сферах соціального, політичного та економічного життя неминуче впливають на спосіб регулювання відносин між людьми. Це вимагає від публічних інститутів злагодженої дії для охорони та захисту прав та інтересів людини та суспільства. Відповідно до цього, роль та місце людини в суспільстві переосмислюються, що вимагає створення адекватного правового режиму. Цей режим повинен комбінувати різні юридичні засоби, залежно від характеру, виду та мети регулювання, а також адаптуватися до конкретних ситуацій, особливо у кризових умовах [7].

У сучасній юридичній науці, як зауважують науковці Настюк В. Я., Белевцева В. В, поняття «режим» отримало важливе значення і розглядається як одна з ключових категорій юрисдикції. Дослідження, спрямовані на

розуміння особливостей правового регулювання певних видів діяльності, виявили, що кожна галузь права має свій унікальний режим регулювання, який відображає юридичну специфіку цієї галузі. Це підкреслює важливість поняття «режим» для визначення ключових аспектів правової дійсності. Останнім часом вітчизняна юридична література активно звертає увагу на загально-теоретичне осмислення цієї категорії, що свідчить про значний інтерес до цього поняття та його важливість у сучасному юридичному дискурсі [2].

Зазначено, що при розгляді поняття «режим» часто не враховуються організаційно-правові засоби, які забезпечують функціонування правового режиму. З цієї точки зору, ефективне використання правових засобів при вирішенні правових завдань значною мірою залежить від вибору оптимального для цього завдання правового режиму.

Таким чином, важливо не лише розглядати сам поняття «режим», але й враховувати організаційно-правові механізми, які забезпечують його функціонування. Вибір оптимального правового режиму є ключовим фактором у досягненні ефективності та успішності вирішення правових завдань.

Науковці Настюк В. Я., Белєвцева В. В., зробили висновок про те, що правовий режим галузі права є системою юридичних засобів регулювання, яка використовується для впорядкування відносин у даній галузі. Цей режим є своєрідним юридичним інструментарієм, який базується на принципах, що є специфічними для даної галузі права. Такий підхід дозволяє забезпечити адекватність та ефективність правового регулювання в конкретній сфері діяльності, враховуючи її специфіку та особливості [2].

Узагальнюючи різні підходи до визначення поняття правового режиму, слід зазначити, що правовий режим представляє собою встановлений державою порядок правового регулювання, який охоплює взаємовідносини та порядок використання, володіння та розпорядження різними речами або сферами життєдіяльності. Цей порядок закріплений у вигляді правових норм і підтримується силою державного примусу. Отже, правовий режим є ключовою

складовою системи права, яка забезпечує регулювання відносин у суспільстві та визначає стандарти поведінки і права та обов'язки учасників цих відносин.

Також слід наголосити на тому, що на сьогодні немає консенсусу щодо визначення набору критеріїв, за якими можна однозначно виокремити відповідність конкретного виду окупації.

Зазначимо, що національною юридичною наукою не активно досліджувалась дана тематика і більшість досліджень, все ж таки, є міжнародно-правовими та написані іноземними авторами.

Розглядаючи ознаки окупації, можна відзначити наступне: тимчасовість місії та тимчасовий статус, наявність держави-жертви, неодмінне перебування у стані війни або насильницький характер вторгнення, переобрання функцій управління та встановлення власної адміністрації на окупованій території, відповідність міжнародно-правовим нормам та визнання світовим співтовариством наявності окупаційного статусу території.

Тимчасовість місії та статусу означає, що окупація не має стабільного характеру і повинна бути тимчасовою. Наявність держави-жертви є обов'язковою у випадках окупації, щоб ідентифікувати сторону, яка стала об'єктом агресії. Перебування у стані війни або насильницький характер вторгнення свідчать про здійснення окупації збройним шляхом. Переобрання функцій управління та встановлення власної адміністрації на окупованій території підтверджують контроль над нею і прагнення змінити її статус. Відповідність міжнародно-правовим нормам та визнання світовим співтовариством такого статусу підтверджують законність чи незаконність окупації.

При дослідженні поняття «окупація» слід відмітити думку науковця Бабкіної В. Д., яка в своїй роботі дійшла висновку, що по-перше, окупація є тимчасовим станом, що не передбачає передачі суверенітету над окупованою територією агресорові. Це відокремлює окупацію від інших форм анексії чи територіальної інтеграції. По-друге, окупація ґрунтується на наявності держави-жертви, яка стає об'єктом вторгнення та підпадає під контроль

окупанта. По-третє, окупація зазвичай супроводжується насильницьким вторгненням окупаційних збройних сил та переобранням функцій управління на окупованій території. Це може включати встановлення власної адміністрації та посилення контролю за територією та населенням. Нарешті, окупація повинна відповідати міжнародно-правовим нормам, які передбачають міжнародну відповідальність для її ініціатора, а також має бути визнана світовим співтовариством. Такий комплекс ознак визначає окупаційний статус території та важливий для встановлення міжнародно-правової відповідальності за порушення правопорядку [8].

Отже, основними ознаками такого підходу є відсутність правової приналежності окупованої території до держави-окупанта та заборона таких дій нормами міжнародного права. Крім того, легалізується право населення підтримувати національний супротив, вірність своїй державі та захист нормами гуманітарного міжнародного права.

Важливим є те, що більшість вчених, серед яких Купрієнко Д. А., Дем'янюк Ю. А., Діденко О. В., розглядаючи питання щодо дослідження поняття «окупація» зазначають, що вона здійснюється виключно за участю військової сили і має кілька видів: окупація в стані війни (воєнна окупація); післявоєнна окупація (відповідно до умов мирних угод) [9].

Воєнну окупацію виділяють як тимчасове зайняття збройними силами однієї держави території іншої держави з прийняттям на себе найважливіших функцій управління.

При дослідженні поняття «воєнна окупація» важливих висновків дійшли науковці Дручек О. В. та Волуйко О. М., які при дослідженні даного питання відмічають, що воєнна окупація у найбільш узагальненому розумінні означає захоплення, оволодіння територією іншої держави (держав) новим суб'єктом – державою-окупантом (державами-окупантами), здійснене воєнним (загарбницьким) шляхом, що виявляється у встановленні на захопленій території влади військової адміністрації держави-окупанта. Основними ознаками, які відрізняють військову окупацію від інших, близьких за значенням

понять, є: тимчасовість; насильницький характер зміни статусу території; наявність постраждалої сторони; контроль армії держави-окупанта над територією та населенням постраждалої держави; встановлення на ній власних адміністративних органів управління; збереження владних структур держави та продовження руху опору і військових операцій проти держави-окупанта [10, с. 45].

Такий підхід до розуміння поняття «окупація» базується на наступних основних ознаках: заволодіння територією здійснюється загарбницьким військовим шляхом; наявність воєнного конфлікту, у якому є держава-загарбник та постраждала сторона (держава, народ); наявність окупаційних органів влади та тимчасовий характер таких дій.

На думку науковця Рекотова П. В., який у своїй роботі зазначає, що згідно з міжнародним правом, військова окупація території є тимчасовою подією і не може служити способом її придбання. Фактичне володіння територією не має юридичного виправдання, поки воно не оформлене договірним шляхом. Міжнародне право дозволяє тимчасову військову окупацію, але одночасно забороняє анексію, що вказує на неприпустимість насильницького захоплення земель усупереч волі населення. Таким чином, висновок полягає в тому, що військова окупація може бути лише тимчасовою, а анексія вважається порушенням міжнародного права [11, с. 28].

Характерною ознакою вищевказаного підходу є акцент на можливості окупації певних територій відповідно до норм міжнародного права, проте заборона анексії і фактичне володіння територією не може тягнути за собою перехід юридичний в межах норм міжнародного права.

Досить часто післявоєнна окупація відбувається також з метою загрози або репресалій, на кшталт ембарго чи бойкоту, щоби примусити іншу сторону до потрібних дій [9].

Окремо доцільно проаналізувати доробок іноземних авторів щодо дослідження вказаного питання.

Досить цікавою є позиція Д. Аканде та А. Цанакопулос, які окупацію виділяють як тривалу окупацію, що виникла внаслідок сили та є триваючим нападом [12, с. 1307].

Наступним слід відмітити О. Шіроші, який в своїй роботі розглядає окупацію через призму воєнного стану, оскільки воєнний стан часто використовувався для підтримки політичних цілей, як військового контролю над центральними органами влади для окупаційної стратегії [13, с. 68].

Досить схожу позицію виділяє К. Меддокс, при дослідженні операції «Наступ на південь», яка була проведена для забезпечення доступу до критично важливих ресурсів, особливо після того, як ембарго на торгівлю з боку США та їх союзників перекрили доступ до національних запасів військових матеріалів, що стало основним стимулом для ризикованої конфронтації з колоніальними державами Південно-Східної Азії. Успішна експлуатація регіону також залежала від ефективної консолідації військової влади та суворого підтримання громадського порядку. Окупація у воєнний час призвела до труднощів для місцевих громад, але зусилля з умиротворення були обмеженими через необхідність забезпечення доступу до ресурсів та політичні обставини. Політичні документи чітко вказували на обмеження в задоволенні конкретних потреб цивільного населення [14, с. 19].

Наведений аналіз дозволяє зрозуміти, що окупація, є складним процесом, який включає у себе баланс між військовими цілями та підтримкою громадського порядку, з одного боку, і потребами цивільного населення, з іншого.

Наведене дозволяє відмітити, що окупація може бути визначена, як тимчасове захоплення збройними силами однієї держави території іншої держави, що включає фактичний контроль, утворення окупаційної адміністрації та вживання заходів для управління господарським і громадським життям на захопленій території. Окупаційні війська мають право стягувати податки, встановлювати реквізицію та контрибуцію, а також вимагати від населення беззаперечного підкорення та неучасті у ворожих діях. Одночасно

окупант зобов'язаний покривати витрати на управління та має обмеження стосовно втручання в приватну власність та активи різних установ.

Отже основними ознаками тимчасово окупованих територій є:

а) тимчасовість окупаційної влади, оскільки має тимчасовий статус і не може претендувати на суверенітет над окупованою територією та її анексію;

б) фактичний контроль окупаційної влади, оскільки вона повинна встановити такий контроль над окупованою територією, що означає наявність у неї можливості здійснювати на цій території свою владу;

в) наявність адміністрації окупаційної влади, яка буде здійснювати управління окупованою територією;

г) встановлення режиму окупації, щодо окупаційної влади, яка повинна встановити режим окупації, який відповідає нормам міжнародного права;

д) обмеження втручання в приватну власність, оскільки згідно з нормами Женевської Конвенції, окупаційна держава повинна дотримуватись обмежень щодо втручання в приватну власність громадян та інших приватних установ.

Суб'єктами окупаційної діяльності у такому випадку виступають:

а) держава-окупант, яка за допомогою збройних форм агресії здійснила фактичне захоплення територій; б) окупаційна влада, яка реалізуючи повноваження держави-окупанта реалізує заходи щодо запровадження окупаційних дій; в) окупаційна адміністрація – як форма реалізації окупаційної влади, яка фактично здійснює управління територією.

Окремо в літературі зазначається поняття «військова окупація». Так досить цікаву думку виділяє Й. Дінстен, який в своїй роботі зазначає, що військова окупація – це, в першу чергу, відсутність згоди з боку населення окупованої території, вона вимагає позадоговірної та примусової присутності ворожої армії [15].

Отже ознакою саме військової окупації є застосування військової присутності держави-окупанта.

Поняття «мирна окупація» має своїм підґрунтям розуміння передачі певних територій, де такі дії відбуваються відповідно до міжнародних угод.

Розглядаючи більш детально позицію автора, можна зазначити, що ТОТ є наслідками анексії. Розглядаючи поняття анексія можна зазначити, що це «насильницьке приєднання (загарбання) однією державою частини або всієї території іншої держави чи народності; насильницьке утримання народності в кордонах чужої держави» [16].

Наведений термін дозволяє зрозуміти, що в результаті анексії державні кордони встановлюють шляхом насилля, всупереч волі населення, що є несумісним з основними принципами сучасного міжнародного права.

Закріплення юридичних змін, що виникають внаслідок анексії або військової окупації, суперечить міжнародному праву. Це означає, що окуповані території не можуть бути включені до складу держави-окупанта в юридичному відношенні. Такі дії суперечать принципам міжнародного права та не мають правової підстави.

Військова окупація не має юридичних передумов для зміни приналежності території та не створює юридичних основ для будь-яких територіальних змін.

Отже, поняття «анексія» та «окупація» мають різний сенс та правовий характер. Під час обох цих процесів вводиться особливий правовий режим для окупованих чи анексованих територій. Однак, відмінність полягає в тому, що військова окупація не призводить до юридичних змін у власності чи територіальних межах, в той час як анексія передбачає фактичне або формальне включення території до складу іншої держави. В обох випадках потерпіла держава має право користуватися всіма правовими міжнародними засобами для захисту своєї території та громадян.

Воєнна окупація є складним міжнародно-правовим режимом, який включає такі основні характеристики: а) тимчасова окупація території держави збройними силами іншої ворожої держави; б) окупант встановлює нові норми права та здійснює функції воєнного контролю і цивільного управління; в) продовження стану війни між державою окупантом та окупованою державою; г) суверенітет над окупованою територією залишається у потерпілої держави, і окупант не має права повністю змінювати систему права;

д) міждержавні відносини на окупованій території регулюються міжнародним гуманітарним правом; е) після закінчення війни відносини щодо окупації повинні бути ліквідовані шляхом укладання договорів між державами.

Післявоєнна окупація представляє собою особливий вид окупації, який використовується для забезпечення виконання зобов'язань держави-агресора, що несе відповідальність за військову агресію. Прикладом такої окупації є ситуація з окупацією території Німеччини та її сателітів військами антигітлерівської коаліції після закінчення Другої світової війни. Це було зроблено на основі відповідних домовленостей з метою запобігання можливості повторного наступу агресії. Така окупація фактично є формою виконання заходів за порушення норм, здійснення відповідальності держави.

Розглядаючи питання окупованих територій можна відмітити роботу Менахема Маутнера, який досліджував проблемні питання окупованих територій для Ізраїлю, де виділив, що окупація призвела до зростання націоналізму і авторитаризму в Ізраїлі, що загрожує його демократії.

Автор тексту звертає увагу на те, що ті, хто виступає проти окупації, часто звинувачуються в не патріотизмі і навіть зраді. Це свідчить про те, що окупація стала невід'ємною частиною ізраїльської ідентичності [17, с. 291-292].

З наведеного можна відзначити, що окуповані території, є такими, що перебувають під фактичним контролем збройних сил іншої держави. Окупована територія не є частиною території окупаційної держави, а продовжує залишатися територією тієї держави, якій вона належала до окупації.

Як зазначає науковець К. Меддокс, японський військовий стан на окупованих територіях віддавав пріоритет військовому контролю над цивільними правами. Початково він був гнучким, але під час Тихоокеанської війни він ставав дедалі радикальнішим, що призвело до жорстоких покарань, несправедливих судових процесів і нехтування правами людини. Це чітко підкреслює небезпеку такого воєнного законодавства і його потенціал для зловживань [18, с. 23-24].

Наведене дозволяє виділити наступні елементи окупованої території:

1. Наявність військового контролю, оскільки основна увага приділяється військовій необхідності та зручності, причому окупаційна сила диктує правила та обмеження для повсякденного життя. Публічний порядок та дотримання вимог пріоритетні, часто вище цивільних прав.

2. Застосування екстраординарного законодавства, оскільки закон про воєнний стан може служити правовою основою, яка призначена для того, щоб бути гнучкою і адаптивною до різних військових контекстів.

3. Наявність військових цілей, оскільки загальною метою є підтримка цілей та потреб окупаційної армії, включаючи забезпечення території, утримання опору та сприяння військовим операціям.

4. Наявність цивільного населення, оскільки цивільні особи на окупованих територіях підпорядковуються правилам і обмеженням, встановленим військовими.

Також слід відмітити роботу Еял Бен-Арі та Зі Бен-Шалом, які досліджували роль ЦАХАЛу в окупації територій, включаючи його прагнення до легітимності, вплив міжнародного права та глобального спостереження, а також обмеження на застосування насильства.

Серед заходів, що застосовувались ЦАХАЛом можна виділити:

- розробку та впровадження чітких протоколів щодо застосування сили, які враховують міжнародне право та очікування громадськості;
- створення механізмів контролю та моніторингу, які дозволяють відстежувати дотримання цих протоколів;
- навчання та підготовка військовослужбовців ЦАХАЛу з урахуванням принципів міжнародного права та дотримання прав людини.

Ці заходи призвели до того, що ЦАХАЛ став більш стриманим у застосуванні сили на окупованих територіях. Однак важливо зазначити, що ці обмеження не поширюються на всі дії ЦАХАЛу. Рівень насильства, пов'язаного з антитерористичними операціями, залишається відносно високим [19, с. 52-53].

Командування ЦАХАЛу розуміло, що для збереження підтримки населення, воно повинно відповідати очікуванням громадськості щодо

застосування сили та фактично своїй легітимності. Це призвело до розробки ряду заходів, спрямованих на підвищення прозорості та легалізації дій ЦАХАЛу у Палестині.

Наведене підкреслює, що окуповані території є складними системами, у яких взаємодіють різні фактори, включаючи військові, політичні, правові та соціальні. У цьому контексті легітимність є ключовим фактором, який впливає на поведінку окупаційної влади.

Таким чином, під окупованою територією слід розуміти тимчасове зайняття збройними силами однієї держави території іншої держави з перебранням на себе основних функцій управління, або врегульоване спеціальними міжнародними угодами зацікавлених сторін перебування міжнаціональних структур на території певної країни для виконання умов мирного договору.

Окремо слід відмітити, що міжнародні практики розділяють окупацію на типи, до прикладу Р. Берзанек розрізняє окупацію після беззастережної капітуляції та окупацію під час воєнних дій.

М. Флеммінг систематизує різні типи окупації за різними ознаками. По-перше, він розрізняє окупації за правовими позиціями, які поділяє на: а) окупації, що базуються на правовому обґрунтуванні, і ті, що не мають такого обґрунтування; б) окупації, що відповідають міжнародному праву, і ті, що суперечать його положенням.

Наступне розмежування базується на міжнародній ситуації і поділяє окупації на мирні, воєнні та змішані.

Останнє розмежування проводиться на основі позиції, яку займає легітимний уряд, що дозволяє розрізнити добровільно прийняту окупацію та примусову окупацію.

Класифікація також проводиться відповідно до міжнародно-правового статусу окупованої території, і тоді можна розрізнити окупацію територій, без визначеної належності і територій, що належать іншій державі.

Однак особливе значення для міжнародного права має поділ на воєнну, мирну та змішану окупацію.

Розглядаючи окупацію у воєнний час слід зазначити, що такі дії здійснено під час дії воєнного стану незалежно від того чи був він фактично оголошений, тобто від початку ведення воєнних дій. Окупації воєнного часу є основним предметом дослідження, оскільки вони є найбільш частим і поширеним явищем, а також мають найбільші наслідки для цивільного населення та існування державного утворення в цілому.

До мирної окупації віднесено тимчасову окупацію збройними силами території іноземної держави, що здійснюється в мирний час. Це визначення розглядає стан миру між державами, тобто відсутність війни, як основний аспект миротворчості. Це призводить до подальших сумнівів щодо того, чи може воєнний стан бути встановлений. У зв'язку з цим виникає питання, чи можна визначити, що держави перебувають у стані війни, яка де-факто існує, навіть якщо вона не була оголошена. Оскільки війна де-факто існує, чи є потреба в оголошенні війни, що є лише додатковим актом до існування стану війни, який є фактом. З вищесказаного випливає, що мирний час, який зазначений у визначенні, має бути фактичним і не залежить від того, оголошено війну чи ні. Ознаками, необхідними для існування мирної окупації є тимчасовість, мирний характер, відсутність втрати суверенітету.

Розглядаючи змішану модель, слід відмітити, що у міжнародній практиці існують типи окупації, які не можна віднести до жодної з вищезгаданих категорій. Прикладом може слугувати окупація Німеччини та Японії після закінчення Другої світової війни. Ці країни були окуповані арміями держав-переможниць внаслідок капітуляції. Це не була воєнна окупація і, як така, не підпадала під дію законів, що її регулюють. Це також не була мирна окупація, оскільки на неї не поширювалася жодна угода і вона здійснювалася після закінчення воєнних дій.

Як зазначає науковець М. Флеммінг, ще однією важливою новелою стала мета окупації, яку висували держави-окупанти, які хотіли внести зміни в

політичну та соціально-економічну систему окупованих держав. Сама по собі ця мета явно суперечить положенням міжнародного права і не належить до компетенції держави-окупанта. Така окупація є варіантом традиційної окупації, яка не має права на існування в рамках сучасного міжнародного права. Однак видається, що концепція змішаної окупації відповідає почуттю справедливості і дозволяє проводити зміни в державі, яка порушила принципи міжнародного права [20, с. 11-12].

Наведена класифікація окупації автора дозволяє зрозуміти, що вона надає систематизоване уявлення про різні типи окупацій залежно від різних ознак, таких як правові позиції, міжнародна ситуація, легітимність уряду на окупованій території та міжнародно-правовий статус окупованої території. Це дозволяє розрізнити різні контексти, в яких може виникати окупація, і розуміти їхні правові та політичні наслідки. Даний, поділ окупацій на мирні, воєнні та змішані відображає різні ситуації, в яких може статися окупація та різний ступінь напруженості конфлікту. Це допомагає визначити специфіку правового регулювання окупації в кожному конкретному випадку.

Крім того, важливість розмежування обґрунтовано тим, що окупація відповідно до міжнародно-правового статусу окупованої території, враховує особливості міжнародних договорів та норм, які застосовуються в кожному конкретному випадку.

Територія України, яка є окупованою на сьогодні, визначається чинним законодавством як «тимчасово окупована територія». Розглядаючи більш детально саме визначення, слід відмітити, що перші спроби держави закріпити таке поняття в чинному законодавстві відбулись в 2014 році внаслідок агресії РФ щодо Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Так у статті 3 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», зазначалось, що сухопутні та водні території Автономної Республіки Крим були тимчасово окупованими територіями.

Можна відмітити, що закріплення цього поняття в законодавстві було реакцією на виклики, що постали перед Україною внаслідок агресії та дозволило точно визначити обсяг та характер контролю та юрисдикції держави над цими територіями, забезпечуючи правове підґрунтя для охорони та захисту прав та свобод громадян.

У подальшому, під час триваючого періоду окупації російськими силами частини Донецької та Луганської областей, спочатку було вжито терміни «район проведення антитерористичної операції» та «території, на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження». Це відображало специфіку ситуації в цих регіонах під час конфлікту, викликану необхідністю боротьби з тероризмом.

Однак, важливим етапом у визначенні правового статусу цих територій стала постанова Верховної Ради України від 17 березня 2015 року «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» [21]. У цьому документі зазначено, що певні райони, міста, села Донецької та Луганської областей визнаються тимчасово окупованими. Визнання цих територій такими дозволило встановити особливий порядок місцевого самоврядування та передбачити виведення незаконних збройних формувань та окупаційних військ РФ.

Наведене дозволяє зрозуміти, що визначення статусу територій в умовах конфлікту може динамічно змінюватися від етапу антитерористичних операцій до остаточного визнання їх тимчасово окупованими.

У результаті проведеного аналізу можна зазначити, що тимчасово окупована територія – це частина держави, у межах якої окупаційні сили держави-окупанта встановили і здійснюють загальний контроль, при цьому відповідні території держави перебувають під її обороною та на них поширюється національне законодавство, яке покликане захищати кожного громадянина, який знаходиться на відповідній території.

1.2. Генеза правового статусу окупованих територій

Дослідження правового статусу окупованих територій в Україні бере своє коріння зі складної історії міжнародних відносин та геополітичних змін. Визначення юридичного статусу цих територій є важливим завданням, оскільки воно впливає на ряд ключових аспектів, таких як права населення, економічний розвиток і міжнародна безпека.

Географічні аспекти розміщення господарства досліджувалися німецькими вченими, які розробили теорію штандарту – місця розташування. Ця теорія спрямована на визначення оптимального розташування виробництва. Вчені, такі як Й. Тюнер, А. Вебер, А. Льош та інші, внесли значний вклад у цей напрям.

Територія України завжди була об'єктом захоплення територій через своє геополітичне розміщення та наявність природних ресурсів.

Окупацію українських земель можна поділити на такі періоди:

1. Експансія в українські землі Литовського князівства і Польщі

У XIV столітті Україна переживала політичний, економічний і культурний спад, тоді як її сусіди – Литва, Польща та Московське царство – зазнавали піднесення.

У XIV столітті Литовська держава, утворена в XIII столітті, стала найбільшою в Європі, підкоривши Білорусь та значну частину України. Більшість населення становили українці та білоруси. Литовська верхівка прийняла православну віру та місцеву культуру.

У 1385 році Литва та Польща уклали Кревську унію, за якою Ягайло, великий князь литовський, став королем Польщі. У 1413 році було укладено Городельську унію, за якою Литва та Польща об'єдналися в федеративну державу – Річ Посполиту.

У 1569 році Річ Посполита була перетворена на єдину державу, де діяв єдиний державний устрій. Католицизм було оголошено державною релігією. Україна була поділена на шість воєводств.

Розглядаючи даний етап можна виділити наступні його особливості, а саме: змішування традицій Київської Русі, європейського права та польського права; захист прав і свобод феодалів; захист прав православної церкви; посилення польського впливу на правову доктрину в Україні; повне підпорядкування українських земель польському праву.

Ці особливості мали важливі наслідки для подальшого розвитку української правової системи, оскільки призвели до формування в Україні дуалістичної системи права, яка поєднувала в собі елементи традиційного і європейського права.

2. Українські землі у XVII- XVIII столітті

6 травня 1686 р. у Москві було підписано Вічний мир — мирний договір між Річчю Посполитою і Московським царством про розділ Гетьманщини.

Згідно з умовами договору, Річ Посполита визнавала Московське царство володарем Лівобережної України, Києва, Запоріжжя, Чернігово-Сіверської землі з містами Черніговом і Стародубом, а також Смоленська.

Згідно з умовами, Московське царство відмовилося від попередніх договорів з Османською імперією та Кримським ханством і приєдналось до антиосманської Священної ліги. Крім того, воно зобов'язалося організувати військовий похід проти Кримського ханства, що було реалізовано через Кримські походи 1687 і 1689 років.

Вічний мир, хоча і набув чинності відразу після підписання, був ратифікований польським сеймом лише у 1710 році. Цей документ остаточно затвердив насильницький поділ українських земель між Московським царством і Річчю Посполитою.

Після укладення «Вічного миру» для Московії настав час активізувати боротьбу за контроль над Північним Причорномор'ям і зупинення турецько-татарських нападів. У 1687 році був організований спільний Кримський похід, який очолили князь В. Голіцин та гетьман І. Самойлович. Незважаючи на значний обсяг сил, похід завершився повним провалом. Після цього провалу на

I. Самойловича поклали провину, що призвело до його усунення з посади гетьмана.

Улітку 1687 року були проведені вибори нового гетьмана, на яких було обрано Івана Мазепу, який був гетьманом наступних двадцяти двох років. Після виборів Мазепа розпочав свій термін гетьманства, спрямовуючи зусилля на підтримку української незалежності та захист національних інтересів в умовах відновлення стабільності в регіоні.

29-30 жовтня 1708 р. було укладено українсько-шведський договір, що передбачав незалежність України, що стало важливим кроком у визнанні самостійності країни. Однак цей прогрес був ускладнений подальшими подіями.

29 квітня 1722 р. Петро I видав указ про створення Малоросійської колегії, що мала контролювати дії гетьмана. Це призвело до обурення гетьмана I. Скоропадського та підірвало його здоров'я. Після смерті гетьмана вся влада перейшла до Малоросійської колегії під керівництвом російських офіцерів, які були призначені Петром I. Це рішення позбавило український народ можливості обирати нового гетьмана і свідчило про зростання впливу російської влади в регіоні.

Діяльність гетьмана після укладення «Рішельєвих пунктів» 1728 року була суттєво обмежена. Нова угода дозволяла гетьману вирішувати лише певні прикордонні проблеми з Польщею та Кримом, проте під контролем російського резидента. Цей документ вже не можна назвати двостороннім, оскільки він передбачав значний вплив російської верховної влади на внутрішні справи Гетьманщини. Таким чином, ця угода фактично перетворила Гетьманщину на підконтрольну та залежну частину російської імперії.

Після смерті Д. Апостола російський уряд припинив проведення виборів гетьмана, що призвело до утворення «Правління гетьманського уряду» під керівництвом князя Шаховського. Протягом цього періоду, який припадав на роки чергової російсько-турецької війни (1734—1739 рр.), українське населення в зоні конфлікту зазнавало значних труднощів. Російське військо

утримувалось за рахунок ресурсів місцевого населення, що призводило до постійних реквізицій та важких умов життя для мешканців. Таким чином, відсутність гетьмана і діяльність «Правління гетьманського уряду» підкреслювала залежність Гетьманщини від російської імперії та тяжкість умов життя для українського населення в умовах війни.

Наведений етап виділяється тим, що був підписаний мирний договір між Річчю Посполитою та Московським царством, який остаточно затвердив насильницький поділ українських земель між двома державами.

Серед особливостей даного етапу можна відмітити наступні:

1) посилення впливу російського права, оскільки внаслідок укладення Вічного миру 1686 року Лівобережна Україна, а згодом і Правобережна Україна, увійшли до складу російської імперії. Це призвело до посилення впливу російського права на українські землі. У 1687 році було видано «Правосудіє Малоросійське», яке стало першим офіційним збірником законів для Гетьманщини. У ньому були закріплені норми російського права, а також деякі традиції українського права;

2) відхід від традиційних принципів українського права, оскільки внаслідок посилення російського впливу в Україні відходили від традиційних принципів українського права. Наприклад, було скасовано виборність гетьмана, запроваджено посаду російського губернатора, який став фактичним керівником Гетьманщини;

3) розвиток української юридичної думки, незважаючи на посилення російського впливу та виникнення низки українських юридичних праць, у яких обґрунтовувалися права українського народу, засуджувалася колонізаторська політика росії.

3. Територія України наприкінці XVIII - у XIX столітті.

Українські території, що в різні періоди приєднувалися до складу Російської імперії, мали значний історично-географічний контекст і формували єдину цілісну одиницю. Ці землі відомі як Наддніпрянщина або Наддніпрянська Україна, що свідчить про їхню важливість та внутрішню спрямованість. Однак,

офіційно Російська імперія називала їх «Малоросією» або «Юго-Западною Руссю», відображаючи своє бачення та управлінську політику.

Дії уряду Російської імперії стосовно цих територій включали створення різноманітних адміністративних одиниць з метою полегшення управління та централізації влади. Так, утворення губерній та генерал-губернаторств допомагало розподілити ці території на адміністративні одиниці з відповідною владою та контролем. Однак, ця політика централізації призвела до втрати автономії та самоврядування для українських земель.

Важливо зазначити, що ці адміністративні зміни відбувалися в контексті складного історичного та політичного середовища. Вони відображали боротьбу за вплив та контроль над цими регіонами, а також прагнення імперської влади до забезпечення стабільності та ефективного управління в межах свого гігантського імперського утворення.

З початком Першої світової війни Європа поділилася на два протилежно налаштованих угруповання: з одного боку – Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, пізніше до них приєдналися Туреччина, Болгарія, з іншого – Англія, Франція, Росія. Війна відразу ж набула імперіалістичний, грабіжницький характер. Німеччина мріяла про світове панування, тому прагнула відібрати колонії у Англії і Франції, захопити частину території Росії, встановити вплив на Балканах. Німецькі юнкери і буржуазія вважали Україну плацдармом для просування на схід і майбутньою колонією, а місцеве населення мало стати робочою силою для німецьких панів.

У контексті воєнних подій 1917-1921 років можна зробити висновок про те, що Україна стала ареною протистояння між різними імперськими силами, такими як Австро-Угорщина та Російська імперія. Ці конфлікти призвели до серйозних руйнувань та втрат серед українського населення, яке активно брало участь у військових діях на боці різних сторін.

28 червня 1919 р. було підписано центральний договір. Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, яка була сформована після Першої світової війни, не забезпечила стабільності та миру через недоліки

укладених договорів і нерозв'язані конфлікти, що стали причиною подальших світових криз.

У 1917 році в Росії відбулася революція, яка спричинила значні політичні зміни, такі як утворення Тимчасового уряду та Рад робітничих і солдатських депутатів. Одночасно з цим українське суспільство активно виступало за свої національні інтереси, що знайшло відображення у створенні Української Центральної Ради. Це були ключові події, які визначили подальший хід історії України та Росії в період революції та після неї.

Після революції 1917 року в Росії виникло двовладдя, що привело до утворення Тимчасового уряду та Рад робітничих і солдатських депутатів. Україна, як частина Російської імперії, теж відчула зміни, що відобразилося у прийнятті Першого Універсалу 10 червня 1917 року Центральною Радою. Цей документ оголосив автономію України та прагнення українського народу до самостійності, залишаючись в межах Російської держави. Він став важливим кроком у становленні національної свідомості та боротьби за автономію та права українців.

Тимчасовий уряд не виконав обіцянок, які були зроблені Центральної Раді. Наприклад, прем'єр-міністр О. Керенський 4 (17) серпня 1917 року схвалив замість «Статуту вищого управління України», який склали члени Української Центральної Ради, «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові». Ця інструкція обмежувала права України, в тому числі щодо територіальних питань.

9 серпня Центральна Рада, хоча кваліфікувала інструкцію як вияв імперіалістичних тенденцій щодо України, все ж визнала її тимчасовою. Наступним етапом в історії Української революції є гетьманський переворот та існування гетьманської держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.), що вважається періодом тимчасового торжества контрреволюції. У цей час фактичної нестабільності влади в державі території України переходили під контроль різних збройних формувань різної ідеології. Гетьманат намагався проводити активну зовнішньополітичну діяльність. Українську державу гетьмана

П. Скоропадського визнало 30 країн світу, в 23 державах вона створила свої представництва. Були встановлені добрі відносини з урядами країн, створених на території колишньої російської імперії – Фінляндією, Литвою, Грузією, Кубанню, Доном, Кримом.

У подальшому владу захопила Директорія, проте і вони не змогли встановити контроль над частиною території українських земель.

Після завершення громадянської війни на території колишньої Російської імперії виникла складна ситуація, коли було сформовано 13 держав, але лише деякі з них, зокрема країни Балтії, Польща і Фінляндія, змогли дійсно стати незалежними. Усі інші країни, включаючи Україну, утвердили радянську форму державності. Це призвело до того, що радянська Україна спочатку намагалася проводити самостійну зовнішню політику, але водночас була вписана в рамки радянської федерації, контрольованої РКП. Така суперечлива ситуація встановила основи подальшого розвитку радянської України та її місця в геополітичних структурах.

Третій етап відмічається існуванням різних правових доктрин, які відображали інтереси різних політичних сил. Зокрема, можна виділити наступні особливості, а саме:

- розробка Центральною Радою, як провідним органом українського національно-визвольного руху, ряду правових актів, які мали важливе значення для розвитку українського права. Зокрема, це були Перший і Другий Універсали, Закон про тимчасовий державний устрій України, Конституція УНР 1918 р. Ці акти проголошували незалежність України, встановлювали основи її державного ладу, визначали права і свободи громадян;

- проведення гетьманським урядом, який прийшов до влади в Україні у 1918 р., політики авторитаризму і обмеження національних прав українців, що знайшло своє відображення в його правових доктринах. Зокрема, гетьман Павло Скоропадський видав Маніфест про відновлення монархії в Україні, Конституцію УНР 1918 р., яка обмежувала права і свободи громадян;

- розробки Директорії, яка прийшла до влади в Україні в 1919 р. та проводила політику демократичного розвитку країни, що знайшло своє відображення у Декларації прав і свобод громадян України, яка проголошувала широкі права і свободи громадян;

- розробки більшовиків, які прийшли до влади в Україні в 1920 р. та проводили політику диктатури пролетаріату, що знайшло своє відображення і в їх правових доктринах, як наприклад, Декларації прав трудящих і експлуатованих народів, яка проголошувала права і свободи трудящих, але обмежувала права і свободи інших верств населення.

4. Українська державність у XX-XXI століттях

Серед основних подій даного етапу першочергово слід відмітити період Другої світової війни та підписання Пакту Молотова-Ріббентропа.

Пакт Ріббентропа-Молотова, також відомий як Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом був підписаний 23 серпня 1939 року. Договір містив секретний протокол, який поділяв Східну Європу на сфери впливу Німеччини та Радянського Союзу. 17 вересня 1939 року Червона Армія окупувала Західну Україну.

Окупація українських земель Радянським Союзом супроводжувалася:

- масовими репресіями де було заарештовано та депортовано до Сибіру та Казахстану сотні тисяч людей, включаючи представників інтелігенції, духовенства та заможних селян;

- насильницькою колективізацією, оскільки селян змушували вступати до колгоспів, а їхню землю та майно конфісковували;

- проводились антирелігійні заходи у зв'язку з чим було закрито багато церков, монастирів та релігійних шкіл;

- витісненням української мови з освітніх закладів, державного управління та засобів масової інформації;

З 23 червня 1941 року німецькі війська окупували Львів та в продовж довгого періоду окупували всю територію України.

Окупація України нацистами була жорстокою. Німці встановили режим терору, спрямований на знищення українського народу. За роки окупації було вбито близько 7 мільйонів українців, з яких 3 мільйони були євреями.

Серед основних методів окупації:

- створення Німецької цивільної адміністрації на окупованих територіях України;
- проведення політики терору проти українського населення, включаючи масові розстріли, депортації, страти та політичні переслідування;
- експлуатація економіки окупованої України, вивезення ресурсів та промислової продукцію до Німеччини;
- співпраця з деякими українськими націоналістами, які сподівалися створити незалежну українську державу.

23 серпня 1943 року Червона Армія звільнила Харків, що стало початком звільнення України від нацистів. До кінця 1943 року вся територія України, за винятком Криму, була звільнена від німецько-фашистських загарбників, після чого почався радянський період в управлінні Україною.

24 серпня 1991 року став визначним днем в історії України, коли Верховна Рада УРСР проголосила Акт незалежності України, а пізніше, 1 грудня 1991 року, на Всеукраїнському референдумі понад 90% громадян підтримали цю незалежність. Ці події відобразили велике прагнення українського народу до самостійності та демократії. Після цього Україна розпочала новий етап у своїй історії як незалежна держава, здатна визначати власний курс розвитку і займати своє місце на світовій арені [22].

Початок збройної агресії Російської Федерації в лютому 2014 року став вирішальним моментом для України, порушивши норми міжнародного права та призвівши до серйозних людських та матеріальних втрат. Анексія Криму та окупація окремих районів на сході України призвели до трагічних наслідків, включаючи велику кількість жертв, масові вимушені переселення та руйнування інфраструктури. Ці події визначили подальший розвиток

політичної, економічної та соціальної ситуації в країні та мають важливе місце в сучасній історії України [23].

Збройна агресія Російської Федерації проти України в 2014 році відображає складний і багатовимірний характер сучасних конфліктів. Ця агресія не відповідала класичним уявленням про конвенційну війну, але відзначалася використанням гібридних методів, які включали в себе не лише військові операції, а й політичні, економічні, соціальні, гуманітарні та інформаційні аспекти. Росія використовувала пропаганду, тиск, терор та інші засоби для досягнення своїх цілей. Цей конфлікт став важливим випробуванням для України та міжнародного співтовариства, демонструючи необхідність адаптації до нових викликів у глобальній політичній арені.

У 2014 році РФ здійснила відкриту військову агресію проти України, використавши наступні методи для забезпечення окупаційних заходів на українській території, а саме:

- пропаганду та дезінформацію;
- залучення громадян РФ та найманців до бойових дій;
- введення в Україну військових та військової техніки РФ.

У 2014 році було досягнуто декількох домовленостей про припинення вогню на окупованих територіях, але вони не були ефективно реалізовані.

У 2015 році агресія РФ на сході України продовжувалася з новою силою. Війська РФ та їхні проксі-сили посилили наступ, і українські війська були змушені відступити з декількох ключових позицій, включаючи Дебальцеве.

У 2016 році агресія РФ на окупованих землях України продовжувалася, але з меншою інтенсивністю, ніж у 2015 році. Було досягнуто деяких домовленостей про розведення сил, але вони не були повністю реалізовані.

Протягом 2017-2018 років ситуація на окупованих територіях Донбасу залишалася складною. Російські війська та їхні проксі-сили продовжували контролювати ці території, і Україна не мала можливості їх повернути.

На окупованих територіях відбувалися порушення прав людини, зокрема, затримання та ув'язнення українських громадян, дискримінація української мови та культури.

Міжнародне співтовариство продовжувало наполягати на тому, що РФ повинна вивести свої війська з окупованих територій і забезпечити їхній повернення під контроль України.

Також слід відмітити, що протягом 2017 року відбулася подача позову України проти РФ до Міжнародного суду ООН та винесення рішення Міжнародним судом ООН у справі «Україна проти Росії» про прийняття цієї справи до провадження.

У 2018 році Верховна Рада України прийняла Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» [24]. Цей закон втратив чинність на підставі Закону України № 2217-IX від 21.04.2022. У ньому РФ визначається державою-агресором, зазначається, що окремі райони Донецької та Луганської областей незаконно окуповані підконтрольними РФ військами та адмініструються самопроголошеною російською окупаційною владою. Було проведено псевдовибори в так званих «ДНР» і «ЛНР». Україна та міжнародне співтовариство не визнали проведення виборів та їх результати легітимними.

У 2019 році збройна агресія РФ на сході України продовжувалася, але з меншою інтенсивністю, ніж у попередні роки. Було досягнуто деяких успіхів у реалізації Мінських домовленостей, зокрема, було здійснено розведення збройних сил на трьох ділянках фронту і проведено два обміни полоненими.

Серед основного можна виділити те, що: Верховна Рада ухвалила зміни до Конституції, які визначають стратегічний курс України на повноправне членство в ЄС та Організації Північноатлантичного договору; у РФ підписано указ про спрощений порядок отримання громадянства РФ жителями ТОТ України, що сприяло масовому отриманню паспортів РФ громадянами України; Міжнародний трибунал з морського права зобов'язав РФ негайно звільнити 24

українських моряків і три військово-морські кораблі, які вона захопила біля Криму в листопаді 2018 року.

У 2020 році суд у справі МН17 у Нідерландах став важливою подією, яка висвітлила проблему збитого літака МН17 і вказала на причетність російських військових до цієї трагічної події. Цей судовий процес підкреслив необхідність покарання винних за цей злочин.

У 2021 році РФ продовжувала дестабілізувати ситуацію на кордоні з Україною. На початку року вона перекрила частину Чорного моря та почала стягувати війська на кордон. Це викликало занепокоєння у Заході, який звинуватив РФ у підготовці до вторгнення в Україну.

Російські війська перебували на кордоні з Україною та продовжували вчиняти провокаційні дії, такі як захоплення українських кораблів у Керченській протоці та обстріл українських позицій на Донбасі.

Серед основного можна зазначити наступне: у листопаді 2021 року РФ висунула список вимог щодо гарантій безпеки НАТО та США, а саме відмова України, як і інших держав, від вступу в НАТО, припинення будь-якої військової діяльності у Східній Європі, відведення військ на позиції 1997 року та ін.; РФ заявила, що з 24 квітня до 31 жовтня частина Чорного моря в напрямку Керченської протоки буде закрита для проходу військових кораблів і державних суден інших держав під приводом військових навчань. МЗС України висловило [25] рішучість протестувати; у Києві відбувся установчий саміт, спрямований на координацію міжнародних зусиль щодо деокупації АР Крим, запобігання подальшим порушенням прав людини та реагування на зростання загроз безпеці.

З 24 лютого 2022 року, РФ почала повномасштабне вторгнення в Україну і розпочала новий етап окупації територій. До окупованих територій увійшли частини Запорізької, Харківської, Херсонської та Миколаївської областей України. Розпочався новий збройний етап військової окупації територій України.

Росія змінила свою конституцію, включивши до неї чотири частково та тимчасово окуповані українські області, що не має жодної юридичної сили, оскільки ні Україна, ні світове співтовариство не визнали російський псевдореферендум щодо окупованих територій. Кордони України були встановлені в 1991 році і залишаються незмінними.

Впродовж зазначеного періоду Європейський парламент визнав РФ державою-спонсором тероризму та державою, яка використовує засоби тероризму. До цього аналогічні заяви прийняли Латвія, Литва, Естонія та Чехія [26].

Проводячи підсумок четвертого етапу можна зазначити, що у 1991 році Україна здобула незалежність від Радянського Союзу, однак, РФ у 2014 році розпочала збройну агресію проти України, внаслідок якої Україна не має юрисдикції на території АР Крим та частинах Донецької та Луганської областей, а у 2022 році РФ розпочала повномасштабне збройне вторгнення в Україну, яке є серйозною загрозою для безпеки в усьому світі.

1.3. Міжнародно-правові засади правового статусу тимчасово окупованих територій

Розглядаючи міжнародно-правові засади регулювання правового статусу ТОТ слід відмітити, що Україна ратифікувала широкий спектр міжнародних угод, що регулюють правила війни, таких як Женевські конвенції та Додаткові протоколи до них та інші. Ці акти мають на меті захистити людей, які не беруть участі в бойових діях, а також обмежити страждання тих, хто бере у них участь. Ратифікація цих актів свідчить про прихильність України до міжнародного гуманітарного права та прагнення захистити людей від жорстокості та страждань під час збройних конфліктів. Дотримання правил війни допомагає Україні зберегти свій суверенітет та легітимність на міжнародній арені.

Ратифікація цих актів свідчить про відповідальність України як члена міжнародного співтовариства.

До ратифікованих Україною міжнародних угод відносяться наступні:

Гаазька Конвенція про закони та звичаї війни на суходолі (ратифікована Україною (ратифікована Україною 24.08.1991) [27];

Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни (ратифікована Україною 03.07.1954) [28];

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (ратифікований Україною 18.08.1989) [29];

Римський статут Міжнародного кримінального суду (підписаний Україною 20 січня 2000 року, але не ратифікований, хоча після підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом у 2014 році ратифікація цього документу є одним із прямих міжнародних зобов'язань України.) [30];

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини, що стосується участі дітей у збройних конфліктах (ратифікований Україною 23.06.2004) [31];

Другий протокол до Гаазької Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (1954 р.) (ратифікована Україною 30.06.2020) [32].

Ратифікація цих міжнародних актів, що регулюють правила війни, є важливим кроком для України. Це свідчить про прихильність України до дотримання та виконання норм міжнародного гуманітарного права, а також про прагнення захистити людей від жорстокості та страждань під час збройних конфліктів.

Розглядаючи об'єктивну сторону досліджуваного питання можна відмітити, що воно включає в себе ширший спектр аспектів, аніж просто фізичні межі території. Питання правового статусу тимчасово окупованих територій відображає складну ситуацію, пов'язану з політичними, соціальними, економічними та правовими аспектами, які виникають у зв'язку з окупацією.

До об'єкта правового статусу тимчасово окупованих територій можна віднести:

фізичні території, які перебувають під контролем окупантів, це можуть бути земельні ділянки, міста, села, аеропорти, порти та інші об'єкти, що стали об'єктом окупації внаслідок військової агресії;

права і свободи населення тимчасово окупованих територій, оскільки воно може піддаватись ризику внаслідок військової або політичної ситуації;

міжнародно-правові засади регулювання статусу тимчасово окупованих територій, що включає в себе застосування Женевських конвенцій та інших міжнародних договорів, які регулюють права та обов'язки сторін конфлікту.

Міжнародно-правове регулювання статусу ТОТ визначається рядом ключових міжнародних інструментів та конвенцій, проте питання ТОТ майже не розкривається в міжнародній практиці.

Значна частина міжнародного права, зокрема Женевські конвенції про захист цивільних осіб в час війни та Хартія Організації Об'єднаних Націй фокусується на правилах та принципах для вирішення конфліктів та охорони прав людей під час окупації. Однак саме визначення «тимчасово окупованої території» не є стандартним або чітко визначеним терміном в цих документах.

Першочерговим слід відмітити, що під окупацією у міжнародному праві розуміється тимчасове зайняття збройними силами території противника в мирний чи воєнний час.

Більш детальне розуміння окупації ми можемо зустріти у 4-ій Гаазькій Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року, яка набрала чинності для України у 1991 р. та Женевській Конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року, ратифікована Українською РСР у 1954 р.

Відповідно до ст. 42 Гаазької Конвенції чітко визначається поняття окупованої території як такої, що перебуває під фактичною владою армії супротивника. Це наголошує на важливості контролю за територією в контексті міжнародного права. Визнання статусу окупованої території має значення для охорони та захисту прав місцевого населення та забезпечення відповідності дій окупанта міжнародним нормам.

Отже ознаками окупації в контексті Гаазької Конвенції можна визначити наступні: а) контроль влади армією противника; б) здатність такої влади виконувати функції управління та контролю території.

Женевська Конвенція у ст. 2 виділяє такі види окупації: часткова або цілковита окупація, а також така, що може не натрапляти ні на жодний збройний спротив.

До окупаційних дій відноситься фактичний контроль над окупованою територією й утворення окупаційної адміністрації, які припиняються з моменту втрати фактичного контролю над територією.

Відповідно Гаазька Конвенція встановлює чіткі права і обов'язки окупанта під час військової окупації. Окупаційні війська мають право стягувати податки та встановлювати реквізицію, але зобов'язані покривати витрати на управління. Вони мають право вимагати беззаперечного підкорення від населення, але не можуть змушувати його активно сприяти своїм військовим операціям. Окупаційна держава також зобов'язана впорядковувати господарське і громадське життя на захопленій території. Ці норми спрямовані на забезпечення відповідності дій окупанта міжнародним стандартам і правам людини під час конфліктів [33].

Згідно Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року, окупація це не тільки тимчасове зайняття збройними силами однієї держави території іншої держави, а й перебирання на себе основних управлінських функцій, для забезпечення життєдіяльності населення на цих окупованих територіях. До таких функцій можна віднести забезпечення права людини, відсутність депортацій і масових екзекуцій населення. Також може вилучати кошти, скарбницю та інші державні активи окупованої сторони, проте є також обмеження, щодо приватної власності, майна громадян, освітніх, наукових, релігійних, мистецьких, благодійних установ має бути недоторканною.

Відсутність чіткості у визначенні тривалості окупації може виникати з того, що термін «окупована територія» вже включає в себе ідею тимчасовості,

оскільки окупація за своєю природою вважається тимчасовим явищем. Водночас, сам факт окупації активно регулюється міжнародним гуманітарним правом, зокрема Женевськими конвенціями, які встановлюють правила для поведінки сторін конфлікту та захисту цивільного населення.

Важливо враховувати, що відсутність формального визначення «тимчасово окупованої території» не означає відсутності заходів для охорони та захисту прав та інтересів населення в умовах окупації. Саме через цю відсутність чіткості є важливим вивчення та аналіз міжнародних норм та стандартів, які застосовуються до окупованих територій, для забезпечення ефективного захисту прав людей, які перебувають в таких умовах.

Першочерговим слід розглянути саме міжнародну правову базу, оскільки з роками міжнародне право розробило рамки, які, надаючи окупаційній владі повноваження, необхідні для управління територією, яку вона контролює, водночас закріплює права мешканців окупованої території.

Перехідний характер окупації передбачає, що держава-окупант зобов'язана здійснювати управління територією, наскільки це можливо, без значних змін до існуючого порядку, водночас забезпечуючи охорону та захист основних прав людини.

Міжнародне право не розглядає питання законності окупації. Його норми застосовуються до будь-якої окупаційної держави лише за той факт, що вона контролює іноземну територію, незалежно від причин, що призвели до такої ситуації. Визнання застосовності такого закону до певної ситуації не є судженням про правовий статус відповідної території.

Положення, що регулюють воєнну окупацію містяться в міжнародному гуманітарному праві, також відомому як закони і звичаї війни або закони про збройні конфлікти. Таким чином, вони враховують військові інтереси та інтереси безпеки держави-окупанта, балансує між ними та правами тих, хто опинився під її владою. Джерела зобов'язань за міжнародним гуманітарним правом, що застосовуються до воєнної окупації містить:

Гаазька Конвенція (IV) про закони і звичаї війни на суходолі та Положення про закони і звичаї війни на суходолі (Гаазьке положення), що додається до неї, від 18 жовтня 1907 року;

Четверта Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни (Четверта Женевська Конвенція) від 12 серпня 1949 року;

Стаття 75 Додаткового протоколу 1977 року до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту цивільного населення під час війни, Четверта Женевська Конвенція, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I); стаття 75 Додаткового протоколу 1977 року до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року конфліктів (Протокол I).

Більшість основних правил щодо окупації мають характер звичаєвого права і є загальнообов'язковими. Жодне з них не допускає жодних відступів.

Ключовим положенням міжнародного гуманітарного права, яке окреслює зобов'язання поважати основні права тих, хто перебуває під окупацією, є право на гуманне поводження і недискримінацію, що закріплене у ст. 27 Женевської Конвенції, відповідно до якої «Особи, які перебувають під захистом, мають право за будь-яких обставин на повагу до їхньої особи, їхньої честі, їхніх сімейних прав, їхніх релігійних переконань і обрядів, а також їхніх манер і звичаїв. Вони завжди мають право на гуманне поводження і на захист, особливо від будь-яких актів насильства або погроз його застосування, а також від образ і публічної цікавості».

«Жінки користуються особливим захистом від будь-якого посягання на їхню честь, зокрема від зґвалтування, примусу до проституції або будь-якої форми непристойного посягання.

Без шкоди для положень, що стосуються стану здоров'я, віку та статі, всі особи, які перебувають під захистом, повинні користуватися однаковим ставленням з боку Сторони конфлікту, під владою якої вони перебувають, без будь-якого несприятливого розрізнення, зокрема, за ознакою раси, релігії або політичних переконань.

Однак Сторони конфлікту можуть вживати таких заходів контролю та безпеки щодо осіб, які перебувають під захистом».

Авторитетний коментар до Четвертої Женевської Конвенції, опублікований Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (МКЧХ), зазначає (стор. 200-201), що ця стаття «проголошує принцип поваги до людської особистості та непорушного характеру основних прав окремих чоловіків і жінок» [34]. «Право на повагу до особистості слід розуміти в найширшому сенсі: воно охоплює всі права особистості, тобто права і якості, які невіддільні від людини самим фактом її існування, її розумовими і фізичними здібностями; воно включає, зокрема, право на фізичну, моральну та інтелектуальну недоторканність - невід'ємний атрибут людської особистості» [35].

Міжнародне право прав людини доповнює положення міжнародного гуманітарного права, надаючи зміст і стандарти інтерпретації, наприклад, щодо застосування сили у відповідь на заворушення за межами бойових дій. У деяких аспектах, наприклад, гарантії, що застосовуються до осіб, які утримуються під вартою, стандарти прав людини забезпечують більший захист, ніж положення міжнародного гуманітарного права, і їх слід застосовувати.

В сучасній правовій доктрині питання міжнародно-правового механізму захисту прав громадян на тимчасово окупованих територіях досліджувала Лотюк О. С.

Як зазначає науковець Лотюк О. С. найчастіше на окупованих територіях, зокрема в окупованому Криму, систематично порушуються права людини. Найбільш поширеними порушеннями є незаконна націоналізація власності, порушення права на свободу та особисту недоторканність, включаючи незаконні викрадення, арешти та переміщення цивільних осіб, а також утиски кримських татар та інших корінних народів Криму, які часто стикаються з незаконними арештами та звинуваченнями у тероризмі. Ці порушення свідчать про серйозне порушення міжнародних норм та стандартів прав людини на окупованих територіях і потребують уваги та реагування міжнародної спільноти [36]

Згідно з положеннями Гаазької Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї, воєнна окупація виникає, коли територія перебуває під фактичним контролем ворожої армії. Ця визначена влада окупанта поширюється лише на ту частину території, на яку вона розповсюджена і де може бути реалізована. Це важливий момент у визначенні міжнародного статусу конфлікту та забезпеченні прав і захисту мешканців зайнятої території відповідно до міжнародного гуманітарного права.

Єдиним критерієм для прийняття рішення про застосування закону про воєнну окупацію є фактичний ефективний контроль території іноземними збройними силами в поєднанні з можливістю примусового виконання їхніх рішень, а також фактична відсутність ефективного контролю з боку національної державної влади. Якщо ці умови виконуються для певної території застосовується закон про воєнну окупацію. Навіть, якщо метою військової кампанії може і не бути контроль над територією, сама лише присутність таких сил на контрольованій позиції робить застосовним закон про захист населення.

Відповідальність держави, на території якої ведуться бойові дії іншою державою залежить від того чи має така держава юрисдикцію на цій території, оскільки вважається, що вона її зазвичай здійснює на всій своїй території, проте з іншого боку, ця презумпція юрисдикції може бути обмежена за виняткових обставин, коли держава позбавлена можливості здійснювати владу на частині своєї території, яка є окупованою державою агресором.

Юрисдикція держави, якій належить територія, яка є тимчасово окупованою може обмежуватися через військову окупацію збройними силами іншої держави, яка здійснює ефективний контроль над окупованою територією, внаслідок військових дій або дій іноземної держави, що вчиняються на підтримку створення та функціонування сепаратистського режиму на території постраждалої держави.

З метою з'ясування факту наявності юрисдикції держави на території, яка є тимчасово окупованою агресором необхідно дослідити всі об'єктивні факти, які можуть обмежувати можливості держави ефективно здійснювати владу на

своїй території, а також дії самої держави, а саме зобов'язання вживати належних заходів для забезпечення дотримання таких прав і свобод на своїй території, які є чинними навіть тоді, коли здійснення державою влади обмежується частиною її території, і тому вона зобов'язана вживати всіх належних заходів, які ще в змозі вживати.

При цьому держава, якій належить територія у частині гарантій кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, прав і свободи за обставин окупації може зводитись до позитивного зобов'язання вживати дипломатичних, економічних, судових та інших заходів, які вона мала можливість вжити і які відповідають міжнародному праву.

Стосовно юрисдикції держави окупанта, то слід зазначити, що внаслідок законних чи незаконних військових дій держава-окупант здійснює ефективний контроль над територією поза межами національної території безпосередньо, через власні збройні сили, або через підпорядковану місцеву адміністрацію.

Якщо факт окупації території встановлено, немає необхідності визначати чи здійснює держава-окупант детальний контроль над політикою та діяльністю підпорядкованої місцевої адміністрації, оскільки факт збереження місцевої адміністрації свого існування в результаті окупації, тягне за собою відповідальність цієї держави за її політику та діяльність.

Контролююча держава має гарантувати на території, що перебуває під її контролем, повний набір основних прав, визначених у Гаазькій Конвенції та тих додаткових Протоколах, які вона ратифікувала та є відповідальною за будь-які порушення цих прав.

Крім того, у тих випадках, коли держава-окупант здійснює повний (всеосяжний) контроль над територією поза межами своєї власної території, її відповідальність не обмежується діями її військовослужбовців чи посадових осіб на такій території, а також поширюється на дії місцевої адміністрації, яка зберігає своє існування там завдяки її військовій та іншій підтримці.

Здійснення ефективного контролю над територією поза межами власних кордонів держави-окупанта підтверджується ступенем її військової присутності

на цій території, а також те, якою мірою її військова, економічна та політична підтримка підпорядкованої місцевої адміністрації надає їй вплив та контроль над регіоном.

Відповідно до статті 1 Конвенції про захист прав та основоположних свобод Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції.

При цьому виділяється власне територіальна юрисдикція та екстратериторіальна юрисдикція.

Під власне територіальною юрисдикцією (*territorial jurisdiction*) розуміється здійснення державою юрисдикції у межах її кордонів, де вона забезпечує ефективний контроль на відповідній території.

Під екстратериторіальною юрисдикцією (*extraterritorial jurisdiction*) розуміється здійснення юрисдикції на території, над якою держава-учасниця Конвенції або група таких держав встановили ефективний контроль або вирішальний вплив.

Екстратериторіальна юрисдикція є наявною у разі, коли дії органів держави та їх посадових осіб, які здійснюють офіційні повноваження цієї держави здійснюються щодо осіб або майна, які знаходяться на території іншої держави, здійснює ефективний контроль на відповідній території за кордоном та за населенням, що проживає на цій території, який встановлено внаслідок військової окупації або за згодою, запрошенням чи непротивленням уряду, що діє на цій території, або коли держава встановлює «вирішальний вплив» (*decisive influence*) на території за межами її кордону.

Держава не вважається такою, що здійснює юрисдикцію на певній її території (у межах її кордону), якщо ефективний контроль за цією територією перейшов до іншої держави (остання здійснює екстратериторіальну юрисдикцію), при цьому держава не вважається такою, що втратила ефективний контроль на певній її території, якщо деякі її обов'язки з гарантування конвенційних прав вона ще може належно виконувати (тоді щодо

гарантування одних прав юрисдикцію зберігає, а щодо гарантування інших може її втратити).

Якщо говорити про відповідальність РФ та України за порушення прав і свободи людини на окупованих територіях, то постає питання виникнення статусу цих територій як окупованих і наявності презумпції юрисдикції.

Отже, Україною було втрачено ефективний контроль над територією АР Крим з 27.02.2014, над окремими територіями України, що входять до складу Донецької та Луганської областей, починаючи з 7 квітня 2014 року, а після 24.02.2022 над частинами Херсонської, Запорізької, Донецької, Луганської областей.

РФ як держава-окупант відповідно до IV Гаазької Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та Додатка до неї, Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів несе відповідальність за порушення захисту прав цивільного населення.

Отже, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації держави Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на РФ як на державу, що здійснює окупацію.

Ураховуючи зазначене вище, можемо визначити такі ознаки воєнної окупації за міжнародно-правовими нормами: а) наявність фактичного контролю території; б) контроль здійснюється збройними формуваннями або через місцеву адміністрацію; в) втрата контролю національним урядом над територією.

При цьому, окупація не означає втрати суверенітету зайнятої території. Для окупації характерні збереження владних структур та продовження опору і військових операцій проти держави-окупанта.

Зазначена теза підтверджується рішенням Генеральної Асамблеї ООН, якою на міжнародному рівні було запроваджено «політику невизнання» щодо

тимчасово окупованих АР Крим та міста Севастополя. Ця ж політика Генеральної Асамблеї ООН застосовується і щодо прийняття до складу РФ територій України, на яких РФ провела «референдуми» («референдуми» в Херсонській, Запорізькій, Донецькій та Луганській областях) (резолюція «Агресія проти України» A/RES/ES-11/1 від 2 березня 2022 року).

Суб'єктами правового режиму тимчасово окупованих територій можна визначити: а) національний уряд; б) населення ТОТ; в) тимчасово переміщені особи (інші категорії переміщених осіб внаслідок збройної агресії та окупації територій, яким надано статус внутрішньо переміщених осіб згідно із законодавством України, або яким надано за кордоном тимчасовий захист); г) держава-окупант.

Національний уряд віднесено до числа суб'єктів, оскільки він є правомочним представником своєї території та населення, а також уживає усіх можливих заходів щодо формування та координації реалізації політики з питань тимчасово окупованих територій.

Відповідно до міжнародного права, суверенітет та територіальна цілісність кожної держави повинні бути захищені та визнані міжнародним співтовариством. До прикладу Україна, як суб'єкт міжнародного права, зобов'язана забезпечувати захист своїх тимчасово окупованих територій та прав мешканців на цих територіях. Вона має право використовувати різноманітні міжнародні механізми, включаючи дипломатичні переговори, міжнародні судові інстанції та інші форми міжнародного співробітництва, для відстоювання своїх інтересів та захисту своїх територіальних прав.

Розглядаючи більш детально саме права національного уряду в міжнародному праві слід відмітити, що згідно зі статтею 51 Статуту ООН країна, що зазнала нападу, має невід'ємне право на самооборону, яке може включати застосування збройної сили. Це право не є абсолютним і має обмеження, закріплені в міжнародному праві [37]; згідно статті 52 Статуту ООН країна, що зазнала нападу, може просити допомоги в інших державах або міжнародних організацій, включаючи військову допомогу, дипломатичне

втручання та гуманітарну підтримку [38]; у разі якщо напад є порушенням міжнародного права, країна, що зазнала нападу, може домагатися справедливості через міжнародні механізми, такі як Міжнародний суд або Міжнародний кримінальний суд [39].

До обов'язків Уряду України можна віднести дотримання міжнародного права в якості країни, яка зазнала нападу, яка як і будь-яка інша держава, зобов'язана дотримуватися міжнародного права, включаючи принципи пропорційності, розрізнення та запобігання зайвим стражданням під час будь-яких дій самооборони [40]; згідно правила 22 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, сторони конфлікту мають зобов'язання застосовувати всі можливі заходи для захисту цивільного населення та цивільних об'єктів від наслідків воєнних нападів. Це включає в себе запобігання випадкам порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права, захист мирного населення від насильства та знищення майна, а також надання допомоги постраждалим. Виконання цих правил є важливим кроком у забезпеченні гуманного та етичного поводження під час ведення війни та конфліктів [41]; згідно з правилом 158 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, держави зобов'язані розслідувати воєнні злочини, які можуть бути вчинені їхніми громадянами або збройними силами на їхній території. У разі необхідності, вони повинні переслідувати підозрюваних. Крім того, держави також мають обов'язок розслідувати інші військові злочини, щодо яких вони мають юрисдикцію, і при необхідності переслідувати підозрюваних. Це правило покликане забезпечити проведення справедливого судочинства щодо військових злочинів та забезпечити відповідальність за їхнє вчинення, забезпечуючи таким чином захист прав людини та міжнародного гуманітарного права [42].

Наступним суб'єктом можна визначити населення тимчасово окупованих територій, оскільки воно стає безпосередньою стороною в ситуації конфлікту та має власні права та інтереси, які порушуються окупантом та на захист яких направлені дії постраждалої сторони у конфлікті.

Відповідно до міжнародних норм, населення окупованих територій має право на захист своїх основних прав та свобод, що гарантується Женевськими конвенціями та іншими міжнародними актами. Це включає право на освіту, медичну допомогу, право на доступ до гуманітарної допомоги та інші аспекти захисту людського життя та гідного існування. Населення окупованих територій може використовувати різні механізми захисту своїх прав, включаючи звернення до міжнародних гуманітарних організацій, міжнародних судових інстанцій та інших міжнародних механізмів захисту.

Відповідно до Конвенції про захист цивільного населення під час війни передбачено наступні гарантії: статті 3 та 4 забезпечують захист від насильства; стаття 46 передбачає, що окупаційна держава не повинна конфіскувати приватну власність; стаття 53 передбачає, що окупаційна держава не повинна знищувати приватну власність, окрім випадків, коли це дійсно необхідно внаслідок воєнних дій.

Відповідно до Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І від 8 червня 1977 року) можна відмітити статтю 75, яка визначає заборону катувань та жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням.

Окремо слід виділити внутрішньо переміщених осіб, які є окремою категорією суб'єктного складу в міжнародно-правовому регулюванні статусу ТОТ через свою специфіку та потреби у захисті.

Особи, які біжать від збройної агресії є особливо вразливою групою, яка переслідується або вимушена залишити свою країну через об'єктивні обставини, такі як війна, політичне переслідування. Вони потребують спеціального захисту та допомоги, враховуючи їхню вразливість та потребу в безпеці. Такі особи не можуть повертатися у свою країну постійного проживання з огляду на реальну загрозу для їхнього життя, свободи чи безпеки. Вони потребують міжнародного захисту та статусу, який гарантує їхні права та недоторканість в новій країні проживання.

Першочерговим слід відмітити, що стаття 1 Конвенції ООН про статус біженців 1951 року визначає біженця як особу, яка перебуває за межами країни своєї громадянської належності та має обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань з різних причин, таких як раса, релігія, національність, соціальна група або політичні переконання. Вона також охоплює осіб без громадянства, які перебувають за межами країни свого колишнього місця проживання через обґрунтовані побоювання подібних переслідувань. Ця стаття визнає право біженців на міжнародний захист та надає їм можливість отримати статус біженця та відповідний захист у країні, де вони знаходяться. Це важливий механізм для захисту прав людини та гуманітарних цінностей у всесвітньому масштабі [43].

До таких осіб, можна віднести населення тимчасово окупованих територій, яке змушене покидати такі території через переслідування окупаційної влади, у тому числі політичне, у зв'язку з належністю до національних меншин чи корінних народів, як у випадку з кримськими татарами та іншими корінними народами у АР Крим.

До основних прав біженців, яким буде надано такий статус у країнах їх перебування за міжнародними угодами можна віднести:

- право, яке забороняє примусове повернення біженця до країни, де його життю або свободі загрожує небезпека. Це право закріплено в статті 33 Конвенції про статус біженців 1951 року [43];
- право на справедливе та ефективне визначення їхнього статусу біженця, як викладено в статті 31 Конвенції про статус біженців [43];
- право на рівне ставлення щодо основних прав та свобод порівняно з громадянами країни проживання. Це право закріплено в статті 3. Це стосується таких прав, як доступ до освіти, працевлаштування та житла;
- право на життя та безпеку: біженці захищені від свавільного арешту, тортур та нелюдського або принижуючого поводження, як гарантовано статтями 3 та 5 Загальної декларації прав людини [44];

- інші основні права які сформульовані в Конвенції про статус біженців, (доступ до освіти, працевлаштування, соціального забезпечення та свободи пересування (з певними обмеженнями).

Серед основних обов'язків біженців, можна виділити наступні:

- біженець повинен дотримуватись Конституції, законів і правил;
- жоден біженець не має права займатися діяльністю, яка може загрожувати безпеці, порушувати громадський порядок чи завдавати шкоди суспільним інтересам;

- біженець не повинен брати участь у діяльності, яка суперечить принципам ООН і міжнародному праву [45].

Увагу вітчизняних науковців неодноразово привертало дослідження статусу «біженця» та його відмінність від статусу «особи, що шукає політичний притулок».

На думку науковця Герасименка Є.С. існує неоднозначність у розмежуванні понять політичного притулку, біженця та інших способів захисту особи. Політичний притулок, як специфічний вид притулку, часто має близький зв'язок з концепцією біженця та іншими суміжними способами захисту. Визначення політичних переконань серед підстав переслідувань, передбачених Конвенцією 1951 року, може призводити до різних тлумачень терміну «політичний притулок». Ця неоднозначність вимагає уважного розгляду та виважених підходів при визначенні статусу та захисту осіб, які переслідуються за політичними переконаннями.

Існують різні сценарії отримання політичного притулку залежно від обставин та обґрунтованості побоювань переслідувань за політичні переконання. Особа може отримати політичний притулок як відповідно до Конвенції 1951 року через переслідування за політичні переконання, так і за іншими міжнародними документами щодо територіального притулку. Також може існувати спеціальний вид політичного притулку, який не входить в рамки зазначених документів. Це свідчить про те, що політичний притулок може бути

наданий в різних контекстах та за різних обставин, враховуючи міжнародні норми та стандарти щодо захисту прав людини.

Зазначена множинність тлумачення, як резюмує науковець, зумовлена відсутністю системних підходів до формування інституту притулку в міжнародному праві. У різних державах зазначені категорії існують поряд, окремо або включаються одна в іншу як загальне та особливе [46].

Іншою категорією є особи, які проживали на тимчасово окупованих територіях, та які шукають притулку і соціального захисту в іноземних державах.

Так, Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року є важливим кроком у регулюванні масових припливів переміщених осіб до країн-членів Європейського Союзу. Ця директива встановлює мінімальні стандарти надання тимчасового захисту та сприяє збалансованості зусиль держав-членів у прийнятті та розподілі відповідальності за наслідки таких припливів. Вона дозволяє громадянам України, що перебувають на території ЄС, користуватися різноманітними правами та отримувати тимчасовий захист. Це сприяє забезпеченню гідного статусу та захисту прав осіб, які потрапили у складні ситуації та шукають притулку у країнах Європейського Союзу.

Третьою категорією осіб є внутрішньо переміщені особи, які через тимчасову окупацію державою-агресором чи активні воєнні дії на території їх постійного проживання змушені переселятися на відносно «мирні» території України.

Таким особам надається захист відповідно до Закону України «Про внутрішньо переміщених осіб».

Таким чином, залежно від статусу і територіального перебування населення ТОТ, кожна з визначених груп підпадає під захист, гарантований як міжнародним так і національним законодавством.

Прийняття оновленої резолюції Генеральною Асамблеєю ООН щодо прав людини на тимчасово окупованих територіях України, зокрема в АР Крим та місті Севастополі, свідчить про міжнародне визнання порушень та обурення

станом справ у цих регіонах. Ця резолюція може слугувати додатковим інструментом тиску на окупантів та підтримки прав України на міжнародній арені. Крім того, вона підтверджує зобов'язання міжнародного співтовариства щодо захисту прав людини та територіальної цілісності країн, що стали об'єктом агресії.

У цьому документі мова іде про засудження триваючого нехтування РФ норм міжнародного права у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права, незаконного утримання під вартою цивільних українських громадян, застосування тортур та катувань, дискримінацію

Генеральна Асамблея закликає РФ припинити депортацію українських дітей, будь-яку зміну статусу цих дітей та надати вичерпну інформацію відповідним агенціям ООН та міжнародним організаціям, а саме список усіх депортованих українських дітей, включаючи тих, чий статус був змінений, усиновлених або переданих на піклування прийомних батьків, а також вжити всіх необхідних заходів для безпечного повернення цих дітей на Батьківщину.

Резолюція містить посилення на рішення Генерального секретаря ООН щодо включення збройних сил РФ та афілійованих з ними збройних формувань на тимчасово окупованих територіях до так званого «списку ганьби» у доповіді «Діти та збройні конфлікти» за систематичні вбивства дітей і постійно триваючі атаки на школи та лікарні.

Заява Генеральної Асамблеї ООН, яка відзначає повну відповідальність Російської Федерації як держави-окупанта за наслідки катастрофічних подій на окупованих територіях, відображає міжнародне засудження агресивних дій Росії та її порушень міжнародного права. Такі заяви підкреслюють необхідність забезпечення гуманітарного доступу та допомоги постраждалому населенню, а також акцентують увагу на екологічних та економічних наслідках окупації. Це ще один крок у міжнародному визнанні прав України та спробі вирішення конфлікту на основі принципів міжнародного права та прав людини.

Засудження Генеральної Асамблеї ООН захоплення Запорізької АЕС та цілеспрямовані терористичні атаки по цивільній інфраструктурі вказують на

серйозність і негативні наслідки дій РФ в Україні. Ці події є доказом безжального порушення міжнародного права та загрози для безпеки та стабільності не лише в Україні, але й для міжнародної спільноти в цілому. Засудження таких дій свідчить про необхідність негайного реагування та вжиття заходів для захисту мирного населення та примусового врегулювання конфлікту з урахуванням міжнародних норм та стандартів.

Резолюція, яка засуджує атаки на українську цивільну портову інфраструктуру та блокаду українських портів, підкреслює неприпустимість застосування сили проти цивільних і торговельних суден. Це свідчить про серйозну загрозу для глобальної продовольчої безпеки і підкреслює необхідність негайних міжнародних дій для захисту цивільних об'єктів та забезпечення безпеки судноплавства. Такі події є порушенням міжнародного права і можуть призвести до серйозних гуманітарних та економічних наслідків.

Окремо слід виділити категорію осіб, яка також належить до населення ТОТ і є іноземцями у розумінні законодавства України.

До таких осіб можна віднести громадян РФ та інших країн, які опинилися на окупованій території після її окупації; іноземців, які на законних підставах проживали на окупованих територіях до їх окупації, але наразі не мають належних українських документів.

Питання визначення статусу іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України, чітко визначені Законами України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про імміграцію», «Про забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених осіб», міжнародними договорами та Конвенціями, підписантом і учасником яких є Україна.

У разі деокупації ТОТ Україною буде застосовуватись передбачена чинним законодавством процедура примусового видворення іноземців та осіб без громадянства, яка регламентується статтею 30 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», та відповідно до якої зокрема центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній

(незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, його територіальні органи та територіальні підрозділи, органи охорони державного кордону або органи Служби безпеки України можуть приймати рішення про примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства, якщо такі особи затримані за незаконне перетинання (спробу незаконного перетинання) державного кордону України або є обґрунтовані підстави вважати, що іноземець або особа без громадянства ухилятиметься від виконання рішення про примусове повернення, або якщо така особа не виконала у встановлений строк без поважних причин рішення про примусове повернення, а також в інших передбачених законом випадках.

Слід зазначити, що за інформацією Державної міграційної служби України на початок 2024 року орієнтовна кількість громадян РФ, які перебувають на території окупованої АР Крим та підлягатимуть видворенню складає 500-800 тис осіб.

При цьому, відповідно до частини другої статті 31 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» забороняється колективне примусове видворення іноземців та осіб без громадянства, що потребуватиме індивідуального підходу у примусовому видворенні зазначеної категорії осіб.

Наступним суб'єктом статусу тимчасово окупованих територій є також і держава-окупант у зв'язку із здійсненням нею контролю та адміністрування окупованої території. Відповідно до міжнародного гуманітарного права, окупант зобов'язаний дотримуватися норм та принципів, встановлених у Женевських конвенціях, що стосуються захисту цивільного населення та обговорення умов окупації. Окупант має обов'язок забезпечити безпеку та благополуччя мешканців окупованої території, а також поважати їхні права, включаючи право на життя, свободу, освіту та медичну допомогу. Водночас, окупант зобов'язаний утримувати військовий конфлікт у межах міжнародного гуманітарного права та уникати порушень прав людини на окупованій території.

Таким чином, аналізуючи обов'язки держави-агресора можна визначити найголовніші порушення нею норм міжнародного права.

Так, однією з найважливіших принципів четвертої Женевської Конвенції та міжнародного гуманітарного права є захист цивільних осіб під час війни, зокрема в умовах окупації. Російські військові свавільно порушують це правило, здійснюючи обстріли цивільної інфраструктури українських міст та гуманітарних коридорів. Масові розстріли на захоплених територіях, примусова служба українських громадян у російській армії, вбивства, катування, гвалтування жінок і дітей, а також обстріли лікарень, шкіл і продуктових баз становлять свідоме порушення стандартів Женевської Конвенції. Наслідком таких дій є гуманітарна катастрофа в оточених містах, позбавлення населення необхідних ресурсів та унеможливлення гуманітарної допомоги, що є явним порушенням звичаєвого міжнародного гуманітарного права.

Захоплення атомних електростанцій, таких як Запорізька та Чорнобильська, представляє собою серйозне порушення міжнародних договорів про нерозповсюдження ядерної зброї та боротьбу з актами ядерного тероризму. Ці дії становлять загрозу не лише для безпеки та стабільності в Україні, а й для всього світу, враховуючи екологічну небезпеку, яка пов'язана з можливими аваріями на атомних станціях. Крім того, обстріли нафтобаз та газопроводів призводять до серйозної екологічної загрози, яка може мати негативні наслідки для людства в цілому.

Згідно з третьою Женевською Конвенцією, держава-окупант має зобов'язання дотримуватися прав військовополонених. Це включає заборону на фізичне та психологічне катування та негуманне поводження з полоненими. Порушення цих принципів становить серйозне порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародних норм, спрямованих на захист прав людини під час конфліктів.

Полонені особи мають законне право на отримання їжі, води, зв'язку з родичами та захист своїх особистих потреб. Жінки, які знаходяться у полоні,

повинні бути утримувані окремо від чоловіків та забезпечені персоналом жіночої статі, який забезпечить їхні специфічні санітарно-гігієнічні та медичні потреби.

Усі ці дії окупантів, включаючи захоплення стратегічно важливих об'єктів і порушення прав військовополонених, свідчать про серйозне порушення міжнародного права та вимагають негайного реагування міжнародної спільноти для захисту мирного населення та відновлення порядку відповідно до міжнародних стандартів.

Згідно з міжнародним гуманітарним правом, медичним працівникам має бути надана можливість здійснювати свої обов'язки, а пораненим та хворим – медична допомога. Проте, російські війська, здійснюючи повномасштабне вторгнення, систематично атакують медичні заклади, порушуючи міжнародні конвенції та загальноприйняті принципи гуманності.

Використовуючи на території України певних видів зброї, таких як касетні, термобаричні «вакуумні» бомби, протипіхотні міни, фосфорні боеприпаси і запалювальні авіабомби, РФ порушує міжнародні конвенції, зокрема Гаазьку IV Конвенцію про закони і звичаї війни на суходолі та Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї. Ці види зброї відомі своєю надмірною руйнівною силою та невибірковою дією, що суперечить принципам міжнародного гуманітарного права. Такі дії порушують норми та обмеження, встановлені міжнародним співтовариством для захисту цивільного населення та мінімізації страждань під час воєнних дій.

З огляду на зазначені порушення, доцільним є провести аналіз обов'язків держави-окупанта, що допоможе більш детально визначити ключові аспекти її відповідальності перед місцевим населенням та міжнародним співтовариством. Зазначення цих обов'язків є необхідним для забезпечення дотримання міжнародного гуманітарного права та прав людини в умовах конфлікту та окупації.

Важливим етапом є аналіз зобов'язань держави-окупанта з питань реституції та відновлення правового порядку на окупованій території.

Першочерговим слід відмітити, що окупаційна держава не може уникнути своїх обов'язків доти, доки національний уряд не в змозі виконувати свої звичайні завдання по регулюванню правопорядку на тимчасово окупованих територіях та охороні прав і свобод громадян.

Міжнародно-правовий режим воєнної окупації починає діяти, як тільки збройні сили іноземної держави встановлюють ефективний контроль над територією, яка їй не належить. Він припиняється, коли окупаційні сили втрачають свій контроль над цією територією.

Може виникнути питання, чи застосовується закон про окупацію, якщо нові цивільні органи влади, створені державою-окупантом з числа громадян окупованих територій. Відповідь ствердна, якщо окупаційні війська все ще присутні на цій території і здійснюють остаточний контроль за діями місцевої влади.

Відповідальність окупаційної влади означає що, якщо місцевій адміністрації бракує, наприклад, коштів для надання належної медичної допомоги, обов'язком окупаційної влади є вжиття заходів для виправлення ситуації. Вона не може відмовитися від своєї основної відповідальності за добробут мешканців території, посилаючись на те, що за це відповідає місцева влада.

Відповідно до Четвертої Женевської Конвенції (стаття 4), цивільні особи на окупованих територіях, які опинилися «в руках сторони, що перебуває в конфлікті, або окупаційної влади, громадянами якої вони не є», є «захищеними особами», чії права включені в Конвенцію. Їхні права є непорушними і не можуть бути скасовані (стаття 8). Будь-яка така відмова буде недійсною, незалежно від того, чи прийняла особа таке рішення з власної волі, чи під примусом окупаційної влади.

Основна ідея міжнародного права щодо воєнної окупації полягає в тому, що окупація є перехідною. Окупаційна держава бере на себе на обмежений

період відповідальність за безпеку та добробут мешканців окупованої території. У статті 43 Гаазького положення зазначено, що «після того, як влада законної влади фактично перейшла до рук окупанта, останній вживає всіх можливих заходів для відновлення і забезпечення, наскільки це можливо, громадського порядку і безпеки, поважаючи, за винятком випадків, коли це абсолютно неможливо, закони, що діють у країні».

Окупаційна держава, яка замінює відсутній національний уряд, має взяти на себе відповідальність за функції, які безпосередньо пов'язані з управлінням територією. Таким чином, вона може створити тимчасову цивільну адміністрацію, але не має права змінювати існуючі державні структури. Наприклад, вона не може проводити серйозну реформу системи кримінального правосуддя.

Якщо кілька окупаційних держав передають контроль і управління різними частинами території кожній з них (як це було в окупованій Німеччині після 1945 року), кожна держава несе повну відповідальність за те, що відбувається на підконтрольній їй території. Однак одним із фундаментальних зобов'язань міжнародного гуманітарного права, відображених у статті 1, спільній для всіх чотирьох Женевських конвенцій, є зобов'язання не лише поважати, але й «забезпечувати повагу до цієї Конвенції за будь-яких обставин». Виходячи з цього, сторони Женевських конвенцій повинні вживати заходів по відношенню одна до одної, якщо виникне необхідність запобігти порушенням міжнародного гуманітарного права або відшкодувати збитки, завдані ними, а також повинні забезпечити повне дотримання міжнародного гуманітарного права будь-якою збройною групою, що перебуває в союзі з ними.

1.4. Правове регулювання статусу тимчасово окупованих територій у чинному законодавстві України

Дослідження питання правового регулювання статусу ТОТ у чинному законодавстві України визначається низкою об'єктивних та суб'єктивних

факторів, що впливають на сучасну політичну, правову, соціальну та економічну ситуацію в країні.

Перш за все, наявність ТОТ є складною проблемою, яка потребує глибокого аналізу та вироблення ефективних правових механізмів для її вирішення. Україна стикається з низкою викликів, пов'язаних з незаконною анексією частини своєї території та збереженням непідконтрольних районів на сході країни.

Розглядаючи дане питання в контексті забезпечення національної безпеки та територіальної цілісності України можемо сказати, що тимчасова окупація територій створює загрозу для національної безпеки, порушує економічний розвиток регіонів, на яких вона здійснюється, та загрожує соціальному благополуччю місцевого населення. Регулювання правового статусу ТОТ стає важливим інструментом для забезпечення національної безпеки та відновлення територіальної цілісності держави.

Правовий статус ТОТ має вирішальне значення для процесу реінтеграції, розроблення політики довіри та забезпечення умов для мирного врегулювання конфлікту.

Слід окремо відмітити, що українське законодавство апелює термінами «правовий статус тимчасово окупованої території», а також «правовий режим на тимчасово окупованій території». Цей підхід відображає складність та специфіку ситуації, яка виникла внаслідок окупації на сході України.

Правовий статус окупованих територій України закріплено у статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», якою визначено дати початку тимчасової окупації РФ окремих територій України, а саме:

1. Датою початку тимчасової окупації РФ окремих територій України є 19 лютого 2014 року.
2. Окремі об'єкти нафтогазовидобування в межах континентального шельфу України є окупованими РФ з 19 лютого 2014 року.

3. Автономна Республіка Крим та місто Севастополь є тимчасово окупованими РФ з 20 лютого 2014 року.

4. Окремі території України, що входять до складу Донецької та Луганської областей, є окупованими РФ (у тому числі окупаційною адміністрацією РФ) починаючи з 7 квітня 2014 року.

Також цим законом визначено, що тимчасова окупація РФ територій України, незалежно від її тривалості, є незаконною і не створює для РФ жодних територіальних прав.

За державою Україна, територіальними громадами, що розташовані на ТОТ, органами державної влади, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами публічного права зберігається право власності, інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на ТОТ.

У свою чергу, пропонуємо авторське визначення поняття «правовий статус тимчасово окупованих територій – як сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків щодо територій, які є територією держави України та насильницьким шляхом застосування збройної агресії *de facto* перейшли тимчасово під контроль держави-агресора, але *de-jure*, відповідно до норм міжнародного права та Конституції України належить державі Україна.

Характерні ознаки правового статусу ТОТ:

- а) є частиною суверенної території України;
- б) знаходяться під контролем держави-окупанта;
- в) Україна вживає заходів до повернення територій, у тому числі і міжнародно-правовий шляхом;
- г) Україна здійснює заходи щодо визначення та реалізації механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина на ТОТ.

Правовий статус тимчасово окупованої території характеризується наявністю особливостей діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму,

додержання, охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб.

Дослідження поняття правового статусу не можливе без аналізу поняття правового режиму ТОТ.

Встановлення правового режиму території надає можливість регулювати відносини на ТОТ та забезпечувати охорону прав та інтересів громадян, які проживають на цих територіях. Це включає в себе забезпечення прав людини, доступ до правосуддя, соціальних та економічних послуг та інші аспекти життя.

Як зазначає науковець Іляшко О. О. правовий режим передусім відображається в системі національного діючого законодавства, у сукупності методів правового регулювання, процесах правотворчості і реалізації права, правовій свідомості суспільства конкретного регіону [47].

Чинне законодавство виділяє у назві Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» поняття правовий режим на тимчасово окупованій території і охоплює регулювання виключно окремого кола правовідносин.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» правовий режим ТОТ охоплює ряд питань, включаючи процедуру перетину адміністративної межі та лінії зіткнення між тимчасово окупованою територією та іншими частинами України, здійснення правочинів, проведення виборів та референдумів, а також гарантування прав і свобод громадян, які проживають на цих територіях. Під час режиму тимчасової окупації норми регуляторного законодавства на ТОТ не застосовуються. Передбачений цим Законом правовий режим діє до повного відновлення конституційного ладу України на ТОТ [48].

Отже, на нашу думку, це поняття є вузьким, ніж запропоноване авторське поняття «правовий режим тимчасово окупованої території», оскільки фактично це є чітко визначене коло правовідносин та їх суб'єктний склад.

На нашу думку, такий підхід є досить обмеженим і не відображає всіх потреб у нормативно-правовому регулюванні.

Отже, виходимо з того, що правовий режим ТОТ визначається як врегульовані нормами права відносини щодо встановлення специфічного обсягу прав і обов'язків суб'єктів, діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, змістом яких є встановлення вимог щодо перетину адміністративної межі та лінії зіткнення між тимчасово окупованою територією та іншою територією України, вчинення правочинів, проведення виборів та референдумів, а також обсяг прав і свобод людини і громадянина та механізм їх реалізації, охорони і захисту.

При цьому, суб'єктами відносин, пов'язаних з реалізацією правового статусу ТОТ виступають держава Україна, Уряд України, населення тимчасово окупованих територій, внутрішньо переміщені особи, громадяни України, які шукають захисту в інших країнах у зв'язку з веденням бойових дій, держава-окупант.

По відношенню до населення ТОТ як суб'єкта відносин, на нашу думку, досить обережно потрібно застосовувати концепцію реінтеграції після деокупації територій України, оскільки до кола осіб, яких віднесено до населення ТОТ, як уже зазначалось вище, можуть входити не лише громадяни України і іноземці, які на законних підставах перебувають на таких територіях, але і особи, які мають окрім громадянства України громадянство РФ, або є виключно громадянами РФ і активно співпрацювали з окупаційною владою РФ під час тимчасової окупації території України, що потребуватиме специфічних підходів до реалізації концепції реінтеграції населення ТОТ у правовий простір України після закінчення бойових дій.

Для більш детального розгляду тимчасово окупованих територій в Україні важливим є відображення їх об'єкта та суб'єкта, об'єктивної і суб'єктивної сторони, оскільки об'єктивна сторона правового регулювання полягає у фактичних обставинах, що характеризують статус ТОТ.

Україна визнає ці території як свою невід'ємну частину та підкреслює свою територіальну цілісність. Однак, через незаконну окупацію ці території знаходяться під контролем іноземної держави та її збройних формувань.

Об'єктивно, це порушує національне законодавство, зокрема принципи територіальної цілісності та недоторканості кордонів, і ставить під загрозу безпеку та стабільність у регіоні.

Розглядаючи більш детально об'єктивну сторону правового статусу ТОТ в Україні можна сказати, що це питання є предметом складного та надзвичайно актуального правового регулювання, яке визначається через велику кількість законодавчих актів та стандартів. Об'єкт відображає важливість забезпечення територіальної цілісності, захисту прав та свобод громадян, а також світового порядку. Об'єктивна сторона правового статусу тимчасово окупованих територій охоплює ряд об'єктивних фактів та обставин, які характеризують їх статус з правового боку. Це включає територіальну приналежність, відсутність контролю держави, наявність влади окупанта, погіршення гуманітарної ситуації та прав людини.

Щодо суб'єктивної сторони правового регулювання, то вона допоможе відобразити позицію та дії держави-власниці території щодо її відновлення. Україна активно захищає свої права на цих територіях, використовуючи як національні так і міжнародні механізми захисту.

Першочерговим об'єктом слід відмітити, власне, ТОТ, адміністративні межі та лінії зіткнення, які в сукупності представляють собою частину території держави, яка тимчасово перебуває під контролем іноземної держави або незаконних збройних формувань. Ці території можуть включати у себе міста, села, райони, області тощо. Вони є об'єктом правового регулювання через своє важливе значення для територіальної цілісності та суверенітету держави.

Згідно з чинним законодавством, а саме статтею 1-1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», тимчасово окупована російською федерацією територія України (тимчасово окупована територія) є важливим терміном, який визначає частини української землі, що перебувають під контролем збройних сил РФ. Це території, де встановлено фактичний або загальний контроль російських військових формувань з метою створення окупаційних установ і

адміністрації. Адміністративна межа тимчасово окупованих територій є умовною лінією, яка відокремлює ці території від інших частин України і не є зоною активних бойових дій. Це важливий пункт для визначення географічних меж окупованої території та управління нею. Лінія зіткнення, з іншого боку, є умовною лінією, де відбуваються активні бойові дії між окупаційними силами Російської Федерації та українською армією. Це місце, де стикаються інтереси та де ведеться боротьба за контроль над територією.

Різниця між двома поняттями полягає у проведенні чи не проведенні бойових дій поблизу цих територій, та власне у самому визначенні цих дій. Разом з тим, наразі не є зрозумілим існування (юридичне закріплення) адміністративної межі між територією АР Крим і материковою частиною України [49].

Розглядаючи більш детально питання щодо визначення поняття «тимчасово окупованих територій» можна відмітити, що законодавцем неодноразово зазначалось це визначення, до прикладу, в законопроекті «Про тимчасово окуповану Російською Федерацією територію України», відповідно до якого тимчасово окупованою територією вважається частина української території, яка перебуває під ефективним загальним контролем збройних сил Російської Федерації та окупаційної адміністрації РФ. На цих територіях українська влада, включаючи представницький орган та уряд Автономної Республіки Крим, органи державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронні органи та суди України, позбавлені можливості здійснювати свої функції, які визначені законодавством України [50].

Попри спільне функціональне призначення цих умовних ліній, їхня правова природа відрізняється, що й відображено у дефінітивних нормах чинного законодавства України. Враховуючи таке нормативне формулювання, можна зазначити, що визначення здійснюється з прив'язкою до конституційного адміністративно-територіального устрою та меж адміністративно-територіальної одиниці іншої території України.

Таким чином, під окупованою територією, слід розуміти тимчасове зайняття збройними силами однієї держави території іншої держави з перебранням на себе основних функцій управління, або врегульоване спеціальними міжнародними угодами зацікавлених сторін перебування міжнаціональних структур на території певної країни для виконання умов мирного договору.

Ретельне вивчення питання про функціонування пропускнуго режиму на адміністративній межі між тимчасово окупованою територією та іншою територією України, як складової правового режиму ТОТ, відображає великі обсяги перетину кордону у встановленому порядку. Згідно з наданою Держприкордонслужбою України інформацією, лише у 2019 році було пропущено понад 2,6 мільйона осіб та 391 тисячу одиниць транспорту через адміністративну межу з окупованою територією Криму.

Це свідчить про значну потребу в організації ефективного пропускнуго контролю та забезпечення безпеки, щоб забезпечити виконання законів та правових норм на окупованих територіях. Такий великий обсяг пропускнуго руху також підкреслює важливість міжнародної співпраці та впровадження ефективних механізмів контролю на державних кордонах з огляду на складність ситуації з окупованими територіями.

Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 року № 1455 «Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан» є важливим кроком у регулюванні правил в'їзду та виїзду, а також обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства в умовах введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях. Ця постанова визначає порядок встановлення особливого режиму на деяких територіях, де діє воєнний стан, і встановлює правила для контролю руху транспортних засобів [51].

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» від 21 квітня 2022 року № 2217-IX вніс важливі зміни до правового режиму на тимчасово окупованій території. Зокрема, цей закон передбачає, що Кабінет Міністрів України отримує повноваження визначати лінію зіткнення між окупованою територією та іншою частиною України за рекомендаціями Міністерства оборони України, підготовленими на основі пропозицій Генерального штабу Збройних Сил України.

Це важливе визначення спрощує процес встановлення лінії зіткнення, яка є важливою складовою для контролю за бойовими діями на території конфлікту. Такий крок спрямований на забезпечення національної безпеки та ефективного управління ситуацією на тимчасово окупованих територіях.

Проте, основною проблемою під час ведення інтенсивних бойових дій при визначенні лінії зіткнення є швидкоплинність та скритність бойових дій і визначити її можливо лише станом на конкретну годину та дату.

З огляду на зазначене, доцільно було б повернутися до питання визначення лінії зіткнення після зменшення інтенсивності бойових дій, що визначатиметься на підставі офіційного повідомлення Генерального штабу Збройних Сил України.

При цьому, постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2023 року № 1000 «Деякі питання визначення правового режиму на тимчасово окупованій території України» [52] на виконання статей 3 та 13-1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» Кабінетом Міністрів України визначено поняття лінії зіткнення та адміністративної межі між тимчасово окупованою територією та іншою територією України.

Відповідно до зазначеного Закону України, умовна лінія на поверхні землі, яка визначається як лінія зіткнення, розділяє тимчасово окуповану територію від іншої частини України. Ця лінія встановлюється на основі пропозицій Генерального штабу Збройних Сил України та за поданням

Міністерства оборони України. Вона визначає межу між територіями, на яких ведуться бойові дії або які тимчасово окуповані, та іншою територією, де такі дії не ведуться.

Це регулювання важливе для визначення зони конфлікту та встановлення правового режиму на тимчасово окупованих територіях. Ці заходи спрямовані на забезпечення безпеки та регулювання ситуації в зоні конфлікту, а також на захист прав іноземців, громадян України та осіб без громадянства, які перебувають у цій зоні.

Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1455 «Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан» та зміни до законодавства щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованих територіях України свідчать про важливі заходи управління кризовою ситуацією та захисту прав громадян в умовах воєнного стану. Встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування забезпечує контроль і безпеку на тимчасово окупованих територіях. Ці заходи дозволяють забезпечити належний порядок та безпеку громадян України в умовах конфлікту, зберігаючи права і свободи кожного громадянина відповідно до законодавства.

Отже, розглянуті зміни до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» впливають на особливий правовий режим перетину лінії зіткнення між тимчасово окупованою територією та іншою територією України. Пропонований підхід може створити складнощі у реалізації прав громадян, оскільки не визначено чітких критеріїв, що допомагали б встановити факт проживання осіб у населених пунктах на лінії зіткнення для отримання освіти та інших прав. Такий підхід був застосований, зокрема, до визначення фактичної лінії розмежування сторін згідно з Указом Президента України від 7

лютого 2019 р. № 32 «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях» [53].

У період повномасштабного збройного конфлікту з Російською Федерацією на території України, громадяни країни мають закріплене законом право на вільний виїзд з тимчасово окупованих територій на інші частини України через адміністративні межі. Це право може бути реалізоване через контрольні пункти в'їзду-виїзду, де здійснюється тимчасовий прикордонний контроль, за умови пред'явлення будь-якого документа. Це сприяє захисту громадян і дозволяє їм переселитися до безпечних районів України, уникнувши небезпеки, пов'язаної з конфліктом, також визначено статтею 5 Закону України «Про громадянство України» [54] або статтею 2 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [55].

Обмеження в'їзду громадян України на тимчасово окуповану територію під час бойових дій свідчить про турботу держави про безпеку своїх громадян у складних ситуаціях. Ці заходи спрямовані на запобігання потенційним ризикам та загрозам для життя та здоров'я людей у зоні конфлікту. Таке обмеження покликане забезпечити безпеку та благополуччя громадян, враховуючи небезпечну ситуацію, яка виникла на окупованій території внаслідок бойових дій.

Розглядаючи суб'єктивну сторону правового статусу тимчасово окупованих територій, можна виділити РФ як країну що здійснює окупаційні дії на території України та порушила суверенітет та територіальної цілісності. Для РФ окупація території іншої країни означає порушення міжнародного права та невизнання територіального суверенітету останньої. Це може бути спробою розширення впливу, контролю над ресурсами чи геополітичними інтересами.

Слід відмітити, що в українському законодавстві існує декілька термінів які описують РФ та її дії на території України до таких відноситься «державо-агресор» та «державо-окупант». Ці терміни стосуються країни, яка визнана такою, що веде агресивні військові дії проти України. Зокрема, РФ була визначена як «державо-агресор» у контексті її участі в конфлікті на сході

України. Таке визначення має правові наслідки, про що свідчить криміналізація співпраці з державою-агресором та встановлення покарання за такі дії українським законодавством.

До актів, які закріплюють положення, що надають РФ ознак країни-агресора є:

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони виготовлення та поширення інформаційної продукції, спрямованої на пропагування дій держави-агресора» від 03.03. 2022 р. № 2109-IX стосується заборони створення та поширення інформаційної продукції, спрямованої на просування дій держави-агресора. Це регулювання впроваджено для запобігання поширенню пропагандистської інформації, спрямованої на підтримку агресивних дій з боку зазначеної держави.

Постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 року № 129-VIII є зверненням до міжнародних організацій та парламентів держав світу щодо визнання РФ державою-агресором. Це рішення було ухвалено на тлі агресивних дій РФ проти України та закріплено згідно із відповідними міжнародними нормами та правовими актами.

Термін «держава-агресор» використовується для опису держави, яка сприймається як така, що вчиняє акти агресії проти України, і це тягне значні політичні та правові наслідки в українському контексті.

Наступним суб'єктом правового регулювання статусу тимчасово окупованих територій виступає Україна як країна, що стала жертвою окупації її власної, міжнародно визнаної території, що супроводжується серйозними порушеннями прав і свобод людини та гуманітарною кризою, що може включати переслідування, насильство, обмеження доступу до освіти та медичної допомоги, а також масові переміщення населення.

Проте слід відмітити, що законодавство України не має закріпленого визначення щодо визнання України окремим суб'єктом у питанні тимчасово окупованих територій, що створює складнощі в правовому регулюванні ситуації, пов'язаної з тимчасово окупованими або конфліктними територіями.

Проте, можна виділити окремі акти законодавства, а саме:

Постанову Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, держав - членів Європейського Союзу, Європейської Ради, Організації з безпеки та співробітництва в Європі, парламентів та урядів держав - членів НАТО, Міжнародного комітету Червоного Хреста, Незалежної міжнародної медичної гуманітарної організації «Лікарі без кордонів» щодо засудження факту масової страти українських військовополонених державою-агресором в Оленівці 29 липня 2022 року» [56], де Україна визначає себе як жертвою агресії проти суверенної держави та жертвою терору;

Постанову Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, інституцій Європейського Союзу, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Міжнародного агентства з атомної енергії та парламентів і урядів його держав-членів щодо засудження акту ядерного тероризму, який здійснює держава-агресор – Російська Федерація на Запорізькій атомній електростанції у місті Енергодар Запорізької області, Україна» [57], в якій Україна відмічає себе жертвою, проти якої порушили фундаментальні норми міжнародного права.

Останнім суб'єктом правового регулювання статусу тимчасово окупованих територій можна виділити населення на окупованих територіях. До таких осіб можна віднести мешканців окупованих територій, які стали жертвами порушення прав та свобод, включаючи свободу слова, право на справедливий суд, а також права меншин та корінних народів на самовизначення.

У законодавчій базі, що стосується населення на тимчасово окупованих територіях закріплено, що Україна зобов'язується забезпечувати всі права і свободи громадян, передбачені конституцією та законами країни, а також міжнародними домовленостями. Це означає, що уряд має обов'язок гарантувати права і свободи кожній особі, незалежно від її місця проживання. Такий підхід

спрямований на охорону та захист інтересів громадян і забезпечення їхнього благополуччя, навіть у складних умовах тимчасової окупації.

Держава має невідкладну відповідальність підтримувати та забезпечувати громадян, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, і ця відповідальність охоплює широкий спектр заходів і ініціатив. Серед цих заходів можна виділити надання економічної підтримки; фінансової підтримки для забезпечення доступу до необхідних ресурсів та послуг; політичної підтримки для забезпечення охорони і захисту прав та інтересів населення і визнання їхньої суверенітету; вжиття соціальних заходів для забезпечення доступу до освіти, медичного обслуговування, житла та інших соціальних послуг; надання інформаційної підтримки для забезпечення доступу до об'єктивної інформації та комунікаційних засобів; культурної підтримки для збереження культурної спадщини та ідентичності населення; забезпечення безпеки та захисту громадян від будь-яких загроз або вторгнень; сприяння врегулюванню конфлікту та відновленню миру і стабільності; сприяння дипломатичним і міжнародним зусиллям для забезпечення дотримання міжнародного права та суверенітету країни; сприяння розвитку громадянського суспільства та реалізації демократичних цінностей. Всі ці заходи спрямовані на забезпечення добробуту, безпеки та гідності населення тимчасово окупованих територій.

У Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» передбачено, що Уряд України має відповідальність за постійний контроль за дотриманням прав та свобод людини і громадянина на окупованих територіях. Кабінет Міністрів України веде систематичний моніторинг ситуації і оприлюднює відповідну інформацію міжнародним організаціям, які займаються захистом прав людини, і приймає відповідні заходи у разі порушення правового статусу осіб на цих територіях. Такий підхід спрямований на забезпечення охорони і захисту прав та свобод населення тимчасово окупованих територій України.

Для громадян України, які проживають на ТОТ або переселилися з неї, надається безперешкодна реалізація прав:

- на зайнятість;
- на пенсійне забезпечення;
- на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття;
- на допомогу у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- на надання соціальних послуг.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» громадяни похилого віку, особи з інвалідністю, діти-інваліди та інші громадяни, які перебувають у складних життєвих обставинах і проживають на тимчасово окупованих територіях України, мають право на отримання соціальних послуг відповідно до встановленого законодавства. Це спрямовано на забезпечення соціального захисту та допомоги найвразливішим верствам населення в умовах конфлікту та окупації.

У випадку порушення спеціального законодавства, що стосується ТОТ, державні органи України мають обов'язок застосовувати встановлені законом та міжнародним правом механізми для захисту миру, безпеки та прав громадян України, що перебувають на цих територіях. Гарантується повне дотримання їхніх прав і свобод, включаючи соціальні, трудові, виборчі та освітні права після їхнього виходу з тимчасово окупованої території. Це спрямовано на забезпечення захисту і підтримки громадян у складних умовах конфлікту та окупації, згідно з принципами правової держави та міжнародних стандартів.

Згідно зі Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», особи, які порушують норми цього законодавства щодо окупованих територій, несуть відповідальність згідно з встановленими законом процедурами, наприклад:

- статтею 332-1 Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану

територію України та виїзду з неї. За ці дії передбачено обмеження волі на строк до трьох років або позбавлення волі на той самий строк, а також конфіскацію транспортних засобів. Це законодавче положення спрямоване на підтримку правопорядку та законності на тимчасово окупованих територіях, а також на запобігання незаконному перетину кордону та неправомірному пересуванню осіб у цих зон. Штрафні санкції передбачені для забезпечення дотримання закону та захисту національних інтересів України;

– відповідно до частини 2 статті 27 Кодексу адміністративного судочинства України, адміністративні справи, пов'язані з оскарженням рішень суб'єктів владних повноважень, які прийняті на контрольних пунктах в'їзду (виїзду) на тимчасово окуповану територію, їхніх дій або бездіяльності, вирішуються адміністративним судом за місцезнаходженням відповідного контрольного пункту. Це означає, що у разі необхідності оскарження таких рішень або дій у судовому порядку, справа буде розглянута тим адміністративним судом, який знаходиться у межах компетенції відповідного контрольного пункту. Це сприяє ефективному захисту прав і законних інтересів громадян та забезпеченню правопорядку в контрольних пунктах на тимчасово окупованих територіях.

Оскільки на ТОТ створюються перешкоди функціонуванню багатьох державних органів, а також судів різних інстанцій, то з метою забезпечення прав громадян було запроваджено деякі зміни, що стосуються процедури звернення до судових органів. Стаття 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» у разі порушення прав громадян, що проживають на ТОТ, передбачає певний порядок звернення та особливу підсудність справ. Проте, наразі доволі складно з упевненістю сказати, куди та як треба звертатися з огляду на те, що ситуація залишається нестабільною у більшості областей України.

Зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», внесені 03 березня 2022 року, стосуються змін підсудності судів у разі виникнення надзвичайних обставин, які ускладнюють здійснення правосуддя. Відповідно

до новацій, судам може бути надана можливість змінити територіальну підсудність судових справ, які розглядаються у разі неможливості здійснення правосуддя. Це сприятиме належному функціонуванню судової влади у складних ситуаціях та забезпечить здійснення справедливого правосуддя. Вища рада правосуддя, за поданням Голови Верховного Суду, або сам Голова Верховного Суду при відсутності можливості Вищої ради правосуддя, приймає рішення щодо зміни підсудності, що сприятиме ефективній роботі судів та забезпечить доступ громадян до справедливого судового захисту.

Унаслідок внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», передбачено передачу відповідних справ до суду, що територіально найбільш наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або до іншого визначеного суду. У контексті воєнного стану, Верховним Судом України видано понад 15 розпоряджень про зміну територіальної підсудності судових справ у різних областях, таких як Харківська, Донецька, Луганська, Херсонська, Чернігівська, Житомирська, Запорізька, Київська та інші. Це дозволяє забезпечити ефективність судочинства та доступ до справедливого судового захисту у надзвичайних обставинах.

Окремою категорією слід відмітити внутрішньо переміщених осіб, які були змушені залишити свої домівки через збройну агресію РФ, порушення прав людини або інші небезпечні обставини, але залишаються в межах власної країни. До основних норм які забезпечують їх права і гарантії є: Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2023 р. № 709 «Деякі питання підтримки внутрішньо переміщених осіб», дані норми передбачають захист від будь-якої форми насильства або злочинності на ГОТ; отримання соціальної допомоги, медичного обслуговування та інших соціальних послуг у місці переселення; право на отримання освіти у відповідності з національним законодавством; право внутрішньо переміщених осіб на житло або компенсацію за втрату житла через конфлікт або катастрофу та інші.

Висновки до Розділу 1.

Дослідження теоретичних засад правового статусу ТОТ, проведене вище, дає підстави сформулювати наступні висновки та теоретичні узагальнення.

1. ТОТ - це територія, яка тимчасово перебуває під фактичним контролем збройних сил іншої держави. Окупована територія не є частиною території окупаційної держави, а продовжує залишатися територією тієї держави, якій вона належала до окупації.

Основними ознаки тимчасово окупованих територій визначено:

- тимчасовість - окупація має бути тимчасовою, і не може служити способом придбання території;
- фактичний контроль - окупаційна держава має встановити фактичний контроль над територією та населенням, що означає наявність у неї можливості здійснювати на цій території свою владу;
- наявність адміністрації - окупаційна держава повинна створити свою адміністрацію, яка буде здійснювати управління окупованою територією;
- встановлення режиму окупації - окупаційна держава має встановити режим окупації, у розумінні норм міжнародного права;
- обмеження втручання в приватну власність - окупаційна держава повинна дотримуватись обмежень щодо втручання в приватну власність громадян та інших приватних установ.

2. Досліджуючи генезу правового статусу окупованих територій в Україні в роботі було виділено чотири етапи:

• Перший етап (XIV-XVII століття) - це період формування української правової системи, яка поєднувала в собі елементи традиційного права Київської Русі, європейського права та польського права. На цей період припала експансія в українські землі Литовського князівства і Польщі.

• Другий етап (XVII-XVIII століття) - це період посилення впливу російського права на українські землі, оскільки внаслідок укладення Вічного

миру 1686 року Лівобережна Україна, а згодом і Правобережна Україна, увійшли до складу російської імперії.

- Третій етап (XVIII - XIX століття) - це період існування різних правових доктрин, які відображали інтереси різних політичних сил.

- Четвертий етап (XX-XXI століття) - це період відновлення незалежності України та її інтеграції в європейське правове поле, а також початок збройної агресії РФ проти України.

3. Згідно міжнародного права окупованою територію вважають територію, яка фактично перебуває під владою ворожої армії. Міжнародне право щодо окупації встановлює обов'язки окупаційної держави перед місцевим населенням, включаючи охорону і захист основних прав людини та забезпечення безпеки та добробуту мешканців. Ці обов'язки є непорушними і не можуть бути скасовані. Окупаційна держава має взяти на себе відповідальність за управління територією, але не має права змінювати існуючі державні структури.

Основними положеннями міжнародного права щодо окупації є:

- Охорона і захист основних прав людини, оскільки окупаційна держава зобов'язана поважати основні права людини, включаючи право на життя, свободу, безпеку, свободу пересування, свободу думки, совісті та релігії, право на справедливий суд і право на захист від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки або покарання.

- Забезпечення безпеки та добробуту мешканців, оскільки окупаційна держава зобов'язана забезпечити безпеку та добробут мешканців окупованої території, включаючи доступ до продовольства, води, житла, медичної допомоги та освіти.

- Перехідний характер окупації, оскільки окупаційна держава зобов'язана здійснювати управління територією на тимчасовій основі, доки вона не буде повернута законному уряду.

Значна частина міжнародного права, зокрема Женевські конвенції про захист цивільних осіб в час війни та Хартія Організації Об'єднаних Націй

фокусується на правилах та принципах для вирішення конфліктів та охорони прав людей під час окупації. Однак саме визначення «тимчасово окупованої території» не є стандартним або чітко визначеним терміном в цих документах.

Під окупацією у міжнародному праві розуміється тимчасове зайняття збройними силами території противника в мирний чи воєнний час.

Більш детальне розуміння окупації наведено у 4-ій Гаазькій Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року та Женевській Конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року, ратифікована Українською РСР у 1954 р.

4. Визначено, поняття «правовий статус тимчасово окупованих територій» та «правовий режим тимчасово окупованих територій», а також розкрито основні категорії, через які розкриваються ці поняття.

Розкрито поняття об'єктивної сторони правового регулювання тимчасово окупованих територій, яка полягає у фактичних обставинах, що характеризують статус тимчасово окупованих територій, а саме як невід'ємної частини території України, яка через незаконну окупацію знаходиться під контролем іноземної держави та її збройних формувань.

5. Визначено суб'єктів правового статусу тимчасово окупованих територій, до яких віднесено Державу Україну, Уряд України, населення тимчасово окупованих територій, внутрішньо переміщених осіб, громадян України, які шукають захисту в інших країнах у зв'язку з веденням бойових дій, державу-окупанта. Проаналізовано норми міжнародного та вітчизняного законодавства, які однозначно засуджують дії держави-окупанта та встановлюють гарантії і механізми щодо відновлення територіальної цілісності держави України та порушених прав і свобод населення тимчасово окупованих територій.

6. Проаналізовано положення Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» в частині надання прав населенню тимчасово окупованих територій та покладення на них відповідних обов'язків у зв'язку із веденням бойових дій

державою агресором. Здійснено дослідження норм Закону України «Про внутрішньо переміщених осіб».

РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ ТА ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Механізм реалізації правового статусу ТОТ в Україні є визначений чиним законодавством та нормами міжнародного права суб'єктно-об'єктний склад та зміст правовідносин у цій сфері щодо встановлення кола державних та міжнародних органів у цій сфері, їх повноважень, а також заходів, які можливо вживати з метою реалізації правового режиму щодо перетину адміністративної межі та лінії зіткнення між тимчасово окупованою територією та іншою територією України.

Основу механізму реалізації правового статусу ТОТ становлять правові принципи, норми (юридичні гарантії), умови діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування а також громадян, які сукупно забезпечують дотримання встановлених державою вимог до функціонування таких органів та поведінки громадян на тимчасово окупованих територіях.

Окремо зазначимо про підстави використання в роботі терміну «збройний конфлікт», «збройна агресія РФ».

Відповідно до норм міжнародного права використовується поняття «збройний конфлікт». Так Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.07.1977, ратифікований 18.08.1989 використовує саме таке поняття.

Статтею 2 Женевської Конвенції про захист цивільного населення встановлює міжнародно-правові стандарти, які мають застосовуватися в будь-якому збройному конфлікті між державами, незалежно від того, чи оголошено офіційно стан війни, чи ні. Це означає, що права і захист, передбачені цією Конвенцією, поширюються на всіх цивільних осіб, які перебувають під владою або впливом конфліктуючих сторін, незалежно від того, чи визнає яка-небудь сторона конфлікту факт війни. Таким чином, ця Конвенція закріплює принцип

універсальності і невідворотності захисту цивільного населення в умовах збройних конфліктів, незалежно від політичних або юридичних рішень сторін конфлікту.

У своєму Висновку щодо відповідності законодавства про ТОТ Венеційська комісія зазначає, що починаючи з 2014 року, Україна ухвалила низку законодавчих актів з приводу питань, пов'язаних з конфліктом.

Пунктом 4 Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24.02.2021 № 119/2021, одним із стратегічних напрямів є захист цивільного населення в умовах збройного конфлікту, що спричинений збройною агресією Російської Федерації та тимчасовою окупацією частини території України. Цей стратегічний напрямок підтримується вимогою вжиття заходів відповідно до положень міжнародного права, що свідчить про важливість дотримання міжнародних норм і стандартів у сфері прав людини в контексті збройних конфліктів. Така стратегія спрямована на забезпечення охорони і захисту прав і свобод людей, особливо цивільного населення, під час конфліктів, що є важливим аспектом забезпечення мирного та стабільного розвитку в країні.

Вперше термін «збройна агресія» вживається у міжнародно-правовій площині відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй «Агресія проти України» A/RES/ES-11/1 від 02 березня 2022 року, розглядають дії Російської Федерації як збройну агресію проти України. Це визнається як порушення базових норм ООН, і від РФ вимагається припинити агресію та вивести свої збройні сили з української території, включаючи Крим та Донбас. Термін «збройна агресія» зазначено в міжнародно-правових документах, що вказує на те, що дії Росії є серйозним порушенням міжнародного права та міжнародного миру і безпеки. Цей висновок підкреслює значення дотримання принципів міжнародного права та визнання зобов'язань перед міжнародною спільнотою.

Ураховуючи, що відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є

частиною національного законодавства України, вважаємо за доцільне використання поняття «збройний конфлікт» відносно періоду, що починається з дня початку тимчасової окупації у 2014 році до періоду повномасштабного збройного вторгнення РФ 24 лютого 2022 року.

Чинне законодавство України також апелює поняттям «збройний конфлікт», яке закріплене у Постанові Верховної Ради України від 30.03.2021 № 1356-IX «Про Заяву Верховної Ради України щодо ескалації російсько-українського збройного конфлікту».

Поняття збройна агресія використовується у Постанові Верховної Ради України 21 квітня 2015 року № 337-VIII «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії РФ та подолання її наслідків» вжито слова «припинення викликаного російською агресією збройного конфлікту».

У Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» використовується поняття відсіч і стримування збройної агресії РФ.

Отже приходимо до висновку щодо доцільності використання в роботі поняття тимчасово окупованих територій України у зв'язку зі збройним конфліктом відносно періоду з 2014 року до 24.02.2022 року, та поняття тимчасової окупації України в умовах воєнного стану з 24.02.2022 року з метою розмежування історичних періодів здійснення збройної агресії на окремих територіях та її повномасштабного формату з лютого 2024 року відповідно до норм міжнародного права та чинного законодавства України.

2.1. Реалізація правового режиму тимчасово окупованих територій в Україні

У даному підрозділі вважаємо за потребу розглянути питання реалізації цивільних, політичних, соціальних, культурних та інших прав як цивільного населення ТОТ, так і правового забезпечення внутрішньо переміщених осіб.

Згідно з п. 1 ст. 4 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [49] на тимчасово окупованих територіях України діє особливий правовий режим, який визначається цим Законом. Цей режим охоплює такі аспекти, як перетин адміністративної межі та лінії зіткнення, вчинення правочинів, проведення виборів та референдумів, а також реалізацію інших прав і свобод людини і громадянина. Це свідчить про специфічний статус цих територій, де застосовуються спеціальні правові норми для забезпечення охорони і захисту прав та свобод мешканців в умовах тимчасової окупації. Такий закон є важливим інструментом для забезпечення правової захищеності людей, що проживають на цих територіях, та підтримки їхнього правового статусу в умовах конфлікту.

Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 4 правовий режим на тимчасово окупованій території передбачає спеціальний порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на цих територіях. Це означає, що влада здійснює заходи для гарантування, охорони та захисту прав і свобод мешканців цих територій у зв'язку з їхнім специфічним статусом у контексті тимчасової окупації. Такий підхід відображає зусилля законодавчої та виконавчої влади забезпечити охорону прав громадян в умовах непередбаченості та конфлікту та підтверджує зобов'язання держави перед своїми громадянами незалежно від їхнього місця проживання та обставин, що можуть впливати на їхнє правове середовище.

Отже, розгляд правового режиму тимчасово окупованих територій як складової її правового статусу не можливий без дослідження питання перетину межі тимчасово окупованих територій та лінії зіткнення, а також питання дотримання прав і свобод людини і громадянина в умовах реалізації такої складової правового режиму тимчасово окупованих територій.

За умови окупації території було встановлено обмеження щодо пересування та перетину кордону з територією України, а саме обмеження поставок товарів відповідно до постанови КМУ від 16.12.2015 № 1035 «Про

обмеження поставок окремих товарів (робіт, послуг) з тимчасово окупованої території на іншу територію України та/або з іншої території України на тимчасово окуповану територію». Визначено, що контроль за переміщенням транспортних засобів і вантажів (товарів), а також автобусів (мікроавтобусів) української реєстрації, які вивозились громадянами з тимчасово окупованих територій на територію України та/або з іншої території України на ТОТ здійснювався митними органами ДФС України після надання позитивного висновку про проходження митного контролю та постановки відповідної спеціальної відмітки ДФС України [58].

Починаючи з 03 березня 2014 року було створено 19 контрольних пунктів в'їзду-виїзду з тимчасово окупованих територій України. З них 7 з тимчасово окупованої території АР Крим та 12 з тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Робота контрольних пунктів щодо в'їзду-виїзду на адміністративній межі з тимчасово окупованою територією АР Крим здійснювалось відповідно до Закону України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» [59], який визнано таким, що втратив чинність Законом України «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України "Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України" та внесення змін до деяких законодавчих актів України» [60]; постанови КМУ від 04.06.2015 № 367 «Про затвердження Порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї» [61]; розпорядження КМУ від 09.03.2014 № 149-р «Про додаткові заходи щодо посилення контролю за переміщенням осіб на території України» [62].

Протокольним рішенням КМУ від 23.11.2015 № 129 припинено вантажне сполучення через адміністративну межу з Автономною Республікою Крим.

Крім того, встановлений спеціальний порядок перетину лінії зіткнення як межі тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Згідно з цим порядком, громадяни України мали право на вільний перетин лінії зіткнення за умови пред'явлення відповідних документів, а іноземці та особи без громадянства - паспортного документу або документу, що його замінює, та внесення їхніх даних до електронного реєстру. Однак перетин лінії зіткнення поза визначеними блокпостами та контрольними пунктами в'їзду-виїзду був заборонений [63].

Крім того, на автошляхах визначеного сполучення встановлювалися дорожні коридори для переміщення осіб, транспортних засобів та вантажів (товарів) через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей.

Об'їзні шляхи поза межами дорожніх коридорів ліквідовувались ЗСУ.

Так, наприклад, у 2019 році, згідно з інформацією Держприкордонслужби України через адміністративну межу з тимчасово окупованою територією АР Крим у встановленому порядку пропущено 2,6 млн осіб і 391 тис. од. транспорту.

З часу введення воєнного стану питання пропуску на більшість тимчасово окупованих територій визначаються через встановлення змісту поняття «лінія зіткнення».

Перед початком повномасштабної воєнної агресії 29.12.2021 КМУ врегульовано питання щодо особливостей режиму пересування відповідно до постанови № 1455 «Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан» [51].

Після початку повномасштабного збройного вторгнення громадяни України мають право на вільний та безперешкодний виїзд з тимчасово окупованої території на іншу територію України через адміністративну межу у випадку, передбаченому ч. 3 ст. 3 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», через контрольні пункти в'їзду-виїзду, на яких здійснюється тимчасовий прикордонний контроль, за умови пред'явлення будь-якого

документа, визначеного статтею 5 Закону України «Про громадянство України» або статтею 2 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України»; через лінію зіткнення - через гуманітарні коридори, організовані представниками державних органів, а також у будь-який інший доступний для них спосіб.

У разі проведення бойових дій, в'їзд громадян України на тимчасово окуповану територію України у зв'язку із загрозою їх життю та здоров'ю обмежується на період проведення бойових дій.

Питання дотримання прав і свобод щодо перетину адміністративної лінії та лінії зіткнення з моменту настання окупації викликало багато питань та неврегульованості, а з моменту повномасштабної агресії взагалі досить дискусійним, оскільки з одного боку мова іде про дотримання вимог національної безпеки, а з іншого, можливості забезпечення безпеки, евакуації громадян з тимчасово окупованої території, дотримання їх прав і свобод.

У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, необхідно зазначити, що на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

На думку науковця Лотюк О. С. такі конституційні обмеження прав та свобод людини і громадянина є цілком зрозумілими, тому що воєнний стан передбачає консолідацію зусиль всього суспільства для досягнення основної мети – перемоги над агресором.

Європейська конвенція з прав людини передбачає можливість тимчасового відступу від зобов'язань під час війни або інших суспільних небезпек, які загрожують життю нації. Це передбачає, що країни-учасниці можуть вживати заходів, що відступають від їхніх зобов'язань за Конвенцією, але лише в межах,

необхідних для реагування на гостроту ситуації, та за умови, що ці заходи не суперечать іншим міжнародним зобов'язанням. Важливим є також обов'язок повністю інформувати Генерального секретаря Ради Європи про застосовані заходи і їх причини, а також про час, коли такі заходи припинено, і положення Конвенції знову застосовуються повною мірою. Це сприяє збереженню принципів прав людини в умовах кризи та забезпеченню того, щоб тимчасові обмеження були обґрунтовані, обмежені у часі та не ведучи до порушення основних прав та свобод.

Такий відступ від положень європейського законодавства має назву дерогація. дерогація - це можливість держави відступати в надзвичайних ситуаціях від деяких своїх міжнародних зобов'язань щодо захисту прав людини та призупинення дії національного законодавства. Однак ця можливість не застосовується до всього кола гарантованих прав та свобод, і зазвичай використовується з обмеженням. Зокрема, забороняється застосування дерогації до права на життя, заборони катувань, заборони рабства та ніякого покарання без закону. Це важливий інструмент для реагування на надзвичайні ситуації, однак його застосування повинно бути обґрунтованим і обмеженим, аби запобігти порушенню основних прав і свобод громадян [64, с. 13].

Отже, слід наголосити, що обмеження прав та свобод людини і громадянина можливо лише в чітко передбачених міжнародним та національним законодавством випадках, зокрема при веденні воєнного або надзвичайного стану.

Аналізуючи більш детально питання нормативно-правової бази у сфері забезпечення прав осіб на тимчасово окупованій території першочерговим слід відмітити, що на сьогодні в Україні відсутній законодавчий акт щодо звільнення від відповідальності за порушення порядку в'їзду на ТОТ і виїзду з неї для осіб, які таким чином рятувалися від збройної агресії РФ.

Водночас, за інформацією Держприкордонслужби України, у разі виїзду громадян із тимчасово окупованої території через територію третіх країн задля усунення небезпеки, яка загрожує їхньому власному життю, на підставі ст. ст.

17, 18 Кодексу України про адміністративні правопорушення [65] (далі – КУпАП) у разі виникнення обставин крайньої необхідності, якими потрібно вважати умови збройної агресії, не застосовуються адміністративні стягнення та заходи впливу до таких осіб.

Для забезпечення однозначного і практичного застосування відповідних норм щодо прав громадян на тимчасово окупованих територіях, необхідно прийняти відповідний закон, який передбачатиме звільнення зазначених осіб від відповідальності у випадках, коли вони користуються правом на вільний виїзд з тимчасово окупованої території відповідно до встановлених норм. Такий закон буде сприяти уникненню невизначеності та непорозумінь у виконанні правових норм та забезпечить охорону прав громадян в умовах конфлікту. Такий підхід підкреслює необхідність розробки чіткого та конкретного законодавства для забезпечення ефективної охорони та захисту прав і свобод людей в умовах непередбаченості та конфлікту.

Питання щодо визнання фактів отримання освіти врегульовано Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України» [66], метою якого є надання безперешкодної реалізації права громадянам України, які проживають на тимчасово окупованих територіях, на продовження освіти шляхом відновлення механізму проходження атестації для визнання результатів навчання.

Питання правової допомоги особам, які перебувають на ТОТ, регулюється Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги» від 10.04.2023 № 3022-IX [67], в умовах припинення функціонування судів і правоохоронних органів на тимчасово окупованих територіях надано можливість громадянам подавати звернення про отримання безоплатної правової допомоги через електронний зв'язок. Використання електронних адрес для комунікації стає єдиним дієвим механізмом отримання правової допомоги для громадян, які перебувають у тимчасовій окупації. Це важливий крок у забезпеченні доступу до правосуддя

та захисту прав людей у складних умовах конфлікту, де інші традиційні засоби можуть бути недоступними або обмеженими.

Питання компенсації щодо пошкодження майна регулюється Законом України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 № 2923-IX [68]. Проте законодавство має обмеження щодо виплат компенсацій у зв'язку з окупацією територій до певної дати. Такий підхід може викликати різні реакції та дискусії, оскільки деякі особи можуть вважати, що це недостатньо справедливо, особливо для тих, хто зазнав збитків через конфлікт.

Питання грошової допомоги та компенсації постраждалим особам закріплюються Постановою КМУ від 18 грудня 2013 р. № 947 «Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій та розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації» [69] встановлює процедуру надання та визначення розміру грошової допомоги та компенсації постраждалим від надзвичайних ситуацій, зокрема воєнного характеру, спричиненого збройною агресією РФ. Постраждалими визнаються громадяни України, іноземці та особи без громадянства, чиє житло було пошкоджено або зруйновано внаслідок такої надзвичайної ситуації.

Грошова допомога надається постраждалим, які відмовилися від евакуації та залишилися на попередньому місці проживання або в межах відповідного населеного пункту після пошкодження чи зруйнування їхнього житла внаслідок надзвичайної ситуації.

Окремо необхідно приділити увагу реєстрації фактів народження, смерті, оформлення спадщини, визнання фактів укладення та розірвання шлюбу, визнання правочинів укладених на ТОТ та застосування кримінального законодавства України до осіб, які проживають на ТОТ.

Міжнародне законодавство, визначаючи права кожної особи, надає їй право на реєстрацію, посвідчення статусу особи (народження, смерть) та громадянство. Ці основоположні права закріплені в таких важливих міжнародних документах, як Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенція про права дитини 1989 року, Декларація прав дитини 1959 року та Резолюція Ради ООН з прав людини «Реєстрація народження та право кожної особи на визнання перед законом» 2012 року. Ці документи визнають, що право на реєстрацію та посвідчення статусу особи є не лише основним правом, але й необхідною умовою для визнання та захисту інших прав особи перед законом та суспільством

Згідно з пунктом 5 частини другої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України (далі - ЦПК) встановлення фактів, що мають юридичне значення, відбувається через окреме провадження, яке відрізняється тим, що його мета - з'ясування необхідних фактів у випадках, коли відсутній правовий спір. Цей процес спрямований на забезпечення об'єктивності та достовірності юридичних вирішень шляхом зібрання та оцінки інформації без наявності конфлікту між сторонами. Такий підхід сприяє ефективному функціонуванню правової системи, забезпечуючи чітке й об'єктивне встановлення фактів для подальшого використання в юридичних процедурах.

Судове рішення, що може призвести до видачі свідоцтва про смерть органами ДРАЦСу, приймається у таких випадках:

1. якщо факт смерті особи в певний час встановлено, але неможливо зареєструвати цей факт у відповідному органі з питань реєстрації актів цивільного стану (відповідно до пункту 8 частини 1 статті 315 Цивільного процесуального кодексу України);

2. якщо факт смерті особи, яка пропала безвісти внаслідок обставин, що створюють загрозу її життю або дають підстави вважати, що вона загинула внаслідок нещасного випадку через надзвичайні ситуації техногенного або природного характеру (відповідно до пункту 9 частини 1 статті 315 Цивільного процесуального кодексу України);

3. якщо факт смерті особи встановлено на тимчасово окупованій території України або на території, де оголошено воєнний чи надзвичайний стан (відповідно до статті 317 Цивільного процесуального кодексу України);

4. якщо фізична особа визнана померлою (відповідно до статей 305-309 Цивільного процесуального кодексу України).

Згідно із Законом України від 1 липня 2022 року № 2345-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях» внесено зміни до статті 317 ЦПК України. Ці зміни передбачають розширення дії статті 317 ЦПК України для того, щоб надати можливість скористатися спрощеною процедурою встановлення фактів народження або смерті мешканцям інших територій, що перебувають у зоні війни. Згідно з цим, заяву про встановлення факту народження/смерті особи на тимчасово окупованій території можна подати до будь-якого суду поза межами такої території України, і ця заява розглядається негайно з моменту її надходження до суду. Крім того, розширено коло осіб, які можуть звернутися до суду із заявою про встановлення факту смерті особи. Справи про встановлення факту народження і факту смерті розглядаються негайно.

У контексті встановлення факту смерті, дозволено родичам померлого або їх представникам, а також іншим особам, що мають відношення до цього питання, звертатися до суду. Щодо визначення факту народження, право на звернення до суду належить батькам або їх представникам, членам родини, опікунам, піклувальникам, особам, які утримують та виховують дитину, або іншим законним представникам дитини.

Судове рішення про встановлення факту народження або смерті має негайно виконуватися, і його можливе оскарження не призводить до призупинення виконання рішення.

Відповідно до третьої частини статті 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», будь-який акт чи документ, виданий органами або особами, передбаченими цим законом, має бути визнаний недійсним та не має правових наслідків, за винятком документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації або розірвання шлюбу на тимчасово окупованій території. Такі документи можуть бути додані до заяви про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану.

Згідно зі статтею 17 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», реєстрація смерті здійснюється органом державної реєстрації актів цивільного стану на підставі документа, визначеного формою, що підтверджує факт смерті, виданого закладом охорони здоров'я або судово-медичною установою, або рішення суду щодо встановлення факту смерті особи в певний період часу або оголошення її померлою.

У випадку, коли родичі померлого проживають у регіоні, де відсутня можливість особистого звернення до відділів ДРАЦС через військові дії, вони можуть звернутися до відділів ДРАЦС через повноваженого представника, який має правомірно оформлену довіреність (відповідно до статті 244 Цивільного кодексу України), або через адвоката.

У випадку відсутності документа визначеної форми, який підтверджує факт смерті, як основи для державної реєстрації смерті, відділ державної реєстрації актів цивільного стану за запитом заявника видаватиме письмову відмову у проведенні реєстрації, пояснюючи причини неможливості проведення такої реєстрації. Це може стати підставою для реєстрації смерті на тимчасово окупованій території згідно з рішенням суду про встановлення факту смерті особи.

При вирішенні питання про встановлення факту смерті судом виникає проблема відсутності достатніх доказів, які б підтверджували неможливість реєстрації цього факту органами відділу державної реєстрації актів цивільного стану на території України. Також важливо відмітити, що заявник не надав необхідних документів, які підтверджують родинні зв'язки із покійним.

Згідно із судовою практикою, прикладом цього є відмова у встановленні факту смерті, яку прийняв Запорізький районний суд Запорізької області 4 серпня 2022 року у справі № 317/1500/22. У цьому випадку суд відхилив заяву, оскільки заявник не представив достатніх доказів, що підтверджують неможливість реєстрації фактів смерті органами відділу державної реєстрації актів цивільного стану на території України. Медичне свідоцтво про смерть, видане закладом охорони здоров'я у місті Приморськ на окупованій території, суд визнав за належний документ, на підставі якого орган ДРАЦС може провести реєстрацію факту смерті особи на території України.

Згідно з рішенням Верховного Суду від 29.01.2020 р. у справі № 243/385/19ц, яка стосувалась попередньої редакції статті 317 ЦПК до внесення змін Законом № 2345-IX від 01.07.2022 року, заявник не зміг підтвердити свій родинний зв'язок або членство у сім'ї особи, щодо якої просив встановлення факту смерті. У зв'язку з цим, суди перших інстанцій правильно вирішили, що відповідно до абзацу другого частини першої статті 317 ЦПК України, заявник не мав права подавати заяву до суду щодо встановлення факту смерті особи на тимчасово окупованій території України.

Згідно з рішенням Верховного Суду від 16.11.2022 р. у справі № 759/1443/22, перегляд документів, виданих окупаційною владою, не означає автоматичного визнання такої влади; такі документи можуть бути розглянуті судом та оцінені разом з іншими доказами.

Згідно з Постановою Верховного Суду від 20.12.2018 р. у справі № 707/1607/16-ц, заявник не може робити посилання на «намібійський виняток» щодо підтвердження факту смерті виключно за допомогою документів, виданих на непідконтрольній території України. Замість цього, заявник повинен

представити інші докази, такі як свідчення свідків, фототаблиці та інші. У свою чергу, згідно з Постановою Верховного Суду від 27.09.2021 року у справі № 756/8168/21, заява про встановлення факту смерті може бути подана до будь-якого суду України за межами тимчасово окупованих територій, незалежно від місця проживання заявника. Це означає, що особам, які звертаються до суду із заявою про встановлення факту смерті, не потрібно отримувати письмову відмову від органу реєстрації актів цивільного стану щодо реєстрації цього факту.

Крім того, згідно з листом Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22.04.2021 № 985/0/208-21 щодо особливостей розгляду судами справ про встановлення факту народження або смерті особи на ТОТ України, вимога щодо отримання письмової відмови органів реєстрації актів цивільного стану під час розгляду судами зазначеної категорії справ не ґрунтується на положення чинного законодавства. Тож не має потреби перш ніж звернутися до суду із заявою про встановлення факту смерті особи на тимчасово окупованій території України, звертатися до органів РАЦСу для отримання відмови в реєстрації смерті та видачі свідоцтва про смерть особи.

Процедура підтвердження факту народження дитини поза медичним закладом, коли огляд жінки та дитини не проводився відповідним закладом, визначається відповідно до Порядку підтвердження факту народження дитини поза медичним закладом, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 09.01.2013 № 9 (далі - Порядок). Питання щодо підтвердження факту народження дитини на території, де діяльність органів державної влади тимчасово призупинена, розглядається спеціальною комісією (комісією з питань підтвердження факту народження дитини на непідконтрольній території), положення про яку уточнюється спільним наказом МОЗ та Мінреінтеграції (пункт 9 Порядку).

За погодженням, до складу зазначеної комісії можуть бути включені представники міжнародних гуманітарних організацій, які визначаються відповідно до рішення Мінреінтеграції.

Комісія, що має за мету підтвердження факту народження дитини на території, яка перебуває поза контролем урядових структур, розглядає питання, пов'язані з підтвердженням факту народження дитини, на основі письмових заяв, які подаються жінкою, яка народила дитину, її родичами або іншими уповноваженими особами.

Особи, які мають інтерес до підтвердження факту народження дитини на території, над якою влада тимчасово не здійснює контроль, можуть звернутися до відповідної комісії з письмовим зверненням у будь-якій формі.

До заяви додаються:

копія паспорта громадянина України чи іншого документа, що посвідчує особу;

результати аналізів, ультразвукового дослідження, проведених під час вагітності жінки, яка народила дитину на території, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження;

виписка з медичної карти амбулаторного (стаціонарного) хворого;

інші документи, які підтверджують надання медичної допомоги жінці у зв'язку з вагітністю та/або пологами.

Зазначені документи щодо підтвердження факту народження дитини на території, яка перебуває поза контролем урядових структур, можуть бути подані особисто або через представника міжнародної гуманітарної організації до відповідної комісії. Це може стати можливим лише в тому випадку, якщо документи видані відповідними представниками міжнародних гуманітарних організацій, члени яких включені до складу згаданої комісії.

У випадку, коли жінці з дитиною неможливо самотійно прибути до закладу охорони здоров'я на контрольованій території для проведення огляду, комісія, відповідно до встановленої процедури, може прийняти рішення про виїзд фахівців на місце для проведення огляду. Це можливо протягом десяти календарних днів з дня отримання відповідної заяви. Фахівці у сферах акушерства, гінекології, неонатології та медичної генетики можуть виїхати на

територію, де влада тимчасово не здійснює свої повноваження, для здійснення огляду та підтвердження факту народження дитини.

Виїзд фахівців на територію, де державні органи тимчасово не здійснюють свої повноваження, відбувається за добровільною згодою цих фахівців та лише за умови дотримання ними заходів особистої безпеки та отримання спеціального дозволу на перетинання лінії зіткнення. Відмова фахівця брати участь у виїзді на таку територію не може призвести до його дисциплінарної відповідальності. Такі заходи призначені забезпечити безпеку і ефективність процедур, пов'язаних із підтвердженням факту народження дитини в умовах, коли органи влади не можуть забезпечити відповідний порядок.

Для підтвердження факту народження дитини необхідно отримати медичну довідку, що містить відомості про стан здоров'я та ймовірну дату народження. У випадку, коли проведення огляду не є можливим або було пропущено, можливе проведення дослідження на генетичну спорідненість між матір'ю та дитиною. Для цього звертаються до державної спеціалізованої установи, яка займається судово-експертною діяльністю. Ці заходи спрямовані на забезпечення достовірності та юридичної важливості інформації про народження дитини у військових або політичних умовах, коли стандартні процедури огляду недоступні через обставини конфлікту чи непередбачуваної ситуації.

У випадку, коли особі, яка народила дитину на території, де діється конфлікт або де органи державної влади не можуть забезпечити безпеку, не можливо особисто подати генетичний матеріал для проведення аналізу спорідненості з дитиною в державну спеціалізовану установу. У таких обставинах представник міжнародної гуманітарної організації може взяти на себе цю відповідальність. Після забору генетичного матеріалу він передає його до відповідної установи, яка проводитиме відповідне дослідження. По завершенню аналізу установа видаватиме довідку про генетичну спорідненість між матір'ю та дитиною. Ця довідка буде передана особі, що народила дитину, її родичам або представнику міжнародної гуманітарної організації,

забезпечуючи таким чином правову важливість та достовірність інформації про генетичну спорідненість у ситуаціях, коли стандартні процедури недоступні через конфліктні або політичні обставини.

Отримання рішення щодо підтвердження факту народження дитини на території, де органи влади не можуть забезпечити повноваження, є складним процесом, особливо у випадках, коли стандартні процедури стають недоступними через конфліктні або політичні обставини. Жінка, яка народила дитину, її родичі або уповноважені особи можуть звертатися до комісії з питань підтвердження факту народження дитини, подаючи особисто або через представника міжнародної гуманітарної організації необхідну інформацію та результати дослідження на генетичну спорідненість, разом з документами, які підтверджують ймовірну дату народження дитини. Цей процес відображає значення співпраці міжнародних гуманітарних організацій і державних комісій у забезпеченні прав дітей та їх матерів, забезпечуючи достовірність і правову важливість інформації про факт народження в умовах складних обставин.

Процедура підтвердження факту народження дитини на ТОТ є надзвичайно важливим етапом, що вимагає оперативності та точності у вирішенні. Комісія з питань підтвердження факту народження має обмежений строк для прийняття рішення - не пізніше, ніж протягом десяти календарних днів з моменту отримання необхідних документів. У випадку, коли виявляється суперпозиція ймовірної дати пологів жінки та вірогідного віку дитини, та проведеного огляду жінки та дитини або надання результатів дослідження на генетичну спорідненість, рішення приймається відповідно до встановлених строків. У разі позитивного рішення, комісія видає медичне свідоцтво про народження, підписане керівником лікувального закладу, члени якого склали комісію. Цей процес забезпечує швидку та ефективну реєстрацію народження дитини на ТОТ, надаючи необхідну правову важливість цьому факту в умовах складної ситуації, зокрема у контексті конфлікту чи тимчасової окупації.

Висновок, який робить комісія з питань підтвердження факту народження дитини на ТОТ, про підтвердження факту народження дитини та видане

медичне свідоцтво про народження, мають вирішальне значення для подальшої державної реєстрації народження дитини. Ці документи є важливою підставою для офіційного визнання факту народження та є першими кроками у формалізації правового статусу дитини відповідно до встановленої процедури в Україні. Після отримання цих документів від комісії, батьки можуть звернутися до відповідних органів державної реєстрації актів цивільного стану для оформлення реєстрації народження дитини.

Для проведення офіційної державної реєстрації народження дитини необхідно мати підтвердні документи, які визначені відповідним центральним органом виконавчої влади, що відповідає за формування державної політики у сфері охорони здоров'я. Ці документи повинні підтверджувати сам факт народження дитини (частина четверта статті 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», пункт 2 глави 1 розділу III Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Мін'юсту від 18.10.2000 № 52/5).

Необхідно також враховувати пояснення Касаційного цивільного суду, яке було видане у складі Верховного Суду в рішенні від 22.04.2021 року під номером 985/0/208-21. Згідно з цим роз'ясненням, заявнику не потрібно звертатися до органів державної реєстрації актів цивільного стану для отримання відмови у реєстрації народження. Замість цього, він може звернутися безпосередньо до відповідного суду для встановлення фактів народження.

Згідно зі статтею 317 ЦПК України, заява про встановлення факту народження особи на території, яка перебуває під дією воєнного чи надзвичайного стану, або на тимчасово окупованій території України, може бути подана до будь-якого місцевого суду України, що має юрисдикцію, незалежно від місця проживання (перебування) заявника.

Членами сім'ї вважаються особи, які проживають разом і мають спільні права та обов'язки, за винятком випадків роздільного проживання подружжя з

вагомих причин або дитини з батьками. Це можуть бути особи, які спільно проживають, але не є у шлюбі, і мають взаємні права та обов'язки.

До заяви слід долучити докази, що підтверджують викладені обставини. Для підтвердження факту народження дитини батьки можуть представити письмові свідчення свідків, включаючи людину, яка приймала пологи. Родичі, які мають достеменну інформацію про народження та походження дитини, також можуть бути свідками. До заяви слід додати копію медичного свідоцтва про народження дитини, виданого на тимчасово окупованій території, якщо таке існує, або інші медичні документи, що підтверджують народження, такі як обмінна карта породіллі, результати обстежень і медичні дослідження.

Встановлення факту народження на територіях, де діє воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованих територіях України, є невідкладним питанням, що розглядається судами згідно з відповідним законодавством. Рішення суду щодо цього факту має включати детальні відомості про народжену особу та її батьків, а також зазначати всі докази, що підтверджують цей факт. Це рішення, в свою чергу, не замінює офіційні документи, видані органами державної реєстрації актів цивільного стану, але стає підставою для їх отримання. Ці процедури важливі для забезпечення прав дитини та її батьків на легальне визнання та реєстрацію народження.

Ухвалення судом рішення у справах про встановлення факту народження на території, де діє воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, має велике значення для осіб, що звертаються з такими заявами. Це рішення підтверджує факт народження особи і визначає відомості про дату та місце народження, а також батьків, що є важливими для подальшої реєстрації актів цивільного стану. Важливою є також швидкість вирішення таких справ, оскільки вони потребують негайного виконання та реєстрації відповідних документів. Такий процес забезпечує правову визначеність та захист прав осіб, які звертаються до суду для встановлення факту свого народження на складних територіях, і сприяє наданню їм необхідних

документів для подальшого користування правами та перебування в юридичних статусах.

Аналіз судової практики у справах про встановлення факту народження дитини на території з воєнним або надзвичайним станом, або на тимчасово окупованій території України вказує на важливість різноманітних доказів для підтвердження такого факту. Серед них, насамперед, свідоцтва про народження, видані органами окупаційної влади, які, незважаючи на їх видання, не є дійсними згідно із законодавством України. Також до важливих доказів належать медичні документи, які підтверджують факт народження дитини на тимчасово окупованій території, включаючи виписний епікриз та свідоцтво про проведення аудіологічного скринінгу новонародженому. Ці документи разом становлять об'єктивну базу для суду при вирішенні справи про встановлення факту народження дитини в умовах, коли державні органи не здійснюють свої повноваження на відповідній території. Ретельний аналіз таких доказів дозволяє забезпечити правову визначеність та захист прав осіб, які потребують визнання факту свого народження у важливих юридичних процедурах.

Якщо звертатися до судової практики у справах про визнання факту народження, то для прикладу можна взяти рішення Дніпровського районного суду міста Києва від 19 серпня 2022 року у справі № 755/7457/22.

В цій справі батьки звернулися до суду з заявою до суду для встановлення факту народження своєї дитини. Свої вимоги вони мотивували тим, що їх дитина народилася у м. Сімферополь Автономної Республіки Крим, де Ялтинським міським відділом реєстрації актів цивільного стану Департаменту реєстрації актів цивільного стану Міністерства юстиції Республіки Крим, а саме органом, який створений та діє у порядку, не передбаченому законом, є недійсним і не створює правових наслідків, було видано Довідку про народження та свідоцтво про народження. У зв'язку з цим, батьки просили встановити факт народження матір'ю (громадянкою України, уродженкою Узбекистану) дитини чоловічої статі.

Судом встановлено, що довідка про народження та свідоцтво про народження від 22 січня 2020 року, дійсно були видані Ялтинським міським відділом реєстрації актів цивільного стану ДРАЦСу Міністерства юстиції Республіки Крим, а саме органом, який створений та діє в не передбаченому законом порядку, тобто є недійсним, а отже і рішення цього органу не створюють жодних правових наслідків.

У випадках, коли органи державної реєстрації актів цивільного стану не можуть провести реєстрацію народження дитини через об'єктивні обставини, зокрема у разі воєнного або надзвичайного стану, або на тимчасово окупованій території, встановлення факту народження в суді є невід'ємною процедурою для забезпечення прав та інтересів заявників. Цей процес спрямований на забезпечення правової визначеності та можливості отримати відповідні документи, зокрема свідоцтво про народження дитини. Вирішення судом питання про встановлення факту народження дитини є важливим кроком для забезпечення доступу до правового захисту та визнання прав та обов'язків, пов'язаних із статусом батьківства та громадянства. Такі судові рішення мають значний юридичний і соціальний вплив на життя дитини та її родини, забезпечуючи їм можливість легального і правового визнання [70].

В іншому ж рішенні Саксаганського районного суду Кривого Рогу Дніпропетровської області від 28 липня 2022 року у справі № 214/3596/22 є ще одним прикладом важливості процесу встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території. У цьому випадку особа звернулася до суду з метою отримання правового визнання та забезпечення документів, які підтверджували б народження дитини. Рішення суду вирішує не лише питання щодо статусу дитини, а й впливає на права та обов'язки її батьків або інших осіб, які звернулися до суду. Цей процес дозволяє заявникам отримати доступ до необхідних документів та правового захисту, що є важливим для подальшого життя дитини та її сім'ї. Рішення суду сприяє забезпеченню правової визначеності та забезпечує можливість виконання процедур реєстрації

народження дитини з урахуванням особливостей, пов'язаних з тимчасово окупованою територією.

Заява мотивована тим, що заявник є мамою дитини, яка народилася в м. Херсон, на ТОТ, визначеною такою Верховною Радою України Законом України від 15.04.2022 №1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим та тимчасово окупованій території України».

У цій справі визначається важливість встановлення факту народження дитини на ТОТ України. Заявниця, яка є матір'ю дитини, звертається до суду з метою отримання свідоцтва про народження та подальшого оформлення закордонного паспорту для дитини. Судовий процес опирається на відповідні законодавчі норми, зокрема на статтю 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Ця стаття визначає, що акти, видані на ТОТ, можуть бути недійсними, за винятком документів, які підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на ТОТ. Результат судового розгляду буде важливим для забезпечення правового статусу дитини і забезпечить їй можливість користуватися правами та свободами, передбаченими законом.

Проте із долучених до матеріалів справи документів, встановлено, що документ, що підтверджує факт народження сина заявниці, виданий компетентною установою України – КНП «Херсонська обласна лікарня».

У даному випадку суд відхилив заяву про встановлення факту народження дитини на ТОТ України, оскільки було підтверджено наявність документу, виданого компетентною установою України, який підтверджує факт народження сина заявниці. Медичне свідоцтво про народження, виписане лікарнею на території м. Херсона, є відповідним документом, придатним для реєстрації факту народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану на території України. Таким чином, суд визнав відповідність цього документу законодавчим вимогам і відмовив у задоволенні заяви з метою встановлення факту народження дитини на ТОТ України [71].

Рішення суду є правомірним і обґрунтованим, оскільки в даному випадку не існує перешкод у отриманні свідоцтва про народження в органах Державної реєстрації актів цивільного стану в позасудовому порядку. Якщо б такі документи було відмовлено видати органами Державної реєстрації актів цивільного стану, то лише суд міг би вирішити це питання.

Щодо оформлення спадщини на тимчасово окупованих територіях, державну реєстрацію актів цивільного стану, зміну актових записів, їх відновлення та анулювання проводять відділи Державної реєстрації актів цивільного стану за місцем звернення заявника (наказ Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 року № 52/5 «Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні»).

У разі смерті особи на тимчасово окупованій території України, яка підтверджується документами, виданими незаконними органами або особами, спадкоємцю першочергово необхідно встановити факт смерті спадкодавця на цій території. Для цього можна звернутися з відповідною заявою за місцем проживання (перебування) спадкоємця до відповідного відділу державної реєстрації актів цивільного стану або до суду за межами тимчасово окупованої території України. Це необхідно для подальшого оформлення спадщини та виконання відповідних правових процедур.

Якщо заявник звертався до суду з метою встановлення факту смерті особи на тимчасово окупованій території України, на підставі рішення суду відділ державної реєстрації актів цивільного стану видасть заявнику свідоцтво про смерть особи встановленого зразка. Це свідоцтво є документом, що підтверджує факт смерті та необхідно для подальшого оформлення спадщини та виконання інших правових процедур.

Особливості прийняття і оформлення спадщини на тимчасово окупованій території України регулюються Цивільним кодексом України згідно зі статтею 11-1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Вони визначають порядок

реалізації права на спадкування на цій території та встановлюють відповідні процедури та правила.

Стаття 1221 Цивільного кодексу України встановлює правила щодо місця відкриття спадщини. Згідно з цією статтею, якщо останнє місце проживання спадкодавця невідоме, то місцем відкриття спадщини вважається місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини. У разі відсутності нерухомого майна, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження основної частини рухомого майна. Крім того, якщо спадкодавець мав останнє місце проживання на території іноземної держави, то місце відкриття спадщини визначається згідно з Законом України «Про міжнародне приватне право».

Під час воєнного стану, строки щодо прийняття спадщини розраховуються з дня державної реєстрації смерті спадкодавця. Якщо місцем відкриття спадщини є населений пункт, де тривають бойові дії або який розташований на тимчасово окупованій території, усі заяви щодо спадщини подаються нотаріусу незалежно від фактичного місця відкриття спадщини. Спадкові справи підлягають реєстрації у Спадковому реєстрі.

Вчинення нотаріальних дій щодо спадкових справ, які були зареєстровані у Спадковому реєстрі до початку тимчасової окупації, але не були завершені, здійснюється будь-яким нотаріусом на території, що перебуває під контролем Уряду України, за зверненням спадкоємця.

Свідоцтво про право на спадщину видається нотаріусом за місцем відкриття спадщини відповідно до статті 66 Закону України «Про нотаріат».

Коли майно знаходиться на ТОТ або деокупованій території, де органи державної влади тимчасово не працюють, то доступ до оригіналів документів на спадкове майно може бути відсутній.

У такому випадку розв'язання зазначеного питання відбувається в судовому порядку. У разі втрати документа, який засвідчує його право власності, спадкоємець може пред'явити позов про визнання його права власності.

Визнання права власності на спадкове майно в судовому порядку є винятковим способом захисту.

Відповідно до Постанови Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 13 листопада 2023 року у справі № 638/7337/21 щодо місця відкриття спадщини, яка знаходиться на непідконтрольній території, то спадкоємець має право звертатися із заявою про прийняття спадщини в будь-якому місті на території України (вільній від окупації), до державного, приватного нотаріуса або в сільських населених пунктах - уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування.

Відповідно до Постанови Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 28 червня 2023 року у справі № 524/1413/22 щодо встановлення факту прийняття спадщини на території окупованої Автономної Республіки Крим, таке прийняття не могло розцінюватися як належне, оскільки ця територія не контролюється органами державної влади України. Суд першої інстанції обґрунтовано послався на те, що документи, надані позивачкою, були видані на тимчасово окупованій території посадовими особами органів, створених відповідно до законодавства РФ, що відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» свідчить про недопустимість вказаних доказів.

Отже, за актуального стану законодавства в Україні встановлення факту укладення або розірвання шлюбу на тимчасово окупованих територіях не можливе. Навіть якщо Закон України передбачає визнання документів, що підтверджують реєстрацію (розірвання) шлюбу на таких територіях, фактична можливість провести реєстрацію таких подій здійснюється із значними труднощами.

Стаття 315 Цивільного процесуального кодексу передбачає судове встановлення факту реєстрації шлюбу та його розірвання, проте в контексті тимчасово окупованих територій, це стає практично неможливим. Не зважаючи на наявність відповідного законодавства, реєстрація таких фактів на тимчасово окупованих територіях в наш час не реалізована у зв'язку з певними

обставинами та складнощами, які виникають у процесі впровадження законодавства в діючу практику.

Відповідно до правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, відсутність підстав для реєстрації акту цивільного стану для укладення/розірвання шлюбу, як судового рішення про встановлення факту, що має юридичне значення, призводить до відмови органів ДРАЦС у реєстрації таких рішень. Це становить проблему, оскільки такі акти можуть залишитися неврахованими українською владою, або може виникнути необхідність повторної реєстрації укладення/розірвання шлюбу на території, підконтрольній Уряду України. Це створює додаткове навантаження на громадян та ускладнює визначення моментів виникнення певних статусів цивільного стану, що потребує вирішення з боку відповідних органів і внесення відповідних змін до правових норм для уникнення подібних проблем у майбутньому.

У міжнародній практиці існує концепція «намібійських винятків», яка передбачає можливість визнання деяких документів, виданих окупаційною владою, якщо їхнє невизнання призводить до серйозних порушень або обмежень основних прав людини. Цей підхід, зокрема, застосовується для актів реєстрації народжень, смертей і шлюбів.

Вирішенням цієї проблеми може бути введення позасудової адміністративної процедури реєстрації принаймні фактів народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу, що сталися на тимчасово окупованих територіях. Такі процедури мають відповідати законодавству, сприяти реінтеграції цих територій, підтримці та розвитку правових зв'язків мешканців ТОТ з Україною, а також створювати умови для виконання державою Україною своїх позитивних зобов'язань щодо забезпечення прав особи, навіть в умовах окупації частини її території. Такий підхід дозволить спростити життя громадянам, які залишилися на тимчасово окупованих територіях або виїхали звідти, і сприятиме збереженню прав людей навіть у складних умовах окупації [72].

Окремо слід розглянути питання укладення правочинів на ТОТ.

Відповідно до частини другої статті 13 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» регулює здійснення господарської діяльності на тимчасово окупованих територіях. Зокрема, встановлюється обов'язок зміни податкової адреси на іншу територію України перед початком такої діяльності. Це обмеження спрямоване на забезпечення відповідності діяльності законодавству та ефективному контролю за економічними процесами на тимчасово окупованих територіях з метою збереження національної безпеки та правопорядку.

Правочин, стороною якого є суб'єкт господарювання, що має місцезнаходження на тимчасово окупованій території, не мають юридичної чинності. Положення абзацу другої частини другої статті 215 Цивільного кодексу України щодо таких правочинів не застосовується. Більше того, забороняється переказ коштів між тимчасово окупованою територією та іншими частинами України.

Ліцензії, що були отримані господарськими суб'єктами до набрання чинності зазначеним Законом, вважаються недійсними на тимчасово окупованій території. Хоча вони не можуть бути продовжені на цій території згідно з законодавством України, вони можуть бути використані для проведення господарської діяльності на інших частинах України.

На товари, які були виготовлені на тимчасово окупованій території, не може бути видано сертифікат українського походження.

Таким чином, якщо ФОП зареєстрований на ТОТ, то укладений з ним правочин є нікчемним, тобто таким, що не породжує юридичних наслідків, розрахунки з ним унеможливлені, ліцензії на здійснення ним видів діяльності, що є необхідним для укладення відповідних договорів, не діють, товари, виготовлені на окупованій території, не визнаються товарами українського походження.

При цьому в умовах воєнного стану рішенням Кабінету Міністрів України положення цієї статті можуть бути поширені на тимчасово окуповані території,

передбачені пунктом 3 частини першої статті 3 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», надра під тимчасово окупованими територіями та повітряний простір над ними залишаються частиною суверенної території України. Це означає, що незважаючи на тимчасову окупацію, ці території залишаються невід'ємною частиною території України, а їх природні ресурси та повітряний простір підлягають управлінню та використанню згідно з українським законодавством.

Застосування кримінального законодавства до осіб, які проживають на ТОТ також має свої особливості.

З тимчасовою окупацією нових територій надзвичайно актуальним є питання притягнення до відповідальності громадян України, які залишились там проживати.

Існує дві паралельні проблеми в цьому контексті: недосконалість самих правових норм, що передбачають таку відповідальність; інформування про таку відповідальність із боку представників держави.

Так, Кримінальний кодекс України (далі -ККУ) доповнено статтею 111-1, яка передбачає відповідальність за колабораційну діяльність, а також статтею 111-2, яка передбачає відповідальність за пособництво державі-агресору.

При цьому очевидно, що принаймні під передбачену цією статтею категорію «реалізація рішень окупаційної адміністрації держави-агресора» формально будуть підпадати майже всі сфери діяльності людей, які продовжують проживати на тимчасово окупованих територіях.

При цьому, неврегульованим є питання щодо оцінки діяльності працівників органів системи МВС, які безпосередньо залучені до надання допомоги громадянам при гасіння пожеж, ліквідації надзвичайних ситуацій, обслуговуванні об'єктів критичної інфраструктури, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності, та діяльності у сферах міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, на тимчасово окупованих територіях України, за умови, що їх діяльність спрямована виключно на

забезпечення потреб та захист громадян України, та уникнення незаконного притягнення їх до кримінальної відповідальності за колабораціонізм.

Тому незрозуміло, як на практиці відбуватиметься відмежування злочинної діяльності від вимушеної поведінки осіб на тимчасово окупованих територіях, оскільки відповідно до частини другої статті 11 ККУ не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого ККУ, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, крім того ККУ містить норми, що стосуються обставин крайньої необхідності.

Ясність у питанні відмежування складу злочину «колабораційна діяльність» (стаття 111-1 ККУ) від інших суміжних складів могли б внести комплексні зміни до ККУ.

У ВРУ зареєстровано кілька законопроектів, які мають на меті уточнити склад злочину колабораційної діяльності.

Так, наприклад, Кабінет Міністрів України вніс до парламенту законопроекти № 7646 і № 7647.

Указані проекти законів містять перелік діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарської діяльності, яка може бути продовжена на ТОТ за умови, якщо цим не вчиняється пособництво державі-агресору.

Разом із тим, як справедливо зазначає у своїх висновках Головне науково-експертне управління Апарату ВРУ [73], запропонований підхід не вирішує всіх проблемних питань. Ідеться, зокрема, про використання оціночних і таких, що можуть тлумачитися широко, мовних конструкцій («заходи із забезпечення прав і свобод людини і громадянина», «заходи, спрямовані на розв'язання гуманітарних проблем»).

Крім того, у ВРУ зареєстровано проект закону «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення» (реєстр. № 7570 від 20 липня 2022 р.). Ним

пропонується усунути недоліки, що стосуються перетину складів злочинів, пов'язаних із колабораційною діяльністю.

Проте, згідно з висновком Головного науково- експертного управління Апарату ВРУ [74], окремі формулювання діянь, що вважаються колабораційною діяльністю, запропоновані законопроектом, можуть призвести до широкого тлумачення їх і, як наслідок, складнощів у їхньому належному застосуванні на практиці.

Також у ВРУ зареєстровано законопроект «Про внесення змін до статті 111-1 Кримінального кодексу України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» (реєстр. № 8077 від 26 вересня 2022 р.), яким пропонується доповнити статтю 111-1 новою частиною п'ятою, передбачивши кримінальну відповідальність за здійснення громадянином, зокрема, професійної діяльності, пов'язаної з наданням послуг адвоката. Слід відзначити, що адвокати на ТОТ відстоюють права громадян України в окупаційних російських судах і часто є єдиним можливим зв'язком із членами родини, що утримуються в місцях несвободи на тимчасово окупованих територіях.

Адвокати можуть сприяти збору доказів проти окупаційної влади, які можуть бути використані як під час національного правосуддя, так і в міжнародних інстанціях.

Криміналізація такої діяльності може позбавити громадян України, які перебувають на ТОТ будь-якого правового захисту від окупаційної «влади».

Таким чином, жоден законопроект, що зараз зареєстрований, не може комплексно вирішити проблемні питання притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення злочину колабораційної діяльності.

Таким чином, наразі необхідним є розроблення нового комплексного законопроекту, який би враховував практику застосування статті 111-1 ККУ і необхідність розмежування суміжних складів злочинів.

У підрозділі 1.4. нами було зазначено суб'єктний склад правового статусу ТОТ, де було визначено ВПО як осіб, які постраждали від режиму окупації, що

фактично є наслідком таких дій через неможливість перебувати в умовах окупації, стану небезпеки для життя і здоров'я та необхідність лишити окуповані території та шукати інше місце проживання.

Серед основних засобів охорони та захисту прав і свобод людей, які проживають на ТОТ можна відмітити введення поняття «внутрішньо переміщеної особи», яке було вперше нормативно закріплене в Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (далі - ВПО) від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII [75].

Даний термін було зазначено для формалізації статусу групи людей, які були змушені залишити свої домівки через воєнні дії, але залишаються всередині меж держави. Це означає, що вони не перетнули зовнішні кордони країни та не стали біженцями в розумінні міжнародного права, але все ж втратили місце проживання та потребують допомоги та захисту від влади України.

Введення такого терміну дозволило Україні систематизувати та узаконити допомогу, що надається цій групі людей, а також спростити їхню ідентифікацію та доступ до соціальних послуг та захисту.

Державні органи, які реалізують на сьогоднішній день функцію охорони та захисту прав і свобод ВПО, можна розмежувати на три основні групи: загальні, спеціальні та допоміжні.

До загальних органів державної влади, які формують політику у сфері прав і свобод ВПО, віднесені Верховна Рада України [76], Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України.

Верховна Рада приймає закони та інші нормативно-правові акти для формування правового статусу ВПО та вирішення проблем, що виникають у процесі їх реалізації. Президент України має право законодавчої ініціативи у Верховній Раді.

Верховна Рада України здійснює парламентський контроль у сфері військово-цивільних відносин [77].

Діяльність органів влади, яка спрямована на забезпечення прав і свобод ВПО, включає координацію та контроль за заходами з їхнього захисту, вжиття заходів до повернення та реінтеграцію, а також моніторинг внутрішнього переміщення та виконання цільових програм соціальної підтримки та адаптації ВПО.

До другої групи належать органи державної влади, які мають пряму компетенцію щодо забезпечення прав і свобод ВПО із різних сфер, це зокрема, Міністерство з питань реінтеграції окупованих територій України [78], Міністерство соціальної політики [79], Міністерство охорони здоров'я України [80], Міністерство освіти та науки України [81], Державна міграційна служба України [82], Державна служба України з надзвичайних ситуацій [83], місцеві органи державної влади та їх посадові особи.

До цієї групи належить також Уповноважений з питань внутрішньо переміщених осіб.

Ці органи здійснюють різноманітні заходи та надають послуги для підтримки ВПО, включаючи тимчасове проживання, медичну допомогу, набуття прав на земельну ділянку, допомогу з переміщенням майна, влаштування дітей у навчальні заклади та багато іншого. Крім того, військово-цивільні адміністрації, які утворюються у разі необхідності, виконують повноваження місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з метою забезпечення прав і свобод ВПО, не скасовуючи їх конституційних прав на місцеве самоврядування.

Третю групу утворюють органи державної влади, які здійснюють свої повноваження в інтересах ВПО або за їхнім запитом чи за ініціативою інших суб'єктів, у разі порушення, обмеження чи відновлення їхніх прав і свобод. До таких органів відносяться судові органи, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [84], органи прокуратури [85], Служба безпеки України [86], центральні органи виконавчої влади та інші

Органи державної влади, які входять до третьої категорії є допоміжними, відіграють важливу роль у забезпеченні прав і свобод (ВПО).

Конституційний Суд України виконує функцію конституційного контролю, що дозволяє йому впливати на гарантування у національному законодавстві прав і свобод ВПО. Він розглядає конституційні скарги та може поновлювати порушені конституційні права і свободи, а також скасовувати неконституційні акти законодавства.

Загальні суди виступають як гарант стабільності суспільних відносин та забезпечують права і свободи ВПО у різних сферах, включаючи адміністративні, кримінальні, цивільні та господарські справи. Вони захищають та відновлюють права і свободи ВПО відповідно до законодавства, а також можуть користуватися практикою Європейського суду з прав людини як основним взірцем.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини володіє значними повноваженнями, які дозволяють йому ефективно захищати права і свободи у тому числі ВПО. Він може використовувати два види актів для реагування на порушення прав і свобод: конституційні подання та подання до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Конституційне подання дозволяє Уповноваженому звернутися до Конституційного Суду України для перевірки відповідності законодавства Конституції України. Подання до органів влади та місцевого самоврядування спрямоване на негайне вжиття заходів для усунення виявлених порушень у місячний строк.

Також Уповноважений має право особисто або через свого представника звертатися до суду для захисту прав ВПО, навіть якщо вони не можуть самі захистити себе через різні обставини, такі як фізичний стан, недосягнення повноліття або обмежена дієздатність [87, с. 196-197].

Важливим кроком у забезпеченні прав та інтересів ВПО в Україні було затвердження постанови КМУ «Про облік внутрішньо переміщених осіб» від 01.10.2014 № 509 [88] для ефективної системи обліку ВПО в Україні, яка забезпечує точний облік кількості ВПО, що дозволяє уряду та міжнародним організаціям належним чином: планувати та надавати допомогу ВПО;

забезпечувати доступ ВПО до соціальних послуг, таких як соціальні виплати, освіта та медична допомога; захист прав та інтересів ВПО, зокрема їх права на повернення до місця проживання до початку військових дій.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18.04.2023 № 330 [89] утворено координаційний штаб є важливим кроком в забезпеченні прав та свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні. Цей орган відповідає за координацію діяльності виконавчих органів влади щодо надання підтримки та охорони прав та свобод цієї вразливої категорії громадян. Крім того, він має консультативну та дорадчу функцію перед Кабінетом Міністрів України, що сприяє ефективній реалізації заходів щодо внутрішньо переміщених осіб. Головою Координаційного штабу є Віце-прем'єр-міністр України — Міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, а до його складу входять представники сил безпеки та оборони, інших органів державної влади.

Зазначені органи подають КМУ розроблені за результатами своєї роботи рекомендації та пропозиції щодо першочергових дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, правоохоронних органів щодо життєзабезпечення деокупованих територій та визначення шляхів і способів вирішення проблемних питань, що виникають під час реалізації прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.

Крім того, при Мінреінтеграції України здійснює свою діяльність Уповноважений з питань внутрішньо переміщених осіб.

Відповідно до Положення, затвердженого постановою КМУ від 28.06.2022 № 740 [90], Уповноважений з питань внутрішньо переміщених осіб відіграє ключову роль у формуванні та реалізації державної політики з питань внутрішньо переміщених осіб та громадян, які залишили свої місця проживання через збройні конфлікти чи тимчасову окупацію. Основна мета цього органу - сприяти реалізації прав та свобод цих осіб та створенню умов для їхнього повернення або інтеграції в нових умовах проживання. Відповідно до закону, Уповноважений здійснює контроль за дотриманням прав внутрішньо

переміщених осіб та забезпечує їхню підтримку та захист, враховуючи складну ситуацію, викликану конфліктами та окупацією на території України.

Уповноважений виконує важливі функції щодо забезпечення соціального забезпечення та соціальної реабілітації внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які стали жертвами збройних конфліктів та тимчасової окупації частини території. Це включає в себе сприяння отриманню соціальних вигод та допомоги відповідно до законодавства, а також надання підтримки та послуг з соціальної реабілітації тим, хто був позбавлений свободи внаслідок дій збройних формувань та окупаційної адміністрації на тимчасово окупованих територіях. Ці заходи спрямовані на покращення якості життя та підтримку людей у важкі періоди їхнього життя, а також на сприяння їхній подальшій інтеграції в суспільство.

Також Урядом України було затверджено постанову «Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам» [91], виплати надаються ВПО з різних джерел, включаючи державний бюджет, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття та Пенсійний фонд України, є важливими для забезпечення їхнього матеріального забезпечення та соціального захисту.

Ці виплати включають довічні державні стипендії, соціальну допомогу, компенсації, матеріальне забезпечення, надання соціальних послуг, субсидії та пільги. Вони спрямовані на покращення життєвих умов ВПО та забезпечення їхніх основних потреб.

Підтримка через ці види допомоги є важливим кроком у процесі соціальної адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб у нових умовах проживання. Забезпечення стабільності та достатнього рівня життя для ВПО є ключовим завданням для уряду та суспільства загалом, щоб вони могли активно приєднатися до соціально-економічного життя країни.

Прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб» [92]. для формування та надання житла для

тимчасового проживання внутрішньо переміщеним особам відображає бажання удосконалити та узгодити процес надання підтримки цій вразливій групі населення. Основною метою є забезпечення відповідності стандартам у формуванні та наданні житла, щоб забезпечити тимчасове проживання внутрішньо переміщеним особам. Це сприятиме створенню більш ефективного та зручного механізму підтримки для тих, хто потребує допомоги в умовах внутрішнього переміщення. Нові правила враховують попередні досвід та особливості, що були виявлені, та спрямовані на поліпшення цього процесу з метою забезпечення кращого життя та умов для внутрішньо переміщених осіб.

Наведене дозволяє зрозуміти, що протягом всього періоду збройної агресії РФ державою було вжито ряд важливих заходів для забезпечення прав і свобод ВПО, які були змушені залишити свої домівки, до таких можна віднести: введення поняття «внутрішньо переміщена особа» та нормативно-правове закріплення її статусу; формування системи органів державної влади, які відповідають за забезпечення прав і свобод ВПО; затвердження нормативно-правових актів, які регулюють питання надання допомоги та захисту ВПО; надання матеріальної та соціальної допомоги ВПО; формування фондів житла для тимчасового проживання ВПО.

Ці заходи дозволили забезпечити базові права і свободи ВПО, зокрема право на життя, свободу, особисту недоторканність, право на освіту, медичну допомогу та соціальне забезпечення.

2.2. Особливості здійснення охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованих територіях в Україні

Питання охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина на ТОТ має велике значення в сучасному світі, особливо в контексті конфлікту, що має політичний, військовий та терористичний характер. Дана проблематика стає особливо актуальною внаслідок російсько-українського воєнного конфлікту та окупації частини території України РФ.

Забезпечення охорони та захисту прав і свобод на ТОТ є важливим завданням для міжнародної спільноти, оскільки воно сприяє зміцненню правової держави, підтримує принципи демократії, захищає права і свободи людини та громадянина, а також сприяє міжнародній стабільності і безпеці.

Закріплені в статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованих територіях України» положення свідчать про зобов'язання України гарантувати всім громадянам, які проживають на ТОТ, повагу та захист їхніх прав і свобод. Це включає не лише визнання та дотримання конституційних та законодавчих норм, але й зобов'язання виконувати міжнародні зобов'язання передбачені міжнародними договорами [49].

Основні напрями охорони та захисту прав і свобод цивільного населення на ТОТ полягають у гарантуванні основоположних політичних і громадянських, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод людини, сприянні відновленню порушених матеріальних прав, соціально-економічних, екологічних та культурних потреб, наданні правової та гуманітарної допомоги, включаючи медичні та соціальні послуги на контрольованих Україною територіях, підтримці культурних зв'язків та забезпеченні доступу до освіти та медіа України.

У контексті конфлікту на ТОТ України стає очевидним, що необхідно проводити комплексний підхід до вирішення проблем, що виникають внаслідок цього конфлікту. Одним з найважливіших аспектів є відновлення порушених прав і свобод людей, які опинилися у зоні конфлікту, а також забезпечення їх соціальної підтримки. Це включає ряд заходів, спрямованих на забезпечення доступу до основних прав і гарантій, передбачених як у внутрішньодержавному законодавстві, так і у міжнародних документах.

По-перше, необхідно активно залучати міжнародну спільноту до вирішення проблеми, щоб сприяти здійсненню прав людини та гарантувати їх охорону та захист у зоні конфлікту. Це може включати моніторинг ситуації,

надання гуманітарної допомоги та надання правової підтримки для постраждалих.

По-друге, державі слід вживати заходів для вирішення проблем, що виникають внаслідок вимушеного переміщення населення. Це означає розробку та впровадження програм соціальної підтримки для внутрішньо переміщених осіб, включаючи надання доступу до житла, медичних послуг, освіти та інших соціальних послуг.

По-третє, важливо вирішити питання відшкодування шкоди для тих, хто постраждав внаслідок конфлікту. Це може включати виплату компенсацій за збитки, втрати майна та інші матеріальні та моральні втрати.

Усі ці заходи мають на меті не лише відновлення порушених прав і свобод людей, але й підтримку їхнього соціального та економічного відновлення, сприяючи збереженню гідності та самостійності кожної особи.

У частині 5 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованих територіях України» констатовано, що Російська Федерація як держава-окупант, у тому числі відповідно Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08 червня 1977 року несе відповідальність за порушення захисту прав цивільного населення. [93].

Розділом III частини II Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, категорично забороняється будь-яке примусове переселення або депортація осіб, які перебувають під захистом, з окупованої території на будь-яку іншу територію, включаючи територію окупаційної держави чи будь-якої іншої держави. Це важливе положення спрямоване на забезпечення захисту осіб, які перебувають під захистом, від масових порушень прав і свобод, пов'язаних з їх примусовим переміщенням.

У сучасних умовах, забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права може бути покладено на міжнародні організації, які мають

здатність застосовувати колективні збройні сили як санкцію проти держави-агресора. Організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН) з операціями примусу до миру або НАТО, можуть стати гарантами безпеки та дотримання прав людини в умовах конфліктів та окупації.

Прикладом такого застосування є операція ООН в 1991 році проти Іраку відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН у зв'язку з агресією щодо Кувейту. Участь у таких міжнародних організаціях та альянсах, як НАТО, може забезпечити країні захист від потенційної агресії та допомогти в забезпеченні дотримання міжнародного права в умовах конфлікту. Такі заходи можуть відігравати важливу роль у забезпеченні безпеки, стабільності, охорони та захисту прав людини на окупованих територія [94].

Ефективними засобами впливу на державу-агресора, таку як РФ, є міжнародний політичний та економічний тиск з метою припинення її збройної агресії проти України та відновлення територіальної цілісності країни. Подібні заходи спрямовані на встановлення міжнародного об'єднання проти агресії та захисту міжнародного правопорядку.

Крім того, важливим є кримінально-правове переслідування осіб, причетних до організації та проведення незаконних референдумів на окупованих територіях. Ці заходи спрямовані на встановлення відповідальності за порушення міжнародного права та утримання осіб від проведення подібних акцій у майбутньому. Такі дії сприяють захисту суверенітету та територіальної цілісності України, а також відповідності міжнародним стандартам прав людини.

Наведене дозволяє зрозуміти, що заходи щодо охорони та захисту прав свобод і законних інтересів людини і громадянина на тимчасово окупованих територіях, зокрема: посилення міжнародного тиску на РФ з метою припинення воєнних дій та виведення її військ з території України, мають призвести до припинення порушення норм міжнародного гуманітарного права та прав людини на ТОТ, а ефективне розслідування та притягнення до відповідальності осіб, причетних до порушень прав і свобод людини і громадянина на ТОТ, дасть

можливість відновити справедливість та забезпечити відшкодування шкоди постраждалим особам; надання всебічної допомоги постраждалим особам, зокрема в рамках реінтеграції їх у суспільство.

2.2.1. Охорона та захист прав, свобод людини і громадянина на території Автономної Республіки Крим

З початку анексії РФ АР Крим Україною проводиться послідовна робота по напрацюванню правових механізмів з питань відновлення публічної влади, порушених прав і законних інтересів громадян України, які проживають на анексованих територіях.

Саме з цією метою утворено ряд органів державної влади, до повноважень яких належить охорона прав і свобод людини і громадянина на території Республіки Крим.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованих територіях України» АР Крим та місто Севастополь є тимчасово окупованими з 20 лютого 2014 року.

Починаючи з моменту окупації Україна вживає усіх можливих заходів щодо охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, а також щодо повернення території АР Крим під юрисдикцію України.

Відповідно до Закону України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим» від 02.03.2000 № 1524-III [95] та згідно з Конституцією України утворено Представництво Президента України в Республіці Крим, діяльність якого сприяє виконанню в АР Крим повноважень, покладених на Президента України.

Одним із повноважень Представництва Президента України в Республіці Крим є сприяння додержанню конституційних прав і свобод людини і громадянина та досягненню міжнаціональної злагоди, соціально-економічної і політичної стабільності в АР Крим.

Діяльність Представництва як органу контролю держави за відповідністю Конституції та нормативно-правових актів АР Крим Конституції та законам України закріплено у ч. 4 ст. 5 Конституції АР Крим, прийнятій на другій сесії Верховної Ради Криму 21 жовтня 1998 року та затвердженій Законом України від 23 грудня 1998 року № 350-XIV [96].

Після захоплення державою-агресором Кримського півострову в лютому 2014 року, діяльність Представництва у Сімферополі вимушено припинено та відповідно до Розпорядження Президента України від 16.05.2014 року № 865/2014-рп [97], для відновлення діяльності Представництва в умовах тимчасової окупації території України, його розміщено у Херсоні, територіально наближеному до адміністративного кордону з окупованим Кримом, а відповідно до Указу Президента України № 758/2019 [98], офіс Представництва переміщається до Києва для більш оперативної взаємодії з центральними органами виконавчої влади, консультативними, дорадчими допоміжними органами та службами тощо із залишенням у Херсоні заступника Постійного Представника.

Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим закріплено Указом Президента від 17 жовтня 2019 року № 758/2019 [99].

На сьогодні Представництвом запроваджено механізм моніторингу ситуації з ВПО та населенням тимчасово окупованої території, системного дослідження соціально-економічних та політичних процесів на тимчасово окупованих територіях України та направлення Президентіві України, Кабінету Міністрів України і центральним органам виконавчої влади подань та пропозицій, спрямованих на мінімізацію наслідків тимчасової окупації та підвищення рівня забезпечення прав і свобод людини та громадянина, передбачених Конституцією, законами України та міжнародними договорами.

Після затвердження Указом Президента від 24 березня 2021 року № 117/2021 [100] Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя було комплексно визначено напрями політики України щодо звільнення окупованого Криму від

окупантів і подальшої реінтеграції. Також це був потужний сигнал міжнародним партнерам напередодні запуску Кримської платформи, яка стала ключовим зовнішньополітичним інструментом із консолідації міжнародних зусиль для деокупації півострова.

Для виконання завдань Кримської платформи всередині держави на базі Представництва створено Національний офіс Кримської платформи.

Після повномасштабного вторгнення РФ на територію материкової частини України Представництво підтримує питання окупації Кримського півострова у фокусі міжнародної уваги шляхом систематичного проведення заходів високого рівня у рамках Кримської платформи, моніторингу і регулярного інформування міжнародних партнерів про ситуацію в окупованому Криму та підтримки і надання консультаційної допомоги громадянам України в окупованому Криму та внутрішньо переміщеним особам.

Представник Президента України в Республіці Крим опікується питаннями охорони прав людини, визволення політичних в'язнів в Криму та розробкою політики реінтеграції півострову.

За даними Уповноваженого Верховної Ради з прав людини станом на лютий 2023 року, 180 громадян, що перебували на території окупованого Криму, опинилися у місцях позбавлення свободи внаслідок політично мотивованого або релігійного кримінального переслідування. З цієї загальної кількості, 40 осіб арештовані та утримуються в СІЗО, 122 особи перебувають у тюрмах, а 18 осіб залишаються без офіційного статусу. Зазначено, що з усіх постраждалих, 116 осіб є представниками кримськотатарської громади.

Після початку широкомасштабного вторгнення українці в Криму, кримчани отримали нові приводи для переслідувань. Зокрема, було зареєстровано 261 адміністративну справу «за дискредитацію армії Росії», із яких у 223 випадках було винесено постанову про накладення адміністративного стягнення. Крім того, заведено 421 кримінальну справу за ухилення від служби у збройних силах Російської Федерації [101].

З початку окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя РФ в лютому 2014 року громадяни України стали жертвами політично вмотивованих кримінальних переслідувань. Метою таких переслідувань є придушення будь-якого прояву спротиву, та спрямовані на обмеження свободи нелояльних до окупаційної влади громадян, лідерів кримськотатарського народу, незалежних журналістів, правозахисників та різних релігійних груп.

Повномасштабне вторгнення РФ на материкову Україну посилює репресії в окупованому Криму, як за масштабом, так і за жорстокістю. З лютого 2022 року кількість незаконно утримуваних осіб зросла щонайменше в 1,5 рази. Багато постраждалих — жителі новоокупованих територій України, які були викрадені чи затримані російськими силовиками та згодом перевезені до місць несвободи в Криму.

Важливо зазначити, що політично мотивовані кримінальні справи супроводжуються численними процесуальними порушеннями, зокрема, права на справедливий суд. Кримінальні звинувачення зазвичай ґрунтуються на сфальсифікованих доказах або «свідченнях секретних свідків», тоді як «зізнання» вибивають під тортурами, нелюдським або таким, що принижує гідність, поводженням. Багатьох кримських політв'язнів етапують на територію РФ, що є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права та військовим злочином.

Зокрема відбуваються систематичні порушення міжнародного гуманітарного права, поширення кримінального законодавства окупаційної влади на окуповану територію (Гаазькі положення про закони та звичаї сухопутної війни, ст. 43; IV Женевська Конвенція, ст. 64); в окремих випадках (справи активістів Євромайдану, «справа 26 лютого») — ретроспективне застосування кримінального законодавства окупаційної влади на окупованій території (IV Женевська Конвенція, ст. 65; Додатковий протокол I, ст. 75 (4)). (с); незаконне позбавлення волі цивільної особи (IV Женевська Конвенція, ст. 147); навмисне позбавлення особи, яка перебуває під захистом, прав на справедливий і регулярний суд (IV Женевська Конвенція, ст. 147; Додатковий

протокол I, ст. 85 (4)(e); непропорційність покарання правопорушенню (IV Женевська Конвенція, ст. 67); відмова представникам Міжнародного Комітету Червоного Хреста в доступі до судових засідань і вироків, які передбачають позбавлення волі на два роки й більше (IV Женевська Конвенція, ст. 74).

Регулярно порушуються право на свободу та особисту недоторканність (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [102], ст. 9; Європейська Конвенція з прав людини, ст. 5); право на справедливий суд (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ст. 14 (1, 3); Європейська Конвенція з прав людини, ст. 6); право на свободу віросповідання (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ст. 18; Європейська Конвенція з прав людини, ст. 9);

В окремих випадках порушується права на свободу вираження поглядів (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ст. 19; Європейська Конвенція з прав людини, ст. 10); право на заборону використовувати будь-яку заяву, зроблену в результаті тортур, як доказ у будь-якому провадженні (Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання, ст. 15).

Учиняються злочини проти людяності шляхом ув'язнення або іншого суворого позбавлення фізичної свободи в порушення основних норм міжнародного права (Римський статут Міжнародного кримінального суду, стаття 7 (1)(e)); переслідування будь-якої певної групи чи колективу за політичними, національними, етнічними, релігійними чи іншими мотивами (Римський статут Міжнародного кримінального суду, стаття 7 (1) (h)).

Правоохоронними органами України на постійній основі здійснюється систематичний моніторинг та документування фактів порушень РФ як державою-агресором, окупаційною адміністрацією РФ прав і свобод людини та законних інтересів громадян України, що перебувають на території Автономної республіки Крим, а також міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо зміни державою агресором демографічного складу населення на цій території.

За інформацією Національної поліції України впродовж 12 місяців 2023 року органами та підрозділами Національної поліції зареєстровано 258 звернень та інших повідомлень громадян про порушення РФ прав і свобод людини, а також законних інтересів громадян України, юридичних осіб та вчинення воєнних злочинів на ТОТ АР Крим та м. Севастополя.

Упродовж цього ж періоду слідчими ГУ Національної поліції в АР Крим та м. Севастополі розпочато 152 кримінальні провадження щодо порушень прав і свобод, законних інтересів громадян України, а також інших осіб на ТОТ АР Крим та м. Севастополя, а також воєнних злочинів, з яких 44 за ст. 438 Кримінальним кодексом України (далі – КК України), 36 – за ст. 111-1 КК України, 11 – за ст. 111 КК України, 8 – за ст. 436-2 КК України, по 4 – за статтями 110, 260 КК України та 2 – за ст. 437 КК України [103].

Упродовж 2023 року слідчими ГУ НПУ в АР Крим та місті Севастополі до Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено відомості за 3 фактами незаконного позбавлення волі осіб (ст. 146 КК України), а також 12 фактами порушення законів та звичаїв війни – пов'язаними з незаконним позбавленням волі (ст. 438 КК України).

Окрім ГУ НПУ в АР Крим та місті Севастополі охороняє права і свободи людини, загальні інтереси суспільства та держави прокуратура АР Крим та міста Севастополя.

12 червня 2014 року прокуратура Автономної Республіки Крим та міста Севастополя тимчасово передислокована до міста Києва на час окупації півострова Крим.

Ключовими напрямками роботи прокуратури АР Крим та міста Севастополя є забезпечення належного розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, вчинених державою-окупантом та її окупаційною адміністрацією в Криму; збір доказової бази з метою притягнення винних до відповідальності як у національних, так і міжнародних кримінально-правових судових інстанціях; реалізація одного з важливих принципів перехідного

правосуддя: право знати правду про події, які відбуваються на окупованій території українського півострова.

Згідно з вимогами розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, прокуратура продовжує виконувати свої функції нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах та застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Ця діяльність здійснюється відповідно до чинних законів.

Окрім того, передбачено, що ця функція буде здійснюватися до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій. Таким чином, прокуратура забезпечує контроль за дотриманням законів у сфері правопорядку і прав людини у кримінальних справах та інших випадках, де застосовуються заходи примусового характеру, що обмежують особисту свободу громадян [85].

У 2023 році Прокуратура Автономної Республіки Крим та міста Севастополя отримала значну кількість вироків у справах, пов'язаних з державною зрадою та воєнними злочинами. Кількість таких вироків зросла порівняно з попереднім роком, що свідчить про інтенсивність роботи прокуратури у цих справах.

Прокуратура АР Крим та міста Севастополя виявляє індивідуальний підхід до розслідування дій кожного мешканця тимчасово окупованого Криму, який проходить службу у збройних силах РФ та бере участь у збройній агресії проти України. Про підозру у таких справах повідомляється лише у випадку умисної державної зради, що вказує на уважність та обережність у веденні розслідувань.

Так за інформацією Генеральної прокуратури України, прокуратура Автономної Республіки Крим заявила про підозру 155 особам, які проживають на тимчасово окупованій території та співпрацюють з Росією. З моменту набрання чинності статтею 111-1 Кримінального кодексу України, що стосується колабораційної діяльності, правоохоронні органи АР Криму розпочали 226 кримінальних проваджень за цією статтею. Серед підозрюваних

та обвинувачених – високопосадові посадовці окупаційного режиму, правоохоронці, судді, а також підприємці, що здійснюють співпрацю з ворогом та надають послуги в рамках оборонного замовлення Російської Федерації.

Прокуратура АР Крим та міста Севастополь розслідує близько 25 кримінальних проваджень за фактами експропріації РФ українського державного майна та приватного майна громадян України в окупованому Криму. При цьому роботу значно ускладнює відсутність української судової практики розгляду такої категорії справ, а також те, що в Україні досі не створено державного реєстру втраченого під час окупації майна і не розроблено методичку його оцінки.

За публічного обвинувачення прокуратури АР Крим та міста Севастополя отримали заочний вирок колишній прокурор та суддя з Криму, які були визнані винними у вчиненні державної зради згідно зі статтею 111 -1 Кримінального кодексу України. Кожен з них був засуджений до 13 років позбавлення волі. Ці вироки свідчать про те, що органи правопорядку АР Криму ретельно розслідують випадки колаборації та зради на окупованих територіях.

Важливо відзначити, що ці особи порушили присягу на вірність українському народу, а після окупації Криму вони були причетні до переслідування українців на окупованій території. Ці вироки підкреслюють серйозність заходів у боротьбі з колаборацією та забезпеченням законності на тимчасово окупованих територіях України.

Якщо говорити про злочини проти основ національної безпеки, то це особливо тяжкі злочини, по яких строки давності становлять 15 років. Воєнні злочини, які кваліфікуються за ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни», строків давності не мають взагалі. Однак Кримінальним процесуальним кодексом України обмежено строк досудового розслідування таких злочинів до 18 місяців, що унеможлиблює продовження розслідування за такими злочинами.

Ще одним порушенням прав громадян України та території окупованої Республіки Крим є примусова паспортизація громадян України – практика

держави-агресора, яка розпочалась у Криму та продовжується на інших окупованих територіях.

Це своєрідний формальний спосіб легітимізувати подальшу збройну агресію РФ проти України під приводом захисту «російських громадян».

Неможливість реалізувати право на медичний захист, соціальну допомогу, неможливість працевлаштування, переслідування з боку окупаційної влади, загроза примусової депортації – усе це, фактично, не залишає громадянам України права вибору і змушує до отримання громадянства РФ. Такі дії з боку держави-агресора суперечать принципам і нормам міжнародного права та є тиском на громадян України, які вимушені жити в окупації.

Видача російських паспортів робить українців заручниками країни-терориста та в такий спосіб змушує брати участь у бойових діях проти України.

Варто зазначити, що паспорти, видані окупаційною владою, не визнаються Україною. Громадяни, які отримали їх вимушено, не несуть кримінальної відповідальності та не будуть позбавлені українського громадянства.

Таким чином прокуратура АР Крим та міста Севастополь охороняє інтереси громадян та держави.

Окремо слід відмітити порушення прав корінних народів та національних меншин, що проживають на території окупованої АР Крим.

Корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострову, виходячи з положень Закону України «Про корінні народи України» є кримські татари, караїми, кримчаки.

Міжнародно-правовим актом, який закріплює права корінних народів є Декларація ООН про права корінних народів, яка визначає важливі принципи та стандарти для захисту прав корінних народів у всьому світі. Цей міжнародно-правовий акт закріплює індивідуальні та колективні права цих народів, зокрема їх право на самовизначення, культурну ідентичність, мову, освіту, зайнятість, охорону здоров'я та власність на культурні та церемоніальні аспекти свого життя.

Метою Декларації є стимулювання співпраці між країнами та корінними народами для вирішення глобальних проблем, зокрема розвитку, підтримки багатокультурної демократії та децентралізації. Цей документ визнає важливість захисту прав корінних народів та сприяє їхньому врегулюванню у міжнародному контексті.

Відповідно до статті 8 Декларації ООН надається важливий захист корінним народам та їх представникам, гарантуючи їм право на збереження власної культури та ідентичності. Ця стаття закріплює принцип недопустимості примусової асиміляції або будь-якого впливу, спрямованого на знищення культурних та етнічних характеристик корінних народів. Це визначення має велике значення для захисту прав та відновлення гідності цих спільнот, забезпечуючи їм можливість вільно розвивати свою культуру, мову та традиції без неприпустимого впливу чи примусу.

Статтею 10 Декларації ООН про права корінних народів належно захищається право цих спільнот на невтручання у їхні землі та території. Закріплюється принцип недопустимості примусового переміщення корінних народів і вимагає, щоб будь-яке переміщення відбувалося лише за їхньою вільною, попередньою та усвідомленою згодою. Ця стаття визнає важливість дотримання угод і компенсаційних механізмів, а також наголошує на можливості повернення корінних народів до їхніх історичних земель.

Відповідно до статті 46 Декларації ООН про права корінних народів, зазначено, що жодне положення в цій Декларації не може тлумачитись як дозвіл на будь-яку діяльність, яка порушує принципи, закріплені у Статуті ООН. Це включає у себе будь-які спроби роз'єднання чи поділу територіальної цілісності і політичної єдності суверенних держав. Таким чином, стаття надає важливий механізм захисту суверенітету та територіальної цілісності держав, у той час забезпечуючи захист прав корінних народів у межах міжнародних норм та стандартів.

За даними громадської організації «КримSOS», кримські татари становлять значну частину кримських політв'язнів, що свідчить про

систематичне порушення їх прав на справедливий суд та свободу вираження думки. Окупаційна влада безпідставно звинувачує їх у причетності до терористичних організацій, що є частиною кампанії політичних репресій. Крім того, відомо, що більшість свавільних обшуків відбуваються у будинках кримських татар, що свідчить про систематичну дискримінацію та переслідування цієї етнічної групи. Це вимагає негайної реакції міжнародного співтовариства для захисту прав людини та забезпечення справедливості для кримських татар [104].

У 2016 році, коли Верховний суд РФ визнав Меджліс кримськотатарського народу – вищий орган виконавчої влади та ключову традиційну структуру кримськотатарського народу – «екстремістською організацією» та заборонив її діяльність у Криму.

Заборона діяльності Меджлісу кримськотатарського народу залишається в силі до цього часу, незважаючи на зобов'язання, що містяться у наказі Міжнародного суду ООН від 19 квітня 2017 року, який зобов'язав РФ утримуватися від накладання обмежень на можливості кримськотатарської громади зберегти свої представницькі інститути, включаючи Меджліс.

Російською окупаційною владою в Криму систематично здійснюються посягання на свободу віросповідання кримських татар, проводяться поліцейські рейди або обшуки у мечетях і релігійних школах, накладення на них несправедливі адміністративні стягнення. Мечетям відмовляється у перереєстрації згідно з новими правилами, встановленими для релігійних організацій російською окупаційною владою.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну в 2022 році принесло з собою ще більш репресивне та дискримінаційне ставлення російської окупаційної влади Криму щодо кримських татар.

У 2022 році в кримських СІЗО створили окремі центри, зокрема в Сімферополі, для утримання етнічних українців і кримських татар, звинувачених Росією в причетності до «заборонених організацій».

Особливо це стосувалося осіб, які ймовірно були афілійованими з «Кримськотатарським добровольчим батальйоном «Номан Челебіджихан» – українським воєнізованим формуванням, названим на честь Кримськотатарського державного діяча, розстріляного більшовиками, якого Верховний суд РФ визнав «терористом».

У січні 2017 року Україна ініціювала позов до Міжнародного суду ООН проти Росії, звинувачуючи її у порушенні Конвенції про заборону фінансування тероризму та Конвенції про заборону расової дискримінації. У позові висунуті серйозні обвинувачення, включаючи дискримінацію проти української та кримськотатарської громад, заборону діяльності Меджлісу кримськотатарського народу, а також численні випадки зникнень, вбивств, самовільних обшуків, затримань та обмеження прав на викладання української й кримськотатарської мов. Цей крок України є спробою звернутися до міжнародного правосуддя для захисту прав людини та притягнення Росії до відповідальності за порушення міжнародних норм.

31 січня 2024 року Міжнародний суд ООН постановив, що РФ не виконала рішення Суду про тимчасові міри, оскільки не зняла обмеження на діяльність Меджлісу в Криму і не утрималась від дій, які можуть ускладнити протистояння між сторонами.

На ряду із зазначеними порушеннями, масовими є порушення щодо корінних народів Криму, пов'язані з примусовою мобілізацією, оскільки у Криму проведено 15 призовних кампаній з моменту незаконної анексії в 2014 році.

Так ГУ НПУ в АР Крим та м. Севастополі здійснюють розслідування в 300 кримінальних провадженнях, які розпочаті за фактами незаконного позбавлення волі 364 осіб, зокрема кримських татар, що мало місце на території півострова Крим у період із 2014 року по липень 2023 року (98 осіб на сьогодні звільнено з полону). Слідству залишається невідомим місцезнаходження 11 кримських татар. За всіма фактами безвісного зникнення осіб на сьогодні триває досудове розслідування.

За 2023 рік на території АР Крим органи влади РФ провели 173 затримання, 65 обшуків, 217 арештів, 186 допитів, а також зафіксовано майже 300 випадків порушення права на справедливий суд та понад 50 — права на здоров'я. Більшість з перелічених випадків — проти кримських татар [105].

Безперервно здійснюються моніторинг мережі «Інтернет», засобів масової інформації, що висвітлюють новини на ТОТ Автономної Республіки Крим, із метою виявлення кримінальних правопорушень, пов'язаних із порушенням конституційних прав громадян України.

На даний час робота із встановлення та документування фактів протиправних дій, що вчиняються представниками окупаційної влади Автономної Республіки Крим, триває.

2.2.2. Реалізації прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей

Демократія, верховенство права та права людини є основоположними цінностями є підвалини європейської цивілізації.

В сучасній правовій доктрині актуальним новим напрямом дослідження виступає доктрина позитивних зобов'язань держави в галузі прав людини.

На думку науковця Христової Г., доктрина позитивних зобов'язань держави в галузі прав людини відкриває можливість переосмислення моделі взаємодії між людиною та державою в сучасних умовах цивілізації. Вона спрямована на знаходження системних зв'язків між правами особи та обов'язками держави щодо їх реалізації, а також на визначення межі відповідальності держави в разі порушення цих прав. Ця доктрина важлива для забезпечення ефективного захисту прав людини та зміцнення ролі держави у забезпеченні гарантій та захисту прав громадян [106].

Одна з перших у вітчизняній юридичній науці і чи не єдина спроба теоретичного аналізу доктрини позитивних зобов'язань держави в галузі прав людини була здійснена науковцем Шевчуком С. В. [107].

Позитивні права людини, такі як соціальні, економічні та культурні права, закріплюють позитивний аспект свободи, який передбачає активну забезпечувальну діяльність державних інституцій. Реалізація цих прав неможлива без відповідної підтримки та захисту з боку держави. Позитивні зобов'язання держави передбачають активні дії, спрямовані на утвердження, захист та сприяння реалізації цих прав. Це важливий аспект для забезпечення гідного рівня життя та соціального захисту громадян, а також для зміцнення їхнього соціального та економічного благополуччя.

Основною характеристикою позитивних зобов'язань держави є вимога до національних органів влади застосовувати необхідні засоби для гарантування прав людини. Це означає вжиття прийнятних та належних заходів для захисту цих прав. Позитивні зобов'язання вимагають від держави активної діяльності та прийняття конкретних заходів для забезпечення та захисту прав людини, а не лише утримання від втручання у вільності особи. Це важливий аспект у забезпеченні ефективного захисту прав та свобод громадян.

На думку науковців Мяловицької Н. А. та Златіної Н. Е. в умовах збройного конфлікту необхідно чітко визначати суб'єктів права на життя. У Гаазьких та Женевських гуманітарних конвенціях конкретизується коло осіб, на життя яких посягати заборонено. Це включає поранених, хворих, військовополонених та цивільних осіб. Заборонено убивство противника, який склав зброю, здав зброю або не має можливості захиститися. Також заборонені дії, спрямовані на виклик голоду серед цивільного населення або руйнування об'єктів, необхідних для їх виживання. Ці міжнародні норми мають на меті захист життя та гуманне поводження під час воєнних конфліктів і відображають основні принципи гуманітарного права [108].

Оскільки концепція позитивних зобов'язань порівняно з класичною ліберальною теорією прав людини приводить до розширення вимог до діяльності держави у сфері захисту прав людини, надзвичайно важливим видається вивчення питання щодо нормативної основи позитивних зобов'язань.

Враховуючи, що у даному дослідженні мова іде про дотримання прав і свобод людини у зв'язку з тимчасовою окупацією окремих територій України, слід зазначити, що згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованих територіях України», певні області України, зокрема Донецька та Луганська, визнаються окупованими Російською Федерацією, у тому числі за участю окупаційних адміністрацій РФ, починаючи з 7 квітня 2014 року. З цього часу Україна активно розробляє механізми охорони та захисту прав громадян, які проживають на цих тимчасово окупованих територіях. Це включає в себе розробку та впровадження правового режиму, спрямованого на забезпечення прав та свобод громадян, а також на встановлення механізмів контролю за додержанням цих прав та їх захистом в умовах окупації. Такі заходи є важливим етапом для забезпечення нормального функціонування суспільства, охорони та захисту прав людей на цих територіях, де зберігається загроза порушення прав і свобод.

Було прийнято Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», який втратив чинність відповідно до Закону України від 21.04.2022 № 2217-IX [109].

Регулювання суспільних відносин, пов'язаних з окупацією частини території України здійснювалось відповідно до законів України «Про відповідальність за створення не передбачених законодавством військових або інших збройних формувань чи груп» від 18.09.1991 [110], «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» [111], «Про встановлення додаткових гарантій щодо захисту прав громадян, які проживають на територіях проведення антитерористичної операції, та обмеження відповідальності підприємств - виконавців/виробників житлово-комунальних

послуг у разі несвоєчасного здійснення платежів за спожиті енергетичні ресурси» [112].

Правове регулювання статусу тимчасово окупованих територій, дотримання прав і свобод громадян України, які мешкають на цих територіях, їх соціальні гарантії, здійснення правосуддя, притягнення осіб винних в окупації до відповідальності, встановлення караності за таку діяльність як колабораціонізм та інші протиправні діяння, що посягають на національну безпеку та цілісність України, потребує системного підходу, щодо визначення зазначеного кола суспільних відносин.

Постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2022 року № 1021 було створено Координаційний штаб з питань деокупованих територій під керівництвом Віце-прем'єр-міністра України - Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Цей штаб є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України та створений з метою координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, утворених відповідно до законів військових формувань, правоохоронних органів та громадських об'єднань з питань відновлення систем життєзабезпечення деокупованих територій. Це важливий крок для координації зусиль різних рівнів влади та суспільства в реінтеграції тимчасово окупованих територій, а також для забезпечення відновлення життєвих систем на цих територіях.

Крім того, охорону прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави на територіях Донецької та Луганської областей здійснюють ГУ НПУ у Донецькій області та ГУ НПУ у Луганській області.

Від початку введення в державі правового режиму воєнного стану, з метою недопущення погіршення криміногенної обстановки, а також для забезпечення правопорядку та допомоги громадянам поліцією Донеччини, розгорнуто діяльність Ситуаційного центру, проводилися оперативно-профілактичні відпрацювання населених пунктів щодо встановлення і протидії диверсійно-розвідувальним групам, представникам незаконних збройних формувань та їх

посібникам; забезпечено реєстрацію, збір первинних матеріалів та подальша передача за підслідністю кримінальних проваджень за фактами кримінальних правопорушень, пов'язаних з військовими діями; проводилися превентивні заходи щодо недопущення фактів мародерства, у т.ч. відповідних майнових злочинів на лінії розмежування та у «сірій зоні», а також документування таких злочинів на ТОТ; взято участь в обстеженні та облаштуванні понад 1200 бомбосховищ; проводилися заходи щодо евакуації населення із зони активних бойових дій; створено спільні групи з числа парамедиків поліції області та представників ДСНС і швидкої медичної допомоги для оперативного виявлення постраждалих після авіаційних, ракетних і артобстрілів населених пунктів і об'єктів інфраструктури надання їм екстреної медичної допомоги та евакуації до медичних закладів.

За інформацією Міністерства внутрішніх справ України було створено 5 екіпажів поліції «Білі Янголи» [113], які доставляють гуманітарну допомогу та евакуюють людей з прифронтових населених пунктів, що піддаються постійним ворожим обстрілам. З квітня 2022 року станом на січень 2024 року було евакуйовано 6390 осіб, з них 679 дітей. Доставлено гуманітарної допомоги: медикаментів – 660,4 кг, продуктів харчування – 398,27 т, питної води – 30 993л. Окремо доставлено понад 218,06 т гуманітарної допомоги (теплі речі, спальні мішки, предмети гігієни, генератори, газові горілки та балони до них, будівельні матеріали для відновлення пошкодженого житла, тощо) до 18 населених пунктів, що розташовані на лінії розмежування.

За інформацією, отриманою від ГУ НПУ у Донецькій області, з початку бойових дій у Донецькій області зареєстровано 34 951 кримінальне правопорушення, за кримінальними провадженнями повідомлено про підозру 5 377 особам.

Станом на 24 січня 2024 року у Донецькій області деокуповано 41 населений пункт.

Від громадян, які мешкають на деокупованих територіях Донецької області надійшло 11 846 повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, а також 260 повідомлень про безвісне зникнення осіб.

Станом на 24 січня 2024 року на території Донецької області функціонує 197 пунктів незламності, з яких 8 створено у підрозділах поліції.

За інформацією, отриманою від ГУ НПУ у Луганській області з початку бойових дій зареєстровано 12548 кримінальних правопорушень, з них 1462 проти власності. У 177 кримінальних правопорушеннях особам повідомлено про підозру.

Усього упродовж дії правового режиму воєнного стану станом на 23 січня 2024 року розпочато досудове розслідування у 1462 кримінальних провадженнях за фактами учинення майнових злочинів, повідомлено про підозру 28 особам, які вчинили крадіжки, за результатами досудового розслідування до суду скеровано 31 кримінальне провадження цієї категорії.

Протягом зазначеного періоду до ГУ НПУ в Луганській області надійшло 145 звернень про безвісне зникнення 791 дитини, 17 повідомлень про депортацію 108 дітей до РФ, республіки білорусь та на тимчасово окуповану територію України, яка підконтрольна РФ.

Усього на території Луганської області перебувало 9 навчальних закладів інтернатного типу. У яких виховувалось 1280 дітей, з яких 1173 дитини повернуто батькам (законним представникам), евакуйовано 107 дітей.

З метою реалізації Концепції безпеки закладів освіти, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07 квітня 2023 року № 301, 40 поліцейських під час першого етапу реалізації проекту «Офіцер безпеки» залучено до виконання завдань із забезпечення безпечного середовища у закладах загальної середньої освіти на території Дніпропетровської області, в яких навчається 16 831 дитина.

Поліцейськими Луганщини взято участь у виведенні населення із зони ведення бойових дій через «зелені коридори», та протягом ведення бойових дій забезпечено захист і громадський порядок під час евакуації 36 000 осіб.

Станом на 23 січня 2024 року доставлено близько 710 т гуманітарної допомоги.

Спеціалізованою групою «Білі янголи» здійснено 74 виїзди у населені пункти Луганської області, під час яких евакуйовано 25 осіб та доставлено 20,9 т продуктів харчування, 12 кг медикаментів, 2 685 т промислових товарів та 270 л питної води.

Контроль за дотриманням законності на території Луганської і донецької областей здійснюється також донецькою та Луганською обласними прокуратурами.

У Секретаріаті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини створено управління регіонального представництва в Донецькій та Луганській областях, до повноважень якого, відповідно до Положення, затвердженого Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини від 17.02.2020, зокрема належить реалізація повноважень уповноваженого у сфері здійснення парламентського контролю за дотриманням прав людини і громадянина на території Луганської і Донецької областей, у тому числі ВПО, а також осіб, які проживають на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. Управління також здійснює моніторинг стану дотримання прав людини та надає Уповноваженому пропозиції щодо вжиття заходів з метою забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Донецькій і Луганській областях.

Досить важливим слід виділити інформацію Донецької обласної прокуратури [114], яка констатувала, що станом на кінець 2023 року зареєстровано понад 11 тисяч кримінальних злочинів, скоєних на тимчасово окупованій території Донецької області від початку повномасштабного вторгнення, які розслідують правоохоронці. Більшість з них — це справи проти миру і безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Від початку вторгнення до Єдиного реєстру досудових розслідувань внесені відомості про 11 тис. 172 кримінальні правопорушення, вчинені на тимчасово окупованій частині Донецької області.

Найбільше злочинів — 6 тис. 464 вчинені проти миру безпеки людства та міжнародного правопорядку, відповідальність за які передбачена КК України, а саме:

- поширення та публічне використання символіки комуністичного тоталітарного режиму (ст. 436-1),
- виправдовування або заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників (ст. 436-2),
- планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437),
- порушення законів та звичаїв війни (ст. 438).

Порушено 3 тис. 762 провадження — за статтями «вбивство» та «залишення у небезпеці» (ст. 115 та 135 ККУ). З них 890 — у 2023 році.

Ще 374 провадження з початку вторгнення РФ розпочали за фактами злочинів проти основ національної безпеки, з них 138 з січня по вересень 2023 року.

Досудове розслідування вказаних кримінальних проваджень ускладнене розташуванням місця злочину на тимчасово окупованих територіях, тривалою ідентифікацією та встановленням повних анкетних даних всіх осіб, імовірно причетних до скоєння, перебуванням можливих свідків та потерпілих на ГОТ або на території РФ.

За інформацією Генерального прокурора України у звільнених від окупантів областях виявили вже 104 так званих «катівні» [115]. Є свідчення, що в Запорізькій області українські військові виявляли місця незаконного тримання і катувань буквально одразу після проходження колишньої лінії фронту.

У Офісі Генерального прокурора (далі - ОГП) створено спеціалізований підрозділ для роботи з людьми, які пережили сексуальне насильство на війні та Координаційний центр підтримки постраждалих і свідків, що займатиметься комплексною допомогою.

У розслідуванні воєнних злочинів ОГП використовуються передові світові практики, що свідчить про стрімкий розвиток правової системи країни та зобов'язання дотримуватися міжнародних стандартів у сфері прав людини. Ці практики охоплюють не лише методи документування та переслідування злочинів війни, але й важливі аспекти, такі як забезпечення правосуддя, захист прав дітей та імплементація Кодексу Мурад. Цей кодекс, відомий як Глобальний кодекс поведінки для осіб, що збирають та використовують інформацію про систематичне сексуальне насильство в умовах конфлікту, допомагає ефективно боротися з цими злочинами та забезпечує захист жертв. Такий підхід свідчить про зростаючий рівень професіоналізму та відповідальності у владних структурах України в контексті вирішення глобальних проблем, пов'язаних з воєнними злочинами та порушеннями прав людини [116].

Зазначений Кодекс, розроблений іракською правозахисницею Надією Мурад, яка сама була жертвою жорстоких злочинів, є важливим кроком у захисті прав людини та встановленні справедливості для постраждалих осіб, зокрема в контексті систематичного сексуального насильства в умовах конфлікту. Цей кодекс містить ключові принципи, спрямовані на забезпечення гідності, приватності, безпеки та доступу до правосуддя для потерпілих, а також забезпечення їхнього права на правду та ефективний юридичний захист. Найважливішим аспектом цього кодексу є вимога ставитися з повагою до постраждалих осіб, що відображає важливість емпатії та уваги до потреб та переживань жертв. Цей підхід свідчить про велике значення, яке приділяється захисту прав людини та підтримці жертв насильства в умовах конфлікту на міжнародному рівні.

Спеціалізований підрозділ для роботи з людьми, які пережили сексуальне насильство на війні спеціалізується на проведенні розслідування таким чином, що головною метою дій органів правопорядку повинно бути не лише встановлення винних у злочинах, але й максимально можливий захист та підтримка потерпілих осіб. Це означає, що у випадках злочинів, особливо тих,

що стосуються систематичного насильства, пріоритетом має бути недопущення подальшої травматизації потерпілих. Для цього важливо зосередити всі зусилля на допомозі та підтримці саме постраждалих осіб, забезпечуючи їм захист їхньої гідності, приватності та безпеки. Такий підхід демонструє важливість гуманного та емпатичного підходу до роботи з потерпілими у сфері правосуддя та прав людини.

Станом на 11 серпня 2023 року вже зафіксовано 225 сексуальних злочинів на деокупованих територіях [117].

Сексуальне насильство є дуже складним злочином, який є елементом тероризму, пригнічення спротиву громадян України під час тимчасової окупації. Саме тому, держава Україна в особі правоохоронних органів не чекає коли потерпілі звернуться із заявою про злочин, а документує факти таких злочинів.

2.2.3. Особливості охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану в Україні» [118] правовий режим воєнного стану представляє собою спеціальний правовий режим, який може бути введений в Україні або в окремих її регіонах у випадку збройної агресії, загрози нападу або інших серйозних загроз для державної незалежності та територіальної цілісності країни. Введення воєнного стану передбачає надання відповідним органам державної влади та військовим структурам спеціальних повноважень для відвернення загрози, відсічі агресії та забезпечення національної безпеки. У цей період можуть бути тимчасово обмежені конституційні права та свободи людини і громадянина, а також права та законні інтереси юридичних осіб, з урахуванням строку дії цих обмежень. Введення воєнного стану є важливим механізмом для забезпечення безпеки та стабільності в державі в умовах загрози зовнішнього або внутрішнього характеру.

У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року було оголошено воєнний стан України шляхом видання Указу Президента України № 64/2022. Цей воєнний стан був оголошений на строк до 30 діб з моменту його введення, починаючи з 24 лютого 2022 року, о 05:30 ранку. Після цього воєнний стан був систематично продовжуваний відповідними Указами Президента. Введення воєнного стану є реакцією на серйозну загрозу для державної незалежності та територіальної цілісності України, яка виникла внаслідок військової агресії РФ. Це рішення визначає особливий правовий режим, який дозволяє державі приймати необхідні заходи для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки [119].

У зв'язку з веденням активних бойових дій до правопорушень, які вчинялись стосовно громадян, у тому числі тих, які проживали на ТОТ, додалися дії, внаслідок яких особа вважається безвісти зниклою, депортованою, такою, що перебуває у полоні, тощо.

За даними Національної поліції України, на початок літа 2023 року безвісти зниклими вважалися понад 15 тисяч українців, і ще близько 9 тисяч наших громадян були незаконно затримані окупантами без будь-яких пояснень. Навіть ці дані не є остаточними, адже росія приховує випадки викрадень цивільних. Крім того, жодна міжнародна організація не має доступу до тимчасово окупованих територій, через що неможливо отримати об'єктивну інформацію про реальну кількість заручників [120].

Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» визначає правовий статус та порядок забезпечення прав і інтересів осіб, які зникли безвісти внаслідок особливих обставин. Цей закон встановлює механізми обліку, розшуку та соціального захисту таких осіб, а також членів їхніх сімей. Він регулює суспільні відносини, пов'язані з набуттям правового статусу осіб, що зникли безвісти, зокрема визначаючи процедури пошуку, організацію обліку та надання допомоги їхнім родичам. Цей закон спрямований на захист прав людей, які опинилися у складних ситуаціях і забезпечує їм

необхідний правовий захист та підтримку в умовах втрати контакту з ними [121].

Преамбулою Закону визначено, що для цілей Закону особливими обставинами вважається, зокрема, тимчасова окупація частини території України.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» в Україні діє Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, який є електронною базою даних. Цей реєстр призначений для забезпечення обліку, розшуку та соціального захисту таких осіб. Особливий статус осіб, які зникли безвісти у зв'язку із збройним конфліктом, воєнними діями чи тимчасовою окупацією, визначається і регулюється законодавством. Такий підхід спрямований на забезпечення прав та інтересів цих осіб та надання підтримки їхнім родичам у складних ситуаціях з пропажею безвісти.

Відповідно до ч. 1 ст. 4 цього Закону підтвердженням статусу особи, яка зникла безвісти за особливих обставин, є внесення відомостей про неї до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти, у порядку, встановленому законодавством. Особа вважається такою, що зникла безвісти, з моменту подання заяви про факт зникнення, яка стає підставою для внесення відомостей про неї до реєстру. Такий підхід дозволяє оперативно реєструвати і визнавати осіб, які зникли безвісти, та розпочинати процедури з їх розшуку та соціального захисту.

Відповідно до п. 1 Положення про Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2022 року № 511 [121], Уповноважений з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин (далі - Уповноважений), є посадовою особою Міністерства внутрішніх справ, якій доручено координацію розшуку таких осіб в Україні. Він відповідає за забезпечення вирішення питань, пов'язаних з розшуком та соціальним захистом осіб, які зникли безвісти за особливих обставин, відповідно до законодавства України. Це важлива посада,

яка спрямована на забезпечення ефективного реагування на випадки зникнення людей та охорону їх прав, відповідно до Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин».

МВС України відповідно до встановлених нормативно-правових актів має функцію забезпечення функціонування та управління Єдиним реєстром осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Цей реєстр створений з метою збереження та централізації інформації про таких осіб та для забезпечення ефективного розшуку. Такий підхід дозволяє зосередити всю необхідну інформацію для координації пошукових заходів та забезпечення вирішення питань, пов'язаних з розшуком осіб, які зникли безвісти.

Повноваження щодо ведення МВС такого реєстру визначено Положенням про Міністерство внутрішніх справ України [122].

Структура та порядок ведення Реєстру визначаються положенням, яке затверджується наказом МВС.

Наказом МВС від 29 серпня 2022 року № 535, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 01.09.2022 за № 998/38334 [123], затверджено Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, яке визначає суб'єктами наповнення Реєстру різні державні органи та установи України, включаючи правоохоронні органи, медичні та соціальні служби, а також місцеві органи виконавчої влади. Це положення передбачає широкий спектр учасників, які мають доступ до наповнення Реєстру і забезпечують обмін необхідною інформацією для ефективного розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин.

За інформацією МВС станом на жовтень 2023 року в Україні близько 28 тисяч зниклих безвісти за особливих обставин громадян, яких необхідно розшукувати.

Станом на жовтень 2023 року більше 26 тис. осіб знаходяться у розшуку, вони є зниклими безвісти за особливих обставин. Із них 11 тис. – це цивільні громадяни і близько 15 тис. – це військові.

З початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, значна кількість людей була визнана безвісти зниклими. Багато з них вже були знайдені, але ще є офіційно підтверджені випадки, коли близько 23 тисяч осіб залишаються безвісти зниклими через воєнні дії. Це свідчить про тяжку гуманітарну ситуацію, спричинену військовим конфліктом, і необхідність подальших заходів для вирішення цієї проблеми та пошуку відповідей для родин загиблих.

Особа вважається зниклою безвісти до моменту, коли припиняється процес її розшуку, що повинно статися не пізніше ніж через три дні з моменту встановлення місця її перебування, поховання або знаходження останків, про що повідомлено її близьким родичам, членам сім'ї та заявнику, якщо він не є близьким родичем чи членом сім'ї. Інформація про припинення розшуку негайно реєструється для відповідного відображення у документації.

Рішення суду про оголошення людини безвісно відсутньою не припиняє процесу розшуку. Навіть якщо особу оголошено померлою, але її останки не знайдено, пошук продовжується до встановлення її місцеперебування, місця поховання або знаходження останків.

Людина, яка зникла безвісти внаслідок збройного конфлікту або окупації, має ті ж права, які гарантовані українською Конституцією та законами. Вона має право на всебічне розслідування обставин свого зникнення і встановлення місцеперебування. Держава зобов'язана здійснювати всі можливі заходи для розшуку таких осіб.

Права та інтереси особи, яка зникла безвісти, а також її майно підлягають захисту до моменту припинення її розшуку або оголошення її померлою відповідно до законодавства. Особа, яка зникла безвісти внаслідок збройного конфлікту, воєнних дій або тимчасової окупації, вважається зниклою безвісти за особливих обставин, що підтверджується застосуванням відповідних норм законодавства.

Непоодинокими є факти, коли під час бойових дій особи потрапляють під ворожий вогонь та залишків людини не залишається, проте констатувати

смерть відповідно до норм чинного законодавства неможливо за відсутності залишків людини. Отже враховуючи не відповідність норм законодавства та стану збройного конфлікту доцільно внести зміни до чинного законодавства щодо уточнення підстав визнання факту смерті особи за наявності свідків або інших підтверджуючих обставин.

Станом на листопад 2022 року під час збройної агресії Російської Федерації в Україні зникли безвісти понад 15 тисяч людей за даними Міжнародної комісії з питань зниклих безвісти (ICMP). Це лише частина великого трагічного контексту, оскільки невідомо, скільки людей були насильно переміщені, утримуються під вартою в Росії, втратили зв'язок з членами своїх сімей або померли і поховані. Ці дані підкреслюють тяжкість ситуації, що має великий вплив на суспільство і потребує комплексного розгляду та реагування від міжнародної спільноти.

Закон України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» встановлює основи соціального і правового захисту осіб, які стали жертвами позбавлення свободи внаслідок збройної агресії проти України, а також членів їх сімей. Цей закон має на меті забезпечити їм необхідну підтримку та захист у всіх аспектах їхнього життя, включаючи соціальні, медичні та правові аспекти. Це важливий крок для забезпечення допомоги та солідарності з постраждалими внаслідок воєнного конфлікту [124].

Дія цього Закону розглядає розширений захист, наданий громадянам України через збройну агресію держави-агресора. Закон застосовується до цивільних осіб, які були позбавлені свободи через цю агресію, тобто тих, хто підпадав під захист Конвенції про захист цивільного населення під час війни. Він забезпечує захист і правову підтримку для тих, хто активно захищав державний суверенітет, територіальну цілісність, демократичні цінності та інші національні інтереси України. Це охоплює як громадянську, так і професійну, громадську, політичну, а також правозахисну діяльність.

Особлива увага приділяється захисту осіб, які можуть стати об'єктом незаконного переслідування чи тиску від держави-агресора. Якщо є підстави вважати, що діяльність таких осіб може призвести до реальної або потенційної небезпеки для їх незаконного переслідування, то вони мають право на захист відповідно до цього закону. Крім того, закон визначає захист для тих, хто став об'єктом незаконних дій держави-агресора з метою впливу на Україну або змусити її здійснити певні дії.

Відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» прийняття рішень з питань встановлення факту позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України здійснюється Комісією з питань встановлення цього факту.

Комісія яка вирішує питання щодо встановлення факту позбавлення особи особистої свободи через збройну агресію проти України, утворюється при центральному органі виконавчої влади, відповідальному за формування та реалізацію державної політики з питань тимчасово окупованих територій України.

До складу Комісії «входять представник, визначений Президентом України; представник Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України; представник Міністерства закордонних справ України; представник Міністерства юстиції України; представник Міністерства оборони України; представник Міністерства внутрішніх справ України; представник Міністерства соціальної політики України; представник Міністерства охорони здоров'я України; представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; представник Офісу Генерального прокурора; представник Служби безпеки України; представник Служби зовнішньої розвідки України; представник Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим; представники від громадських об'єднань, у тому числі міжнародних, що здійснюють діяльність у сфері охорони та захисту прав людини та опікуються

особами, позбавленими особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, документують факти та злочини збройної агресії проти України, здійснюють пошукову діяльність (не більше п'яти осіб)».

Міністерство з питань тимчасово окупованих територій України, є відповідальним за забезпечення формування і ведення Єдиного реєстру осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України та є його розпорядником.

За даною нормою особам, які були позбавлені особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, або членам їх сімей, надається щорічна державна грошова допомога після їх звільнення з місць несвободи.

Згідно з цією нормою, особам, які були позбавлені особистої свободи через збройну агресію проти України, гарантується відшкодування витрат на професійну правничу допомогу, яка була надана для охорони та захисту їхніх прав і законних інтересів. Розміри та порядок цього відшкодування встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Таким особам надаються інші соціальні гарантії, встановлені Законом України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей».

2.3. Міжнародно-правові засоби регулювання правового статусу тимчасово окупованих територій України

Невід'ємною частиною системи міжнародного права є міжнародно-правові засоби захисту прав людини на всіх рівнях, як в мирний час, так і під час конфлікту, основою яких є договори міжнародного співтовариства та звичаї держав, та які передбачають обов'язки для держав щодо поваги, захисту і забезпечення прав людини, та мають бути виконані на внутрішньому рівні через належне законодавство та механізми забезпечення дотримання та захисту прав.

Міжнародно-правові засоби регулювання правового статусу тимчасово окупованих територій базуються на нормах міжнародного права прав людини та нормах міжнародного гуманітарного права.

Міжнародне право прав людини регулює взаємодію держав у забезпеченні поваги та захисту прав людини. Воно ставить перед собою завдання забезпечити усім особам належні права та свободи, незалежно від їхньої національності, релігії, статі чи інших ознак.

З іншого боку, міжнародне гуманітарне право виникає під час збройних конфліктів і має на меті обмежити страждання, що виникають у зв'язку з війною. Воно регулює поведінку конфліктуючих сторін у війні та спрямоване на захист цивільного населення, військовополонених, поранених та хворих, а також інших осіб, що не беруть участь у бойових діях.

Тому, міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право, хоча і пов'язані між собою, мають відмінні цілі, об'єкти та контексти застосування.

На міжнародному рівні існують різні органи та інструменти захисту прав людини, що регулюються міжнародним правом. Деякі з них включають Міжнародний Суд ООН, Міжнародний Кримінальний Суд, Європейський суд з прав людини (далі - ЄСПЛ) та інші міжнародні судові органи. Рада ООН з прав людини як міжнародно-правового засобу захисту прав людини була заснована у 2006 році і має на меті сприяти загальній повазі та захисту прав і основних свобод людини на міжнародному рівні. Вона розглядає ситуації порушення прав людини, включаючи грубі та систематичні порушення, і робить рекомендації щодо них. Рада працює з метою забезпечення дотримання та захисту прав людини відповідно до міжнародних стандартів.

Як зазначають у своєму дослідженні науковці Васильченко О. П. та Дешко Л. М. у своїй резолюції 49/1 про положення в сфері прав людини в Україні, що склалося внаслідок російської агресії, прийнятої 4 березня 2022 року [125], Рада з прав людини вирішила негайно створити незалежну міжнародну комісію з розслідування у складі трьох експертів з прав людини.

Ця комісія буде призначена Головою Ради на один рік і доповнюватиме роботу місії зі спостереження за правами людини в Україні. Рішення базується на результатах цієї місії та буде відбуватися у тісній координації з нею та Управлінням Верховного комісара Організації Об'єднаних націй з прав людини. Це підкреслює зусилля міжнародних організацій у захисті прав людини та розслідуванні порушень національного та міжнародного стандартів прав [126].

Згідно з мандатом Комісії, її завдання включає розслідування порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права, пов'язаних з агресією проти України, яку вчинила Російська Федерація. Комісія також зобов'язана встановити факти, обставини та причини цих порушень. Вона має здійснювати збір, аналіз та документування доказів, а також співпрацювати з судовими та іншими органами. Крім того, Комісія повинна виявляти осіб та структури, відповідальних за порушення прав людини та міжнародного права, та вносити рекомендації з їх притягнення до відповідальності. На заключних етапах своєї роботи Комісія має представити інформацію Раді з прав людини та Генеральній Асамблеї ООН. Цей мандат визначає широкий спектр дій, спрямованих на виявлення та забезпечення відповідальності за порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права у контексті конфлікту в Україні.

Універсальний періодичний огляд є унікальним процесом, що здійснюється Радою з прав людини і який включає в себе огляд прав людини у всіх 193 державах-членах ООН раз на 4 роки.

Членство РФ в Раді з прав людини ООН було призупинено в квітні 2022 року, внаслідок чого вона втратила можливість брати участь у роботі цього органу. Це рішення свідчить про серйозність порушень прав людини, пов'язаних з діяльністю РФ, які визнані іншими державами-членами Ради. Подібний випадок відбувся в 2011 році, коли було призупинено членство Лівії.

Призупинення членства РФ в Раді з прав людини є констатацією того факту, що РФ не розділяє таку цінність, як права людини, систематично та грубо порушує їх, свідченням чого є її екстериторіальна поведінка в Україні.

Також слід зазначити, що Україна активно захищає свої права в міжнародному правовому просторі та подає заяви, що розглядаються Міжнародним судом ООН. Найбільш визначною серед них є справа, де Україна виступає проти РФ за заявою про злочин геноциду, що розглядається згідно з Конвенцією про запобігання злочину геноциду. Початок цього правового процесу відзначений значним міжнародним інтересом, адже до цієї справи долучилися 32 держави світу на підтримку позиції України. Перші слухання щодо попередніх заперечень, висунутих РФ, відбулися у вересні 2023 року, відкриваючи шлях для подальшого розгляду цієї важливої справи. У своїй заяві Україна впевнено аргументує свою юрисдикцію перед Міжнародним судом ООН на підставі відповідних статей Статуту Суду та Конвенції про запобігання злочину геноциду.

Ця справа свідчить про визначні зусилля України у захисті своїх прав та просуванні справедливості на міжнародній арені, не зважаючи на складність і вагу викликів, які вона зазнає у контексті конфлікту з росією. У заяві Україна обґрунтовує юрисдикцію Суду на підставі п. 1 ст. 36 Статуту Суду та відповідно ст. IX Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [124].

2 лютого 2024 року Міжнародний суд ООН оголосив проміжне рішення у справі про порушення РФ Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Цей позов Україна подала на третій день повномасштабного вторгнення, 26 лютого 2022 року. РФ одразу внесла низку заперечень: мовляв, претензії України виходять за межі Конвенції, а отже й розглядати їх Суд не може. Нині ж судді ООН оголосили, чи мають вони такі юрисдикцію працювати із цим позовом. Якщо коротко – мають, хоч і не без винятків. Тепер справу розглядатимуть по суті. [127].

У січні 2017 року Україна вирішила подати до Міжнародного Суду ООН позов проти Росії у зв'язку з порушенням двох міжнародних договорів - Конвенції про заборону фінансування тероризму та Конвенції про заборону расової дискримінації. Цей крок свідчить про намір України захистити свої права та інтереси в контексті міжнародного права. Процес перед Міжнародним

Судом ООН може виявитися складним і тривалим, але він відображає зусилля України на міжнародному рівні для захисту своїх прав та судового вирішення спорів з іншими державами.

Звинувачення, які були висунуті РФ, включають різні випадки дискримінації, обмежень та порушень прав української та кримськотатарської громад в анексованому Криму. Ці звинувачення стосуються дискримінації за національною ознакою, обмежень на політичну та культурну діяльність, а також порушень прав на освіту та свободу слова. Звинувачення також включають сфери діяльності, такі як зникнення людей, вбивства, самовільні обшуки та затримання. Ці факти свідчать про серйозне порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права в окупованому Криму.

Міжнародний суд ООН у Гаазі виніс рішення, у якому вимагає від Росії поновити діяльність Меджлісу кримськотатарського народу та забезпечити доступність освіти українською мовою в окупованому Криму. Це рішення свідчить про визнання міжнародним судом порушень прав людини та культурних прав української та кримськотатарської громад в окупованому Криму РФ. Це також вказує на важливість міжнародної правової системи в захисті прав людини та встановленні відповідальності за їх порушення.

31 січня 2024 року Міжнародний суд ООН постановив, що РФ не виконала рішення Суду про тимчасові міри, оскільки не зняла обмеження на діяльність Меджлісу в Криму і не утрималась від дій, які можуть ускладнити протистояння між сторонами.

Міжнародний суд ООН визнав РФ винною в порушенні деяких положень Міжнародної Конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму у зв'язку з тим, що російська влада не розслідувала випадки надання у 2014 році фінансової підтримки сепаратистським групам на Сході України.

Питання розгляду справи щодо злочинів РФ у зв'язку з військовою агресією проти України стає особливо актуальним у сучасний період. В контексті міжнародного права можна розглядати можливість створення

спеціальних міжнародних воєнних трибуналів для цього питання або використання існуючих моделей правосуддя.

Спеціальні міжнародні воєнні трибунали можуть бути засновані з метою розгляду конкретного конфлікту та військових злочинів, включаючи військову агресію. Ці трибунали зазвичай мають спеціальну компетенцію у справах воєнних злочинів та можуть бути важливим інструментом у забезпеченні справедливості та відповідальності за порушення міжнародного права.

Крім того, існуючі міжнародні органи правосуддя, такі як Міжнародний кримінальний суд, також можуть мати компетенцію для розгляду подібних справ, особливо у контексті порушень міжнародного гуманітарного права та прав людини.

Створення окремого трибуналу по злочинам в Україні, зокрема на тимчасово окупованих територіях, має велику важливість з різних точок зору:

- такий трибунал став би ключовим інструментом у боротьбі з безкарністю за вчинення злочинів на окупованих територіях. Він може бути заснований на міжнародному рівні або створений в рамках внутрішнього правового механізму України, але з міжнародною участю. Такий трибунал має гарантувати незалежне та об'єктивне розгляд справ про злочини проти людяності, військові злочини, тероризм та інші порушення міжнародного гуманітарного права, що були скоєні на окупованих територіях.

- створення такого трибуналу відображає зобов'язання України перед міжнародним співтовариством забезпечити справедливість та відповідальність за вчинені злочини. Це демонструє готовність країни виконувати свої міжнародні зобов'язання та дотримуватися принципів правової держави.

- створення такого трибуналу може сприяти процесу миру та врегулювання конфлікту на окупованих територіях. Через розгляд справ злочинів у незалежному та об'єктивному судовому органі можна встановити відповідальність осіб, що вчинили злочини, та сприяти процесу примирення та відновлення правопорядку в регіоні.

- створення окремого трибуналу може забезпечити захист прав та інтересів громадян, які проживають на окупованих територіях. Це важливо для забезпечення їхньої безпеки, відновлення правосуддя та сприяння процесу повернення контролю України над цими територіями.

Тому створення окремого трибуналу по злочинам в Україні на окупованих територіях є важливим кроком у забезпеченні правосуддя, відповідальності та відновленні миру та стабільності в регіоні.

Створення Міжнародного центру з переслідування за злочин агресії проти України в Гаазі є важливим кроком для забезпечення відповідальності за порушення міжнародного права та переслідування осіб, винних у злочинах проти України. Українські прокурори активно співпрацюють з цим центром з метою забезпечення справедливості та притягнення винних до відповідальності. Створення такого центру є першим кроком до можливого створення трибуналу для розгляду злочинів агресії, що є важливим кроком для міжнародного правосуддя та встановлення міжнародного миру й безпеки.

Створення спеціалізованого міжнародного трибуналу для покарання злочину агресії проти України отримало широку підтримку від ключових міжнародних інституцій, включаючи Парламентську асамблею Ради Європи, Європарламент, Парламентську асамблею НАТО, Парламентську асамблею ОБСЄ, а також окремих держав. Це свідчить про серйозність і значимість питання покарання винних у злочині агресії та підтримку міжнародного правосуддя в контексті міжнародних конфліктів.

Наступним інструментом захисту порушених прав і свобод людини на тимчасово окупованих територіях України є ЄСПЛ. Розглядаючи ЄСПЛ в контексті розгляду проблематики відносин між РФ та Європейським Судом з прав людини (ЄСПЛ) слід відзначити, що до 16 березня 2022 року РФ була стороною Європейської Конвенції з прав людини 1950 року (ЄКПЛ). Це означає, що на неї поширювалася юрисдикція ЄСПЛ, і суд був компетентним розглядати індивідуальні та міждержавні заяви про порушення прав людини РФ, відповідно до положень ЄКПЛ.

Після виходу РФ з Ради Європи 16 березня 2022 року та припинення статусу сторони Європейської Конвенції з прав людини (ЄКПЛ), виник правовий вакуум у сфері захисту прав людини в РФ.

Враховуючи те що РФ припинила бути стороною Європейської Конвенції з прав людини (ЄКПЛ), Європейський Суд з прав людини втратив юридичну владу для розгляду скарг, пов'язаних з порушеннями прав людини в РФ. Однак, станом на 16 вересня 2022 року, кількість скарг українців проти РФ, які були передані до Європейського Суду з прав людини, складає майже 17 500. Це може вказувати на велику кількість порушень прав людини, які стали об'єктом скарг з боку українських громадян, і може викликати обурення в міжнародній спільноті стосовно відсутності можливості притягнення РФ до відповідальності за ці порушення.

Незважаючи на вихід РФ з Європейської Конвенції з прав людини, вона залишається зобов'язаною дотримуватись міжнародних стандартів прав людини. Права людини є універсальними та обов'язковими для всіх членів міжнародної спільноти, незалежно від їхнього статусу у рамках конкретних договорів. Росія також має ряд договірних зобов'язань у сфері прав людини як учасник основних міжнародних конвенцій, таких як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, інші конвенції, які захищають права жінок, дітей та осіб з інвалідністю. Ці зобов'язання вимагають від РФ дотримання міжнародних стандартів прав людини, незалежно від її участі у конкретних міжнародних угодах

Міжнародні документи, зокрема конвенції ООН про права людини, супроводжуються створенням спеціальних квазісудових органів, які відповідають за фіксацію порушень прав людини. Хоча рішення цих органів не мають такої ж сили, як рішення Європейського суду з прав людини, вони все ж можуть використовуватися як інструмент впливу на держав-порушників, включаючи РФ. Такий підхід допомагає забезпечити дотримання міжнародних

стандартів прав людини та зміцнює механізми захисту прав людини на міжнародному рівні.

Найчисленнішими зафіксованими випадками порушення права на власність на окупованих територіях, зокрема на Луганщині, Херсонщині та у Запорізькій області, свідчать про систематичну та незаконну апропріацію або руйнування майна місцевих жителів.

Зафіксоване привласнення майна жителів окупованих територій являє собою не лише ізольовані випадки, а систематичну політику, яка здійснюється окупаційними адміністраціями та російськими військовими. Ця практика включає перепис та конфіскацію нереєстрованого за російським законодавством бізнесу, а також привласнення рухомого майна місцевих жителів. Такі дії створюють серйозні перешкоди для мирного населення та порушують їх права на власність.

Згідно зі статтею 17 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право володіти майном, і це право має бути захищене законом. Виходячи з цього принципу, будь-яке безпідставне позбавлення майна є порушенням прав людини.

Порушення права на свободу та особисту недоторканність на окупованих територіях, зокрема в Луганській, Херсонській та Запорізькій областях, стало серйозною проблемою. Ці порушення здійснюються російськими військовими, фсб РФ, членами воєнізованих формувань та окупаційних структур.

Утиски кримських татар у окупованому Криму є серйозною проблемою, що підтверджується численними фактами незаконних арештів та звинувачень у тероризмі з боку окупаційних влад та російських військових. Ці дії порушують основні принципи міжнародного права, зокрема право на свободу та особисту недоторканність, яке гарантується Міжнародним пактом про громадянські і політичні права.

Стаття 9 зазначеного Пакту визначає, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність, а також забороняє свавільний арешт та тримання під вартою. Однак, в окупованому Криму ці права порушуються

шляхом незаконних арештів та утримання під вартою осіб, які виступають проти окупації чи не підтримують нову владу.

Крім того, катування цивільних осіб є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права. Застосування катувань, зокрема до тих, хто виступає проти окупації або критикує нову владу, свідчить про систематичне порушення прав людини і може вважатися злочином проти людяності. Такі дії підірвують основні цінності і принципи міжнародного права, що визнаються універсальними та обов'язковими для всіх держав.

Стаття 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права гарантує право на недоторканність особи і забороняє будь-яке жорстоке, нелюдське або принижувальне поведіння або покарання, включаючи катування. Однак, на окупованих територіях РФ фактично відбувається систематичне порушення цього права, яке включає катування та навіть свавільне вбивство місцевих мешканців.

Ці дії російських окупаційних військ із порушення права на життя є серйозними злочинами проти людяності та представляють собою грубе порушення міжнародного гуманітарного права. Вони свідчать про систематичне нехтування основними правами та гідністю людини і підштовхують ситуацію на окупованих територіях до глибшого гуманітарного кризи. Такі дії російських військових є не лише злочинними, а й неприпустимими в контексті міжнародного права та загальновизнаних моральних і гуманітарних стандартів.

Стаття 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права гарантує невід'ємне право на життя кожної людини, яке охороняється законом, і забороняє свавільне позбавлення життя. Однак на окупованих територіях спостерігається порушення цього права через напади на релігійних діячів, які не відносяться до російської православної церкви (московського патріархату), а також захоплення храмів.

Стаття 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права надає кожній людині право на свободу думки, совісті і релігії, включаючи свободу

сповідувати будь-яку релігію чи переконання. Проте на окупованих територіях спостерігається порушення цього права через обмеження релігійних свобод, напади на релігійних діячів та захоплення храмів.

Ці порушення свідчать про серйозне порушення міжнародних норм і стандартів щодо прав людини, а також про систематичне порушення основних принципів гуманізму та гуманітарних цінностей.

Встановлення РФ державного кордону між материковою частиною України і Кримом є порушенням резолюції Генеральної Асамблеї ООН 68/262 [128] та є порушенням права на пересування. Це порушення призвело до позбавлення громадян України права на волевиявлення та управління державними і суспільними справами в окупованому Криму.

Це протирічить положенням Конституції України та низки міжнародно-правових актів, включаючи Загальну декларацію прав людини 1948 року та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року.

Європейський Суд з прав людини оголосив ухвалу від 16 січня 2020 року щодо прийнятності справи «Україна проти росії (щодо Криму)» за заявою № 20958/14 [129], визнавши її частково прийнятною. Також було прийнято рішення про приєднання до цієї міждержавної справи «Україна проти Росії (VII)» за заявою *Ukraine v. Russia (re Crimea) (dec.)* [GC] - 20958/14, яка стосується політичних в'язнів. Це свідчить про те, що справа набула значного значення у контексті захисту прав людини і міжнародного права, особливо у зв'язку з ситуацією в анексованому Криму.

Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» свідчить про визнання судом існування контролю РФ над Автономною Республікою Крим та м. Севастополем з 27 лютого 2014 року. Крім того, Суд визнав прийнятними скарги Уряду України щодо різних порушень прав людини, гарантованих Європейською Конвенцією з прав людини та її протоколами, які відбуваються на окупованих територіях, зокрема в Криму. Це рішення ставить під сумнів дієвість та легітимність дій РФ на цих

територіях, а також підкреслює необхідність дотримання міжнародних стандартів у гуманітарних справах.

Рішення ЄСПЛ про розширення тимчасових вказівок для уряду РФ свідчить про те, що суд продовжує враховувати та реагувати на гострі гуманітарні потреби цивільного населення на окупованих територіях. Надання доступу до безпечних евакуаційних маршрутів, медичної допомоги та інших необхідних ресурсів стає важливим кроком у забезпеченні безпеки та добробуту мешканців, які перебувають у складних умовах конфлікту. Це рішення може мати велике значення для поліпшення ситуації з правами людини на окупованих територіях та сприяти зменшенню гуманітарної кризи в регіоні.

Рішення ЄСПЛ від 23 серпня 2022 року щодо справи «Олійниченко проти Росії та України» свідчить про те, що суд у важливих справах, пов'язаних з правами людини, вживає термінових заходів для забезпечення дотримання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У цьому конкретному випадку суд зазначив, що Росія повинна негайно забезпечити право на медичну допомогу для українських військовополонених, для яких існує серйозний ризик непоправної шкоди їхній фізичній цілісності та/або праву на життя. Це рішення є важливим кроком для захисту прав українських військовополонених та підтвердженням зобов'язань Росії перед міжнародним правом та правами людини.

Повідомлення ЄСПЛ Комітету міністрів Ради Європи щодо цього рішення підкреслює важливість та серйозність питання, а також вказує на необхідність вжиття заходів для вирішення цієї ситуації на міжнародному рівні. Це також може бути сприйнято як підтримка з боку міжнародних правових організацій у зусиллях забезпечити дотримання прав людини та міжнародного гуманітарного права в умовах конфлікту.

Ситуація з полоненими внаслідок конфлікту в Україні продовжує погіршуватися, незважаючи на рішення Європейського суду з прав людини та міжнародний тиск на РФ. Судові засідання над українськими полоненими, які відбуваються в Ростові-на-Дону, є ще одним прикладом порушення прав

людини та справедливості. РФ цинічно звинувачує цих людей у «причетності до терористичної організації» та «участі в акціях з повалення влади у «ДНР», використовуючи політично мотивований судовий процес для прикриття своїх дій.

Позитивне прийняття рішень в Європейському суді з прав людини має велике значення для України, оскільки це підсилює її можливості в захисті справедливості та притягненні винних до відповідальності через інші міжнародні механізми. Це дозволить Україні ефективніше використовувати інші міжнародні інстанції для розслідування злочинів та забезпечення справедливості, включаючи можливість отримання компенсацій за завдані збитки. Такий позитивний результат від рішень у ЄСПЛ визначає важливість цього механізму для України в контексті міжнародного правосуддя.

Висновки до розділу 2

1. Права і свободи людини є невід'ємними складовими її гідності та основними цінностями, незалежно від контексту, в якому вона знаходиться. Навіть на тимчасово окупованих територіях, де суверенітет держави може бути обмежений, охорона та захист прав і свобод людини залишається обов'язком держави.

Забезпечення прав і свобод на тимчасово окупованих територіях вимагає специфічних підходів і механізмів охорони та захисту. Це включає у себе зусилля держави та міжнародної спільноти для встановлення механізмів моніторингу, охорони і захисту прав людини та забезпечення доступу до юридичної допомоги. При цьому, важливо враховувати особливості контексту тимчасової окупації і робити все для того, щоб захист прав і свобод не був обмеженим або ущемленим через саму ситуацію окупації.

2. У ході конфлікту в Україні РФ систематично порушує норми міжнародного гуманітарного права та прав людини. Це свідчить про серйозне і систематичне порушення міжнародних стандартів, що вимагає ефективної

реакції міжнародної спільноти для забезпечення відповідальності та захисту прав людини в умовах конфлікту.

Найчисленнішими зафіксованими випадками порушення прав людини на окупованих територіях є: порушення права на власність; порушення права на свободу та особисту недоторканність; порушення права на свободу думки, совісті і релігії; порушення права на життя; позбавлення громадян України права на волевиявлення та управління державними і суспільними справами в окупованому Криму.

3. У розділі розкрито діяльність органів державної влади, до основних повноважень яких належить охорона основних прав і свобод громадян, залежно від статусу та фактичного територіального їх перебування.

Окремо розкрито проблематику охорони та захисту прав і свобод корінних народів і національних меншин АР Крим. Проаналізовано основні злочини російської окупаційної влади по відношенню до таких осіб.

4. Проаналізовано порядок врегулювання законодавством питань визнання правочинів у посвідченні фактів смерті, народження, укладення і розірвання шлюбу, оформлення спадщини, розглянуто проблематику у притягненні до кримінальної відповідальності осіб, що проживають на ТОТ за колабораційну діяльність.

4. Окремо розкрито діяльність держави по охороні і захисту прав ВПО та зазначено основні державні інституції, діяльність яких спрямована на охорону і захист прав та встановлення гарантій ВПО.

5. Як окремий суб'єкт розглядається населення тимчасово окупованої території. Зокрема особи з числа населення тимчасово окупованої території, які зникли безвісти за особливих обставин. Розкрито основні дії держави по фіксації фактів зникнення безвісти за особливих обставин та створення з цією метою Єдиного реєстру зниклих безвісти за особливих обставин з підпорядкуванням його МВС. А також переведення Уповноваженого з питань зниклих безвісти за особливих обставин з під юрисдикції Мінреінтеграції до МВС.

6. Наведено кількісні характеристики діяльності органів правопорядку, зокрема головних управлінь Національної поліції України та прокуратури в АР Крим, Донецькій та Луганській областях. Наведено детальний аналіз порушених прав і свобод громадян на ТОТ та зазначено основні досягнення цих органів. Зазначено про діяльність Держприкордонслужби України в частині забезпечення в'їзду виїзду з/на тимчасово окуповану територію та порядку забезпечення проїзду громадян через адміністративну межу тимчасово окупованої території. Зазначено про основні прогалини в законодавстві щодо відповідальності за незаконний перетин адміністративної межі з тимчасово окупованою територією.

7. Розкрито міжнародно-правові інструменти захисту прав України як держави та прав громадян, що постраждали від збройної агресії РФ .

Зокрема проаналізовано основні справи, що перебувають на розгляді в Міжнародному Суді ООН, Міжнародному Кримінальному Суді та Європейському суді з прав людини.

Зроблено акценти на основних проблемах реалізації рішень міжнародних судів.

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ОКУПОВАНИХ (ДЕОКУПОВАНИХ) ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНІ

3.1. Зарубіжний досвід регулювання правового статусу тимчасово окупованих (деокупованих) територій

Загострення міжнародних конфліктів та безпекові виклики потребують розуміння проблем тимчасово окупованої території як одних з вирішальних для збереження світового миру та стабільності. Дослідження цього питання є важливим у контексті правового регулювання. Багатьма країнами, що опинились в умовах тимчасової окупації частини їх територій вже впроваджуються правові механізми для вирішення пов'язаних із цим проблем. Аналіз досвіду інших країн дозволяє визначити ефективні підходи та інструменти для забезпечення правової стабільності та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Дослідження є важливим і для розвитку міжнародної співпраці, обміну досвідом між країнами та сприяє створенню спільних стратегій для вирішення проблем, пов'язаних із тимчасовою окупацією територій.

Розробка ефективних механізмів охорони та захисту прав і свобод громадян на тимчасово окупованих територіях є важливою для глобальної боротьби за права людини та справедливість. Особливо це є актуальним саме для України оскільки імплементація ефективних правових механізмів для забезпечення стабільності на ТОТ України є необхідною для відновлення порядку та правопорядку в цих регіонах. Здобутки та недоліки правового регулювання в інших країнах можуть слугувати цінним досвідом для розробки та вдосконалення відповідних нормативних актів в Україні.

Вважаємо важливим розглянути досвід Афганістану у контексті тимчасової окупації його територій. Під час радянської окупації Афганістану в

період з 1979 по 1989 рік, правовий статус тимчасово окупованих територій був складним та спірним.

Початковим етапом слід виділити рішення Радянського Союзу втрутитися в Афганістан яке було прийнято в грудні 1979 року.

Народно-демократична партія Афганістану (далі - НДПА) прийшла до влади після перевороту в квітні 1978 року, який відбувся під час режиму Мохаммада Дауда, і не могла придушити озброєний конфлікт, який виник у країні. Крім того, окрім запобігання обвалу уряду НДПА, основною метою втручання було підтримати афганську армію новим комуністичним керівництвом, яке могло боротися з повстанцями після виведення радянських військ [130]. Кількість військ Червоної Армії в Афганістані сягала понад 100 000, хоча за десятирічне втручання служили майже мільйон радянських солдатів [131]. Радянська влада використовувала жорстокі тактики для протистояння муджахединам та виявляли мало підтримки для звичайних афганців. Червона Армія зруйнувала цілі села в областях, де сталися засідки, знищуючи мешканців та знищуючи врожаї, не долучаючи, в кінцевому підсумку, сили опору [132].

Однією з особливостей періоду радянської окупації Афганістану було створення повстанців, які виступали проти радянської інтервенції та підтримували незалежність країни. Саме завдяки їх діяльності отримано позитивні результати у переміщенні мобільних або постійних підрозділів сил армії Афганістану ближче до воюючих провінцій. Це часто відбувалося після того, як жителі сіл, що перебували під контролем повстанців, зверталися до провінційних центрів і просили про допомогу у створенні оборонних підрозділів за умови, що ці підрозділи матимуть захист від атак опору [133].

Цей аспект ілюструє реакцію місцевого населення на інтервенцію іноземної сили та їх бажання захищати свою незалежність та територіальну цілісність. Крім того, присутність повстанців свідчила про відновлення правового статусу тимчасово окупованої території, що, в свою чергу, включало в певній мірі охорону і захист прав та свобод місцевого населення,

встановлення механізмів врегулювання конфлікту, а також забезпечення належного функціонування правової системи на окупованих територіях.

Таким чином, формування руху повстанців у період радянської окупації Афганістану стало важливим елементом досвіду регулювання правового статусу тимчасово окупованої території, оскільки воно відображає реакцію місцевого населення на окупацію та його бажання захищати свої права та свободи.

Публічні заяви вищого радянського керівництва про плани вивести свої війська підірвали намагання національного примирення. У опозиції було мало причин для переговорів і компромісів, оскільки вони вважали, що їм просто потрібно зачекати, поки радянські війська залишать країну [134]. Проте процес виведення військ зайняв кілька років.

Слід зазначити, що 15 лютого Україна щорічно вшановує День пам'яті загиблих воїнів-інтернаціоналістів та День виводу військ з Афганістану.

Це питання є дуже суперечливим та викликає значне протистояння в суспільстві, оскільки українські громадяни, виконуючи військовий обов'язок, встановлений в Конституції радянської України по суті були інструментами в руках окупанта.

Розуміючи почуття воїнів, що брали участь у бойових діях на території Афганістану та почуття родин загиблих громадян України у цьому збройному конфлікті, держава має прийняти відповідні законодавчі акти, які б з одного боку толерували до почуттів воїнів та їх родин, забезпечували б їм належний соціальний захист, а з другого боку не визнавали б окупаційних дій радянського союзу в Афганістані як визвольної війни.

Наведений досвід радянської окупації Афганістану дозволяє зрозуміти, що коли агресор має значну військову перевагу це ще не означає остаточне захоплення території та зміни правової свідомості населення. Оскільки саме наявність руху опору самого населення та його бажання незмінності правового статусу територій є важливою передумовою збереження цих територій.

Також на прикладі Афганістану підкреслюється важливість надання гарантій додаткової безпеки та розвитку в конкретних регіонах. Цей досвід може бути застосовано до ситуації в Україні, де впровадження ряду стабілізаційних заходів прямо впливатиме на швидкість деокупації тимчасово окупованої території.

Наступним вважаємо за потребу дослідити досвід врегулювання питання окупованих територій між Ізраїлем та Палестиною. Розглядаючи питання, щодо незаконного захоплення територій можна зазначити, що в міжнародному праві існують дві чіткі підстави, які встановлюють, коли військова окупація може бути кваліфікована як незаконна.

По-перше, якщо військова окупація є результатом забороненого застосування сили, що дорівнює акту агресії, така окупація є незаконною.

По-друге, коли військова окупація випливає з дозволеного застосування сили в порядку самооборони згідно зі ст. 51 Статуту ООН, але згодом здійснюється з порушенням принципів і норм міжнародного гуманітарного права. У такому разі проведення окупації може означати непотрібне та непропорційне застосування сили для самозахисту. Наявним є факт порушення імперативних норм міжнародного права, заборони отримання території силою, права на самовизначення та заборони расової дискримінації та апартеїду, як ознаки окупації, яка здійснюється з порушенням принципів необхідності та пропорційності застосування сили для самозахисту [135].

Розглядаючи міжнародне законодавство, можна встановити низку важливих принципів, у тому числі тимчасовий або фактичний характер окупації, закріплений у ст. 42 Гаазьких положень (1907), де визначено, що «територія вважається окупованою, коли вона фактично перебуває під контролем ворожої армії». Таким чином, хоча державна влада може бути «тимчасово порушена або територіально обмежена» під час воєнної окупації, «державна залишається тією самою міжнародною особою». Отже, держава-окупант не набуває суверенітету над окупованою територією, а, скоріше, зобов'язана управляти територією, зважуючи найкращі інтереси окупованого

населення з інтересами військової необхідності. Важливо, що провідні науковці у галузі міжнародного права вважають, що практика «тривалої окупації» стосується окупацій, які тривали не більше чотирьох-п'яти років, як, наприклад, чотирирічна окупація Німеччиною Бельгії, інших територій під час світової війни, або п'ятирічна окупація Німеччиною Норвегії у Другій світовій війні. Колишній спеціальний доповідач ООН Майкл Лінк зауважує, що сучасні окупації, які відповідають принципам окупаційного права, «не перевищували 10 років, включаючи американську окупацію Японії, союзну окупацію західної Німеччини та американську окупацію Іраку» [136].

Те, що військова окупація може вважатися незаконною, характерно не лише для Ізраїлю. Наприклад, у справі про збройну діяльність на території Конго (2005) Міжнародний суд постановив, що окупація Угандою провінції Ітурі «порушила принцип незастосування сили в міжнародних відносинах і принцип невторчання» [137]. Одночасно Рада Безпеки ООН засудила «незаконну окупацію» Іраком Кувейту та «незаконну окупацію» Південної Африки в Намібії [138]. Тим часом Генеральна Асамблея ООН закликала треті держави «не визнавати законною ситуацію, що виникла в результаті окупації територій Азербайджанської Республіки» [139], і засудила Португалію за «продовження незаконної окупації» Гвінеї-Бісау [140]. Так само Комісія ООН з прав людини засудила «триваючу незаконну окупацію Кампучії» В'єтнамом [141]. У 1977 році Генеральна Асамблея ООН висловила своє глибоке занепокоєння тим, що «арабські території, окуповані з 1967 року, більше десяти років продовжують перебувати під незаконною ізраїльською окупацією і що палестинський народ, після трьох десятиліть, все ще позбавлений можливості здійснювати невід'ємні національні права» [142].

Розглядаючи позицію Ізраїлю щодо характеру його управління палестинською територією, законності поселень та анексії Єрусалиму, Міністерство закордонних справ Ізраїлю вважає, що існують «конкуруючі претензії» на Західний берег, які «мають бути вирішені в ході переговорів про мирний процес», включаючи поселення [143]. Проте Верховний суд Ізраїлю у

справі «Регіональна рада узбережжя Гази проти Кнесету Ізраїлю» постановив, що «юридична точка зору всіх урядів Ізраїлю» полягає в тому, що «території утримуються Ізраїлем шляхом військової окупації» [144]. Крім того, із політичного погляду Ізраїль заперечує застосування Конвенції на основі його теорії «відсутнього суверена». Тим часом Ізраїль вважає окупований Єрусалим «вічною неподіленою столицею Ізраїлю» і пояснює, що Єрусалим був «возз'єднаний» у 1967 році «в результаті шестиденної війни, розв'язаної проти Ізраїлю арабським світом».

Слід відмітити, що окупація сторонами конфлікту може вважатися незаконною, чи то з самого початку, чи то з деякого наступного етапу окупації.

За агресивні окупаційні дії може наставати кримінальна відповідальність; наприклад, Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі визнав Австрію «окупованою відповідно до спільного плану агресії» [145].

Військова окупація може здійснюватися у спосіб, який рівнозначний непотрібному та непропорційному застосуванню сили для самооборони. Прецедентне право Міжнародного Суду ООН містить корисні вказівки щодо пропорційності. Наприклад, у Нікарагуа Міжнародний суд ООН вважав, що «реакція Сполучених Штатів у контексті того, що вони вважали самообороною, тривала ще довго після періоду, коли можна було розумно розглядати будь-який передбачуваний збройний напад з боку Нікарагуа». Крім того, у справі про ядерну зброю Міжнародний суд припустив, що застосування сили повинно відповідати «зокрема принципам і нормам гуманітарного права», щоб бути законним у разі застосуванням сили в цілях самооборони [146].

Розглянувши питання незаконності окупації можна відмітити, що Ізраїлем порушено зовнішнє право на самовизначення Палестини як підмандатної території. Стаття 1 Статуту ООН передбачає право народів на самовизначення [147]. Право на самовизначення має особливий резонанс для підмандатних територій, чие право на самовизначення утримується на міжнародному рівні, як «священна довіра» до повної незалежності. Таким чином, колоніальний процес

можна вважати повністю завершеним лише тоді, коли жителі колонії скористалися правом на самовизначення [148].

Можна зазначити, що Ізраїль першим напав на Єгипет у акті агресії, зробивши наступну окупацію незаконною з самого початку. На засіданні Ради Безпеки з цього питання в 1967 році аргумент про випереджувальну самооборону був відхилений як такий, що не відповідає Статуту ООН [149]. Ізраїль базував свої аргументи самооборони на двох підставах: по-перше, блокада Єгиптом Тиранської протоки була актом агресії; і по-друге, що його дії були відповіддю на транскордонні атаки єгипетських броньованих колон. Однак блокада Єгиптом Тиранської протоки була, по суті, блокадою Єгипту на його власному морі у відповідь на загрозу нападу з боку Ізраїлю, на відміну від «блокади портів або узбережжя» Ізраїлю. Як зазначає Шварценбергер, «стаття 51 Хартії дозволяє готуватися до самооборони». Підготовчі заходи, вжиті державою з огляду на самооборону, включають спеціальні запобіжні заходи в її територіальних водах [150]. Тим не менш, Міністерство закордонних справ Ізраїлю відкрито опублікувало заяву, що воно запобіжно атакувало Єгипет, заявивши: «Ізраїль запобіг неминучій атаці, завдавши удару по ВПС Єгипту, коли його літаки ще були на землі» [151]. Враховуючи заборону на превентивні удари, атака Ізраїлю на Єгипет може бути рівнозначна незаконному застосуванню сили, що робить наступну окупацію незаконною.

У вищезазначеній ситуації відбулось порушення Ізраїлем трьох імперативних норм міжнародного права як ознаки того, що воєнна окупація здійснюється у спосіб, який порушує принципи необхідності та пропорційності для самооборони. По-перше, встановлено, що в 1967 році Ізраїль де-юре анексував Східний Єрусалим, прийнявши Указ про муніципалітети (поправка № 6) Закон 5727-1967; потім, у 1980 році, відповідно до свого квазі-конституційного «Основного закону: Єрусалим», Ізраїль висунув конституційну претензію на місто як «столицю Ізраїлю», тим самим продемонструвавши намір отримати територію назавжди [152]. Також можна зробити висновок, що Ізраїль де-факто анексував зону Західного берега. [153].

Протягом десятиліть ізраїльські уряди реалізовували генеральні плани заселення Західного берега. До 1992 року з 70 000 гектарів палестинської землі в зоні С лише 12 відсотків залишалося для палестинської забудови після того, як Ізраїль привласнив її як «державну землю» [154]. У той же час Ізраїль радикально змінив демографію зони, перемістивши туди понад 500 000 ізраїльських єврейських поселенців – незворотний захід із постійними наслідками та один із показників суверенного самовираження. Тим часом Ізраїль застосовує ряд своїх внутрішніх законів безпосередньо до Західного берега, включаючи Закон про вищу освіту [155] та Закон про суди з адміністративних справ.

Поведінка Ізраїлю в управлінні окупованою Палестиною, яка характеризується тривалим характером окупації та його політикою та планами будівництва поселень, ще більше свідчить про порушення права на самовизначення. Беручи до уваги значну тривалість військової окупації Ізраїлю, зараз минуло приблизно 56 років після резолюції 242 (1967) Ради Безпеки, яка закликає до його «виходу», 45 років після угод у Кемп-Девіді, які припинили конфлікт з Єгиптом, очевидно, що початкова передбачувана загроза, яка спонукала Ізраїль застосувати силу для превентивної самооборони, повністю і безповоротно припинилася. У той же час ізраїльське зонування палестинської нерухомої власності на житлові, сільськогосподарські, промислові та туристичні поселення, природні та археологічні заповідники, а також зони військових обстрілів призвело до привласнення понад 100 000 гектарів приватної та державної палестинської землі та знесення понад 50 000 палестинських будинків з 1967 року. Зміни Ізраїлем фактів на місцях, стирання палестинської присутності та втручання в демократичний процес здійснюються для того, щоб поставити під загрозу життєздатність Палестини як незалежної держави, заперечуючи колективне право палестинців до самовизначення [156].

По-третє, наразі зростає кількість людей, які визнають, що Ізраїль проводить дискримінаційну політику апартеїду та практикує дискримінації проти палестинців по обидві сторони Зеленої лінії [157]. Зокрема, Ізраїль надає

права ізраїльським євреям і систематично дискримінує палестинців. Закон про придбання землі, наприклад, полегшує відчуження конфіскованих палестинських земель різним державним установам Ізраїлю. Напівдержавні організації, такі як Єврейське агентство та Всесвітня сіоністська організація, уповноважені здійснювати матеріальну дискримінацію, у тому числі шляхом розподілу конфіскованих палестинських земель ізраїльським євреям [158]. У той же час ізраїльські євреї можуть подати претензії щодо права власності на палестинську житлову власність в окупованому Східному Єрусалимі відповідно до Закону про правові та адміністративні справи (1970). Відповідно до ізраїльського Закону про повернення (1950 р.), «кожен єврей має право приїхати до цієї країни», а ізраїльське громадянство «надається кожному єврею, який висловив бажання оселитися в Ізраїлі». У той же час близько семи мільйонів палестинських біженців позбавлені права на повернення, включаючи 450 000 палестинців, які стали біженцями під час Шестиденної війни 1967 року [159]. Такі дії, серед іншого, вказують на те, що Ізраїль керує окупованою палестинською територією в режимі систематичної расової дискримінації та апартеїду.

Через статус Палестини як колишньої підмандатної території міжнародне співтовариство продовжує нести міжнародне зобов'язання, як «священну довіру» перед палестинським народом, «не визнавати будь-яких односторонніх змін статусу території» [160]. Важливо, що ситуація в Палестині була визнана справою «щодо права на самовизначення народів під колоніальним або чужоземним пануванням», яка досі не вирішена. Таким чином, недобросовісна окупація Ізраїлем палестинської території, розглядаючи її як «спірну територію» з «відсутнім сувереном» і насичена де-юре і де-факто анексіями, демографічними маніпуляціями та поселеннями, серед інших порушень, порушує триваючі право на самовизначення та суверенітет палестинського народу як підмандатної території.

Резолюція Ради Безпеки 2334 (2016) закликала без зволікань докласти міжнародних і дипломатичних зусиль, щоб «покласти край ізраїльській

окупації, яка почалася в 1967 році». Таким чином, зобов'язання держави вийти з незаконно окупованої території є безумовним, негайним і абсолютним. Резолюції Генеральної Асамблеї включають важливі вимоги до «безумовного та повного виходу Ізраїлю».

Як би міжнародне право та міжнародні організації не визначали такі дії, в будь-якому випадку ООН наголошує на потребі у захисті мирного населення і це має бути первинною вимогою до кожної держави, яка в умовах збройного конфлікту проводить воєнні дії, які завдають шкоду цивільному населенню.

Резолюція Ради Безпеки ООН від 23.12.2023 зазначила, що всі сторони в конфлікті повинні виконувати свої обов'язки з міжнародного права, включаючи норми міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини та підкреслила, що сектор Газа є невід'ємною частиною території, окупованої в 1967 році, і знову підтверджуючи принцип співіснування двох держав, згідно з яким сектор Газа є частиною палестинської держави, висловлено занепокоєння тяжкою та такою, що стрімко погіршується гуманітарною ситуацією в секторі Газа та її тяжкими наслідками для цивільного населення.

Таким чином, питання окупації територій завжди є початком до виникнення конфліктів.

Можна зазначити, що незаконна окупація може виникати як внаслідок акту агресії, так і внаслідок порушення принципу необхідності та пропорційності застосування сили для самооборони. Незаконна окупація може бути визнана такою на основі порушення державою-окупантом імперативних норм міжнародного права, таких як заборона придбання території силою, право на самовизначення та заборона расової дискримінації та апартеїду. Тривала окупація, як правило, є ознакою незаконної окупації.

Наведений досвід дозволяє зрозуміти, що незаконна окупація може мати серйозні наслідки для прав людини на окупованій території, а міжнародне співтовариство має зобов'язання сприяти деокупації та відновленню територіальної цілісності окупованих держав.

3.2. Розробка ефективних механізмів забезпечення правової стабільності та відновлення правопорядку на деокупованих територіях

Загострення гуманітарної ситуації та порушення прав людини, катастрофічне руйнування об'єктів інфраструктури, у тому числі критичної, забруднення територій вибухонебезпечними предметами, непоправна шкода навколишньому природному середовищу, що виникають під час окупації, потребують негайних заходів реагування держави щодо деокупації, проведення стабілізаційних заходів та подальшої реінтеграції деокупованих територій.

Відновлення та збереження суверенітету та територіальної цілісності країни є важливим завданням у контексті триваючої окупації, отже вжиття заходів до деокупації є єдиним механізмом поновлення прав і свобод, забезпечення національної безпеки, конституційного ладу, миру та порядку, що вимагає ефективних механізмів по встановленню української влади на деокупованих територіях. Розробка та впровадження ефективних механізмів стабільності та відновлення правопорядку в державі сприятиме забезпеченню міжнародної безпеки та відновленню міжнародного співробітництва, а також вплине на геополітичну картину світу.

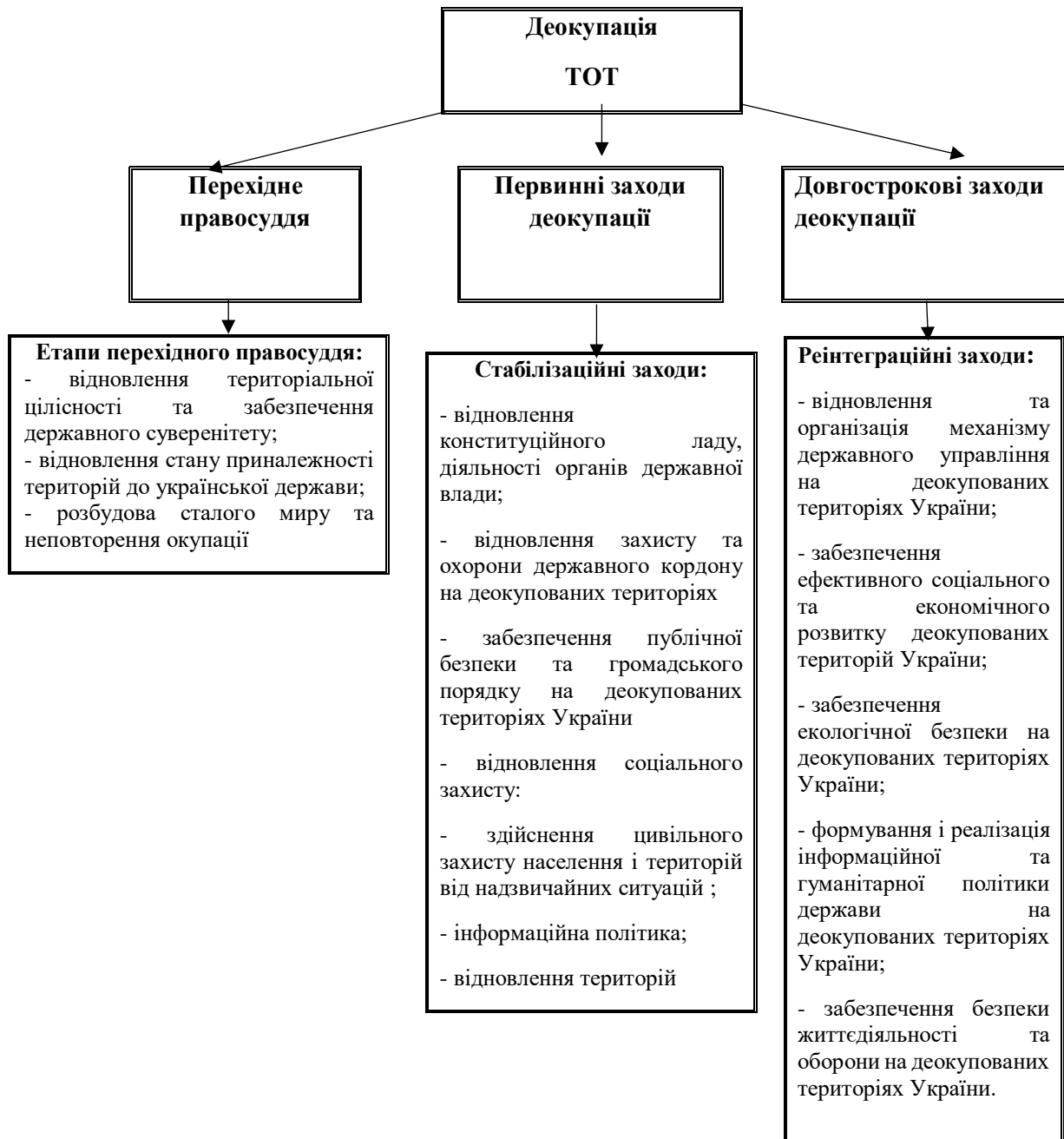
Саме тому, перебуваючи в активній фазі відсічі збройної агресії РФ необхідним є розроблення дієвої моделі деокупації ТОТ України, яка включатиме в себе застосування механізму перехідного правосуддя, проведення стабілізаційних заходів та реінтеграції деокупованих територій та населення, що на них проживає у правовий простір держави України.

З метою врегулювання підходів державної політики до процесу переходу від воєнного конфлікту до повоєнного періоду державою мають бути розроблені правові механізми переходу від воєнного періоду до мирного життя, які включатимуть засади перехідного правосуддя, процесу відсічі збройної агресії на територіях України та їх деокупацію, а також проведення ряду стабілізаційних заходів щодо відновлення влади на деокупованих територіях та

реінтеграції населення у правовий простір України, а також закріплення таких механізмів у законодавчих актах.

Ураховуючи зазначене пропонується така модель деокупації ТОТ України.

Модель деокупації ТОТ України

Аналізуючи основні підходи до застосування положень перехідного періоду в Україні слід зазначити, що у 2021 році було розроблено проект Закону України «Про засади державної політики перехідного періоду» (реєстр. № 5844 від 09.08.2021), яким поняття «перехідний період» визначалося як проміжок

часу, під час якого державна політика спрямовується на протидію збройній агресії РФ проти України та відновлення територіальної цілісності країни в межах міжнародно визнаного державного кордону. Цей період також передбачає забезпечення державного суверенітету України, відновлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування на тимчасово окупованих територіях, подолання наслідків збройної агресії РФ проти України та реінтеграцію тимчасово окупованих (деокупованих) територій та їх мешканців. Важливим аспектом перехідного періоду є також розбудова сталого миру та запобігання повторенню окупації [161].

Отже, такий період включає в себе декілька окремих періодів, різних за своїм змістом та суттю. Перший – період протидії збройній агресії РФ, фактично наслідком якого є відновлення територіальної цілісності та забезпечення державного суверенітету. Другий період – фактично після відновлення стану приналежності територій до української держави, поновлення дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування на деокупованих територіях та невідкладне подолання наслідків збройної агресії з метою повернення населення та запуску механізмів життєзабезпечення на таких територіях. Третій період – так само подолання наслідків але в більш довгостроковій перспективі, реінтеграція як територій, так і їх мешканців, розбудова сталого миру та неповторення окупації.

Об'єктом такої діяльності є фактично ті самі ТОТ, проте в контексті їх деокупації. Виходячи з означеного доцільно говорити про фактично деокуповані території та процеси відновлення та реінтеграції саме на таких територіях.

Вищезазначений проєкт Закону містить поняття деокупованих територій, під якими розуміються території України, які перебували у статусі тимчасово окупованих, і на яких забезпечено державний суверенітет України та визнано деокупованими.

У свою чергу, деокупацією вважається факт відсутності окупаційних сил РФ на певній території та встановлення українською владою контролю в межах відповідного населеного пункту (району, області).

Суб'єктний склад процесу деокупації та реінтеграції фактично складається з:

1) населення деокупованої території, у тому числі ВПО в межах території України, які змушені були покинути ці території у зв'язку з веденням бойових дій, громадяни України, а також тимчасово переміщені особи - ті, які отримали захист за кордоном, та у разі стабілізації обстановки та забезпечення безпеки повертаються на деокуповані території; депортовані (виселені) окупаційною владою громадяни України на підконтрольні РФ території, та щодо захисту конституційних прав і свобод, забезпечення безпеки та умов життєдіяльності яких державою здійснюються першочергові заходи.

Формування та реалізація політики держави в процесі деокупації та реінтеграції спрямовані на зміцнення довіри та гарантування прав та законних інтересів громадян України, які постраждали внаслідок тимчасової окупації.

Проте після деокупації та в процесі реінтеграції можуть виникати питання щодо приналежності окремих осіб, які проживають на момент деокупації на звільнених територіях до громадянства України, які могли бути переміщені окупаційною владою, переїхали з іншої території держави-окупанта. Слід враховувати обов'язковість проведення заходів органами правопорядку щодо причетності громадян до колабораційної та іншої підривної діяльності, спрямованої на шкоду державній безпеці України. Враховуючи такі ризики потрібно дуже виважено підходити до встановлення механізмів реінтеграції.

2) Суспільство та його демократичні цінності, українські традиції, приналежність до української нації та української ідентичності, з урахуванням потреби створення умов подальшого розвитку в усіх сферах суспільного життя та вимог сталого розвитку.

3) Держава та потреба в установленні умов національної безпеки, конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності, недопущення у подальшому умов окупації та недоторканності її міжнародно визнаної та закріпленої у Конституції України території.

На нашу думку, слід більше зосередитись на процесі реінтеграції тимчасово окупованої території, оскільки процес деокупації складається здебільшого з комплексу заходів, військового та дипломатичного характеру, а процес реінтеграції тимчасово окупованої території включає гуманітарний, економічний, інформаційний аспекти шляхом застосування суспільного діалогу, у тому числі за участю інститутів громадянського суспільства, шляхом залучення їх до процесу підготовки та реалізації політики і механізмів установлення та підтримання миру.

Механізм забезпечення реінтеграції тимчасово окупованої території має бути комплексним, включаючи заходи для забезпечення миру, підвищення обороноздатності країни та соціально-економічного розвитку України. Цей процес спрямований на втілення у подальшому курсу України до європейської та євроатлантичної спільноти.

Метою деокупації тимчасово окупованої території України є відновлення територіальної цілісності країни в рамках міжнародно визнаного кордону, забезпечення державного суверенітету, національної єдності та стабільності суспільства та держави. Такий процес також спрямований на запобігання використанню окупованих територій для діяльності, що загрожує національній та міжнародній безпеці і миру.

Зміст дій, необхідних для реалізації кожного з етапів перехідного періоду, буде залежати від суб'єкта та відзначатись напрямками та термінами реалізації. Такі дії, на нашу думку, мають включати наступні напрямки: 1) відновлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, відновлення життєзабезпечення територій; 2) подолання наслідків збройної агресії, відбудова території у короткостроковій та довгостроковій перспективі;

3) перехідна юстиція; 4) реінтеграція як територій, так і їх мешканців, розбудова сталого миру та не повторення окупації.

Основними реінтеграційними заходами на деокупованих територіях є відновлення та організація механізму державного управління; забезпечення ефективного соціального та економічного розвитку деокупованих територій; забезпечення екологічної безпеки шляхом вжиття практичних, науково обґрунтованих заходів із відновлення елементів довкілля, що постраждали або знищені внаслідок бойових дій; реалізація інформаційної та гуманітарної політики держави на деокупованих територіях України; забезпечення безпекової життєдіяльності та оборони на деокупованих територіях України.

З метою створення умов для реалізації та захисту прав і законних інтересів людини і громадянина, законності функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування на всіх деокупованих територіях, сприяння належному відновленню соціальної, економічної інфраструктури, забезпечення безпеки та правопорядку, реалізації державними інституціями заходів з подолання наслідків російської агресії та тимчасової окупації, а також для соціально-економічного відновлення та реінтеграції деокупованих територій України, перш за все, має бути відновлено роботу органів державної влади на деокупованих територіях.

Відновлення законних органів державної влади та ОМС на деокупованих територіях є пріоритетом держави, оскільки ефективність їх діяльності є невід'ємною умовою для належної реінтеграції жителів деокупованих громад та відновлення довіри до держави Україна.

Для відновлення функціонування ОМС на деокупованих територіях України важливо залучити правоохоронні органи для виявлення та припинення співпраці з ворогом серед представників таких органів. Проведення виборів також є важливою складовою відновлення ОМС, але в умовах воєнного стану такі заходи можуть бути заборонені законодавством.

Альтернативним варіантом для відновлення управління на місцях у звільнених територіях може бути утворення військових адміністрацій під час

періоду воєнного стану. Ці адміністрації мають здатність поєднувати в собі усі три необхідні умови для функціонування, а саме: залучення правоохоронних органів для стабілізації обстановки, наявність кворуму та здатність ухвалювати рішення, а також проведення необхідних заходів без участі виборців, що може бути важливо в умовах воєнного стану. Відтак, створення військових адміністрацій є можливим шляхом для відновлення управління на деокупованих територіях, як це було зроблено у Харківській та Херсонській областях після їх звільнення.

По суті створення військових адміністрацій є перехідним етапом до відновлення діяльності ОМС.

Згідно зі статтею 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», військові адміністрації є тимчасовими державними структурами, які формуються для забезпечення оборони території, збереження громадського порядку та захисту прав і свобод осіб під час воєнного стану. Вони створюються у разі, якщо ради областей, районів або громад не можуть збиратися та приймати рішення в установлені строки.

Військові адміністрації є комплексними органами, які об'єднують працівників різних сфер - військової, правоохоронної, та цивільного захисту. Вони утворюються там, де ОМС не можуть здійснювати свої функції. Ці структури мають повноваження управляти майном, затверджувати та контролювати бюджети, вирішувати нагальні місцеві питання, що робить їх важливим елементом у забезпеченні громадського порядку та безпеки у період воєнного стану.

Основними завданнями органів державної влади та ОМС на деокупованих територіях стане відновлення життєзабезпечення населення, ефективно розслідування здійснених під час окупації злочинів, розмінування звільнених територій, відновлення інфраструктури, у тому числі із залученням інвестиційних проєктів та програм, відновлення надання освітніх та медичних послуг.

З метою стабілізації ситуації на деокупованих територіях та сталої реінтеграції громадян держава повинна буде забезпечити послідовний перехід управління від військових та військово-цивільні адміністрацій до ОМС, сформованих за результатами вільних і справедливих виборів.

Відновлення місцевого самоврядування повинно відбуватися за результатами об'єктивної і політично нейтральної оцінки реальної здатності територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення.

Відновленню умов для проведення загальнодержавних та місцевих виборів на деокупованих територіях певний час перешкоджатимуть безпекові та інформаційні загрози з боку РФ, сповільнена реінтеграція територій у інформаційний простір України та неповнота даних Державного реєстру виборців тощо.

Кричущим питанням буде відновлення діяльності представницьких органів за участю представників корінних народів.

Перед новоствореними органами державної влади постане проблема ліквідації недовіри населення до української влади, зважаючи на проведення активних інформаційних кампаній та пропаганди проти України окупаційними органами влади.

Одним з викликів перед органами державної влади України на деокупованих територіях будуть ймовірні спроби РФ незаконно підтримувати антидержавну діяльність на цих територіях, що вимагатиме посиленої уваги до викорінення усіх проявів корупції серед представників влади та запровадження механізмів прозорості у наданні послуг громадянам, діяльності політичних партій та медіа, громадських об'єднань та релігійних організацій тощо.

Основними завданнями відновлених органів правопорядку та їх основними повноваженнями щодо забезпечення правопорядку, безпеки населення на деокупованих територіях стане:

недопущення проникнення на деокуповану територію України диверсійно-розвідувальних груп і незаконних збройних формувань;

проведення обстеження деокупованих територій з метою виявлення військовослужбовців РФ, їх пособників, учасників незаконних збройних формувань з подальшим їх роззброєнням та затриманням;

розшук осіб, які вчинили кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку;

відновлення захисту та охорони державного кордону на деокупованих ділянках;

охорона ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, важливих державних об'єктів, об'єктів критичної інфраструктури, які перебувають на деокупованих територіях України;

здійснення цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, обстеження потенційно небезпечних об'єктів, забезпечення радіаційного та хімічного захисту;

проведення гуманітарного розмінування деокупованих територій, інформування місцевого населення про мінну небезпеку та порядок дій у разі виявлення вибухонебезпечних предметів;

забезпечення техногенної та пожежної безпеки на деокупованих територіях.

Для комплектування відновлених органів державної влади необхідно розробити дієві механізми подолання браку кадрів.

Слід зазначити, що формування кадрового резерву для роботи на деокупованих територіях відбувається в умовах конфлікту, до початку деокупації територій.

Так, з метою формування кадрового резерву працівників освіти постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2023 року № 1112 затверджено «Порядок формування кадрового резерву працівників для роботи у закладах освіти на деокупованих територіях України» [162].

Створення резерву у сфері освіти є важливим кроком для забезпечення реалізації прав людини на якісну та доступну освіту для всіх, незалежно від різноманітних особистих та соціальних характеристик. Це означає, що кожна людина має право на освіту без будь-якої дискримінації за такими ознаками, як вік, стать, раса, стан здоров'я, національність, релігійні переконання та інші. Створення резерву дозволяє забезпечити доступ до освіти для всіх груп населення та сприяти їхньому розвитку та самореалізації.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2023 р. № 288 викладено у новій редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2021 р. № 1171 «Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» та актуалізовано усі заходи з урахуванням повномасштабних воєнних дій на території України [163].

Відповідно до п. 31 цього плану заходів передбачено створення кадрового резерву для комплектування різних державних органів та секторів, включаючи судові, правоохоронні, державні, та органи місцевого самоврядування, що функціонують на деокупованій території АР Крим та м. Севастополя.

Індикатором виконання зазначеного заходу є комплектування державних органів та органів місцевого самоврядування, функціонування яких відновлено на деокупованій території АР Крим та м. Севастополя, висококваліфікованими спеціалістами, які не перебували у складі окупаційних органів, не співпрацювали з окупаційними адміністраціями РФ тощо.

У липні 2023 року запрацювала електронна платформа, через яку охочі можуть вступити до резерву держслужбовців на деокупованих територіях. Як повідомила голова НАДС, наразі в системі зареєстровано 2137 анкет, з них вже зараховано 1951 [164].

У Міністерстві охорони здоров'я розробляється концепція повернення української системи охорони здоров'я на звільнених територіях. Вона передбачає окремі підходи до відновлення медицини для територій, окупованих з 2014 та з 2022 року відповідно.

Вища рада правосуддя та Вища кваліфікаційна комісія суддів також повинна створити окремий кадровий резерв суддів для роботи на деокупованих територіях.

Постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2023 року № 649 був затверджений Порядок реалізації експериментального проекту, спрямованого на підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів державного управління, а також інших осіб, які виявили бажання працювати в державних органах на деокупованих територіях України. Ця ініціатива свідчить про важливість підвищення кваліфікації персоналу, який працює на деокупованих територіях, з метою забезпечення ефективного управління та реалізації державної політики на цих територіях. Впровадження такого експериментального проекту спрямоване на підвищення якості управління та забезпечення належного розвитку деокупованих територій [165].

Таким чином, основними завданнями органів державної влади на деокупованих територіях для досягнення правової стабільності є:

створення умов для проведення загальнодержавних та місцевих виборів на деокупованих територіях з дотриманням вимог Конституції України, Виборчого Кодексу та міжнародних стандартів демократичного виборчого процесу;

розробка підходів та механізмів щодо відновлення та захисту демократичного й конституційного ладу, довіри населення до публічної влади та важливих для розвитку суспільства професійних спільнот, зокрема й через усунення впливу певних осіб, скомпрометованих співпрацею з окупаційною владою (люстраційні заходи);

відновлення бюджетного процесу та державної податкової політики на деокупованій території відповідно до українського законодавства;

створення умов для скоординованого переходу системи державного управління на деокупованих територіях від тимчасових державних органів (військові адміністрації, військово-цивільні адміністрації) до органів місцевого самоврядування.

Ще одним ефективним механізмом забезпечення правової стабільності та відновлення правопорядку в умовах перехідного періоду є забезпечення проведення на деокупованих територіях демократичних виборів.

На деокупованих територіях загальнодержавні вибори та всеукраїнські референдуми можуть бути проведені лише за умови дотримання вимог Конституції України, Виборчого кодексу України та інших законів України із дотриманням норм міжнародного права.

На нашу думку, після деокупації окупованих територій, загальнодержавні вибори та, при необхідності, референдум мають бути проведені одночасно з місцевими виборами. Це дозволить забезпечити комплексний та координований підхід до відновлення демократичних інститутів на цих територіях, сприяючи їх інтеграції в загальнодержавні структури. До того ж, місцеві референдуми на деокупованих територіях рекомендується призначати не раніше, ніж після проведення місцевих виборів, щоб забезпечити стабільність і легітимність результатів таких консультацій.

Проведення виборів та референдумів на деокупованих територіях має відбуватися відповідно до міжнародних стандартів, зокрема стандартів, розроблених ОБСЄ та Радою Європи щодо виборів та референдумів. Це дозволить забезпечити прозорість, легітимність та демократичний характер цих процесів, а також підвищить довіру міжнародного співтовариства до їх результатів.

Перед проведенням виборів на деокупованих територіях необхідно забезпечити дотримання ряду важливих принципів та умов, а саме: виключення протиправного втручання у виборчий процес, зокрема, з боку Російської Федерації; дотримання принципів політичного плюралізму і багатопартійності, рівності прав і можливостей участі у виборчому процесі; забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб, що забезпечить їхню репрезентацію та участь у виборчому процесі.

Має бути гарантована свобода передвиборчої агітації та рівні можливості доступу до засобів масової інформації для всіх кандидатів, щоб забезпечити

рівний старт у виборчій кампанії, шляхом відновлення трансляції українського теле- та радіомовлення на деокупованих територіях та забезпечення вільного обігу українських друкованих засобів масової інформації, що дозволить забезпечити доступ до об'єктивної інформації для громадян.

Обов'язковою умовою є залучення офіційних спостерігачів, включаючи представників Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, інших міжнародних організацій та іноземних держав, для забезпечення прозорості та легітимності виборчого процесу.

Завданням держави є визначення критеріїв оцінки готовності територій до можливості проведення загальнодержавних та місцевих виборів з дотриманням Конституції України, Виборчого Кодексу, рекомендацій Венеційської комісії та міжнародних зобов'язань України, а також сформовано план пріоритетних заходів з відновлення умов для проведення відповідних виборів.

Однією з умов для проведення виборів є безпечність території, на якій проводитимуться вибори, її демілітаризація та роззброєння.

Роззброєння стосується як виведення російських військ та незаконних збройних формувань, так і роззброєння населення, оскільки в умовах озброєння населення проведення виборів матиме високий ризик.

Варто зазначити, що на законодавчому рівні в Україні слід передбачити обмеження права осіб, які сприяли підризу національної безпеки або порушенню прав людини, бути обраними на місцевих виборах та займати посади в органах державного або місцевого управління. Це спрямовано на недопущення до виконання відповідних функцій осіб, які вчинили дії, що ставили під загрозу національну безпеку та права людини. Такий підхід допоможе у забезпеченні дієвого контролю за кандидатами та обранцями, та захистить інтереси держави та її громадян.

Окремим механізмом забезпечення правової стабільності, який найефективніше врегульовує питання відновлення правопорядку на деокупованих територіях є запровадження моделі перехідного правосуддя.

На сьогоднішній день модель правосуддя перехідного періоду є найбільш сучасним підходом у вирішенні проблем, з якими Україна стикається у перехідний період від умов збройного конфлікту до повоєнного стану. Ця модель передбачає впровадження правових механізмів та інституцій, спрямованих на забезпечення правосуддя, відновлення правопорядку, а також визначення і притягнення до відповідальності осіб, які порушували закон та права людини під час конфлікту. Цей підхід дозволяє ефективно реагувати на виклики, які виникають у перехідний період, та сприяє будівництву стабільного та правового суспільства в

Один із шляхів застосування підходів правосуддя перехідного періоду в Україні полягає у розробці національної правової моделі, що ґрунтується на основних принципах перехідного правосуддя. Ця модель передбачає впровадження механізмів Transitional Justice у роботу правоохоронних та судових органів, спрямованих на примирення та встановлення істини щодо конфлікту. Крім того, важливою є реформа правоохоронної та судової системи з урахуванням можливості впровадження гібридних судових механізмів, які включають участь іноземних суддів. Це сприятиме ефективному вирішенню проблем перехідного періоду та сприяє будівництву стабільного та правового суспільства в Україні.

Визначення єдиних підходів до ідентифікації всіх жертв збройного конфлікту та забезпечення їм ефективних засобів компенсацій, охорони, правового захисту та відновлення порушених прав є критичною для створення справедливого та правового суспільства.

Відновлення порушених прав включає в себе широкий спектр заходів, включаючи повернення свободи, відновлення документів, які підтверджують особу, сімейний статус та громадянство, а також надання доступу до інших прав та можливостей, що були порушені або обмежені через конфліктну ситуацію.

Сучасні підходи до перехідного правосуддя, які мають свою підставу в декількох документах ООН та ЄС, є результатом досвіду і практики, набутого

в багатьох країнах, які стикалися з конфліктами та постконфліктними ситуаціями.

Одним із наслідків застосування перехідного правосуддя є процес досягнення миру, застосування політичних, суспільних, управлінських трансформацій, які б гарантували неповторення конфлікту.

Перехідне правосуддя направлено на вирішення декількох напрямків, перш за все, забезпечення прав жертв конфлікту. Основа правового поняття жертви злочину встановлена Декларацією основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою 1985 р.

Відповідно до п. 1 цієї Декларації під поняттям «жертва» включає в себе осіб, які понесли шкоду, незалежно від того, чи була ця шкода спричинена індивідуально чи колективно. Ця шкода може виявлятися у різних формах, таких як тілесні ушкодження, моральний збиток, емоційні страждання, матеріальний збиток або обмеження основних прав. Важливою характеристикою є те, що ці дії або бездіяльність, які призвели до шкоди, порушують чинні закони країни-члена, включаючи норми, які стосуються зловживання владою [166].

Національна модель перехідного правосуддя для України має вирішувати ряд важливих завдань, пов'язаних із виходом із окупації та збройного конфлікту, а саме: запобігання безкарності, ефективне розслідування воєнних злочинів, надання правової допомоги цивільному населенню на окупованих територіях, реконструкцію історичної правди та надання компенсації жертвам війни. Концепція перехідного правосуддя має стати ключовою складовою стратегії деокупації та реінтеграції громадян України.

Україні необхідно розробити національну модель перехідного правосуддя, яка буде враховувати унікальні виклики, що виникають під час переходу зі стану конфлікту до миру. Ця модель повинна забезпечити нормалізацію правових зв'язків та відновлення правопорядку на територіях, які перебували під окупацією. Одночасно вона повинна гарантувати, що воєнні злочини будуть ретельно розслідувані та винні притягнуті до відповідальності.

Також важливо забезпечити надання компенсації та підтримку для жертв конфлікту.

Зрозуміло, що така модель має бути глибоко вбудованою в стратегію деокупації та реінтеграції, оскільки без забезпечення справедливості та відновлення правового порядку не може бути повноцінної реінтеграції територій та людей.

Зокрема, йдеться про такі складові як перехідний період, конвалідація правочинів, актів цивільного стану та судових рішень, які мали місце на тимчасово окупованих територіях, люстрація, амністія й інші питання перехідного правосуддя.

Україна має враховувати три ключові міжнародно-правові режими при обранні та впровадженні моделі перехідного правосуддя, а саме захист прав людини відповідно до Європейської Конвенції з прав людини; засади міжнародного гуманітарного права у веденні збройного конфлікту та подоланні його наслідків; засади кримінального права у переслідуванні воєнних злочинців та інших порушників міжнародного права.

Застосування такої інтегрованої підходу допоможе забезпечити правову стабільність та розвиток українського суспільства в умовах післяконфліктного періоду.

При розробці та впровадженні моделі перехідного правосуддя для України, врахування норм статей 2 та 3 Європейської Конвенції з прав людини є критично важливим. Ці норми, які стосуються права на життя та заборони катувань та неналежного поведження, встановлюють як негативні, так і позитивні зобов'язання перед державою.

Урахування цих норм при розробці моделі перехідного правосуддя дозволить Україні забезпечити ефективний захист прав людини, навіть у періоди перехідного періоду або конфлікту, що сприятиме створенню стабільного та правового середовища країни.

При розробці моделі перехідного правосуддя для України необхідно враховувати не лише парадигму міжнародного гуманітарного права щодо

ведення збройного конфлікту, а й всі аспекти, пов'язані з особами, затриманими, військовополоненими, особами, зниклими безвісти, а також з померлими і загиблими під час конфлікту. Крім того, важливо враховувати засади міжнародного кримінального права, зокрема притягнення до відповідальності воєнних злочинців та належне документування та розслідування злочинів.

При наявності в Україні ефективних розслідувань можна говорити про виконання вимоги принципу комплементарності, який лежить в основі роботи Міжнародного кримінального суду.

Таким чином, при дотриманні цього принципу у Міжнародного кримінального суду не буде необхідності розглядати злочини, які вчинені на території України, тому що Україна буде виконувати своє зобов'язання з їхнього розслідування.

Основний тягар розслідування воєнних злочинів та порушень міжнародного права, пов'язаних з конфліктом, лежатиме на Україні, на її правоохоронних органах і судах. Міжнародний кримінальний суд може надати підтримку у притягненні до відповідальності осіб, які перебувають за кордоном та можливо мають імунітет від українського правосуддя, але не від правосуддя в Міжнародному кримінальному суді. Це підкреслює необхідність співпраці між Україною та Міжнародним кримінальним судом у розслідуванні та притягненні до відповідальності тих, хто винний у воєнних злочинах та інших порушеннях міжнародного права. Допомога Міжнародного кримінального суду у цьому плані може бути значною, зокрема у випадках, коли імунітет від українського правосуддя не захищає від відповідальності перед міжнародним судом.

Також в законодавстві України є спеціальні нормативно-правові акти, які містять окремі ознаки перехідного правосуддя та спрямовані на подолання наслідків збройного конфлікту та гуманітарних кризових явищ. Ці норми включають закони «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про військово-цивільні адміністрації»,

а також Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Ці закони та стратегії створюють правову базу для регулювання ситуації на ТОТ та вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб. Вони передбачають механізми захисту прав і свобод громадян, а також встановлюють правовий режим на окупованих територіях. Можна відмітити, що законодавство України частково враховує аспекти перехідного правосуддя та має спеціальні закони та стратегії для подолання наслідків збройного конфлікту та гуманітарних кризових ситуацій.

Прийняття єдиного нормативно-правового акта на рівні закону, який би закріплював основні підходи перехідного правосуддя в Україні, значно полегшить процес переходу від воєнного періоду до повоєнного.

Важливим інструментом забезпечення відновлення правопорядку в умовах перехідного періоду є проведення моніторингу ситуації щодо порушення прав людини на тимчасово окупованих територіях.

Так, за інформацією, отриманою від НПУ, слідчими вживається усіх можливих заходів, спрямованих на документування, розкриття та розслідування злочинів, учинених на окупованій території Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Херсонської, Миколаївської, Донецької та Луганської областей.

Так, в Київській області в ході деокупаційних заходів поліцією забезпечено стабілізаційні заходи та відновлення правопорядку у 249 населених пунктах (орієнтовна кількість мешканців складає 259 тис. громадян), відновлено роботу восьми підрозділів поліції.

У Чернігівській області в ході деокупаційних заходів поліцією забезпечено стабілізаційні заходи та відновлення правопорядку у 564 населених пунктах (орієнтовна кількість мешканців складає 205 тис. громадян), відновлено роботу десяти підрозділів поліції.

Працівниками вибухотехнічної служби НПУ з початку деокупаційних заходів у Чернігівській області здійснено 1670 виїздів, обстежено територію

загальною площею майже 619,7 га, вилучено понад 11,9 тис. вибухонебезпечних предметів, з яких знищено – понад 7 тис.

В Сумській області під час деокупаційних заходів поліцією забезпечено стабілізаційні заходи та відновлення правопорядку у 284 населених пунктах (орієнтовна кількість мешканців цих населених пунктів складає 210 тис. громадян), відновлено роботу дев'яти підрозділів поліції.

Слідчими задокументовано 1408 воєнних злочинів, з них: 1098 – за ст. 438, 135 – за ст. 436-2, 74 – за ст. 111-1, 71 – за ст. 110, 22 – за ст. 436-1, по 3 – за ст. 111 та 341, по 1 – за ст. 260 та 433 КК України.

Працівниками вибухотехнічної служби НПУ з початку деокупаційних заходів у Сумській області здійснено 1660 виїздів, обстежено територію загальною площею майже 4,4 тис. га, вилучено майже 3,2 тис. вибухонебезпечних предметів, з яких знищено – понад 1,1 тис.

В Харківській області під час деокупаційних заходів поліцією забезпечено стабілізаційні заходи та відновлення правопорядку у 341 населеному пункті (орієнтовна кількість мешканців цих населених пунктів складає 80,2 тис. громадян), відновлено роботу десяти підрозділів поліції.

Всього у Харківській області встановлено 41 блокпост (з яких 15 – на деокупованій території).

Слідчими задокументовано 9737 воєнних злочинів, з них: 8860 – за ст. 438, 805 – за ст. 111-1, 41 – за ст. 110, 29 – за ст. 111-2 та 2 – за ст. 111 КК України.

Працівниками вибухотехнічної служби НПУ з початку деокупаційних заходів у Харківській області здійснено 5550 виїздів, обстежено територію загальною площею понад 5,1 тис. га, вилучено понад 37,5 тис. вибухонебезпечних предметів, з яких знищено – понад 15 тис.

В Херсонській області забезпечено стабілізаційні заходи та відновлення правопорядку у 228 населених пунктах, відновлено роботу восьми підрозділів поліції.

Працівниками вибухотехнічної служби НПУ з початку деокупаційних заходів у Херсонській області здійснено 9652 виїзди, обстежено територію

загальною площею майже 3,1 тис. га, вилучено майже 27,9 тис. вибухонебезпечних предметів, з яких знищено – понад 18,4 тис.

У ході деокупаційних заходів у Миколаївській області вдалося відновити правопорядок та провести стабілізаційні заходи у 47 населених пунктах (орієнтовна кількість мешканців – 15,9 тис. громадян), відновлено роботу одного підрозділу поліції.

Слідчими підрозділами НПУ задокументовано 1277 воєнних злочинів, з них: 1273 – за ст. 438, 3 – за ст. 110 та 1 – за ст. 111-2 КК України.

Працівниками вибухотехнічної служби НПУ здійснено 298 виїздів, обстежено територію загальною площею майже 169,1 га. Вилучено понад 2 тис вибухонебезпечних предметів, знищено – 267.

Поліцією документується переважна більшість воєнних злочинів, що вчинені російськими військами та їх пособниками в Україні, а також інших злочинів, що пов'язані з військовою агресією.

З метою забезпечення правової стабільності та відновлення правопорядку на деокупованих територіях державою мають бути вжито усіх стабілізаційних заходів з метою повернення цих територій та населення, що на них проживає у правовий простір України.

3.3. Шляхи деокупації, реінтеграції та відновлення довіри населення до Української держави на деокупованих територіях в Україні

Ключовим для успіху плідної реінтеграції деокупованих територій є питання безпеки та стабільності. Проведення реінтеграції деокупованих на сьогодні територій України в умовах активного конфлікту або крихкого миру є дуже складним, з великими витратами та обмеженою ефективністю зусиль з відновлення.

Успіх будь якого відновлення у повоєнний період залежить від ступеня залучення національних та іноземних суб'єктів.

Процес реінтеграції має включати в себе якомога ширше коло зацікавлених сторін - вищих посадових осіб держави, посадових осіб місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, приватний сектор, підприємства усіх форм власності, міжнародних партнерів, іноземних і вітчизняних фондів тощо. Залучення усіх цих суб'єктів до процесу відновлення дозволяє не лише правильно визначити потреби та фінансові пріоритети, а й створити відчуття спільної відповідальності за результати.

Під реінтеграційними заходами на деокупованих територіях в контексті дослідження розуміється комплекс заходів, спрямованих на забезпечення державного суверенітету на деокупованих територіях України, відновлення та захист прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, порушених внаслідок збройної агресії РФ, забезпечення сталого суспільно-політичного, гуманітарного та економічного розвитку цих територій із метою повернення їх населення в єдиний правовий, інформаційний, соціально-економічний, духовний, культурний та освітній простір держави, адаптацію його до мирного життя в українському суспільстві.

Важливим завданням держави є координація та узгодження заходів з відновлення територій. Це передбачає узгодження різних бачень відновлення, розподіл видів діяльності між державними та багатосторонніми суб'єктами, а також, на мікрорівні, координацію роботи різних центральних органів виконавчої влади, органів правопорядку, місцевих органів виконавчої влади задля досягнення ключової мети реінтеграції деокупованих територій. У деяких з проаналізованих випадків суперечки щодо компетенції між установами, підпорядкованими військовим і цивільним, виявилися деструктивними (наприклад, Ірак, Афганістан). Відсутність належної координації призводить до дублювання зусиль, марнування ресурсів і розмитості підзвітності.

З метою формування єдиного підходу до процесу реінтеграції на рівні держави Кабінетом Міністрів України було створено Мінреінтеграції України, яке відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів

України від 8 червня 2016 року № 376 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 6 травня 2020 р. № 371) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується КМУ [167].

У межах своєї компетенції Міністерство: координує діяльність органів виконавчої влади у сфері реінтеграції тимчасово окупованих територій України; забезпечує розробку та реалізацію державної політики у сфері реінтеграції тимчасово окупованих територій України; сприяє забезпеченню безпеки громадян, які повертаються до тимчасово окупованих територій України; надає інформаційну та методичну допомогу органам місцевого самоврядування у сфері реінтеграції тимчасово окупованих територій України.

Основним завданням Міністерства є організація і контроль за процесом реінтеграції деокупованих територій, що є одним з найважливіших завдань, яке стоїть перед Україною після завершення процесу деокупації.

Для забезпечення державою реінтеграції на деокупованих територіях повинні вживатися такі заходи у наступних сферах:

У сфері захисту прав і свобод людини:

утворення і функціонування військових, військово-цивільних адміністрацій;

відновлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

відновлення діяльності комунальних підприємств та установ, закладів охорони здоров'я, закладів та установ освіти;

відновлення соціально-економічних зв'язків;

забезпечення доступу населення деокупованих територій України до гарантованих державою послуг, у тому числі системи соціального захисту, охорони здоров'я та освіти України;

проведення інформаційно-роз'яснювальних кампаній для населення на деокупованих територіях України щодо отримання адміністративних послуг, у тому числі щодо відновлення втрачених документів, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи.

У сфері економічної політики:

відновлення діяльності підприємств, установ, організацій, які здійснюють господарську діяльність з метою отримання прибутку;

відновлення функціонування систем електро-, тепло-, газо-, водопостачання, водовідведення й інших інфраструктурних об'єктів;

створення й розвиток у територіальних громадах децентралізованих енергетичних систем, забезпечення функціонування малих систем розподілу на основі впровадження «розумних мереж» з урахуванням кращого іноземного досвіду;

впровадження сучасних енергоефективних технологій і відновлюваної енергетики в різних секторах економіки, насамперед на об'єктах енергетичної та соціально-гуманітарної інфраструктури; розгортання державних, регіональних та місцевих програм ефективного використання енергетичних ресурсів;

відновлення надання банківських послуг, послуг поштового зв'язку, вантажних і пасажирських перевезень;

запровадження на перехідний період після деокупації механізмів державної підтримки, спрямованих на стимулювання економічної діяльності на відповідній території, у тому числі із застосуванням податкових важелів.

У сфері соціальної політики:

створення гуманітарних центрів, прихистків, пунктів видачі гуманітарної допомоги;

організація доставки та видачі гуманітарної допомоги;

забезпечення населення товарами першої необхідності;

розбудова житлового фонду деокупованих територій України;

стимулювання повернення на деокуповані території населення України, яке виїхало під час окупації з місць свого постійного проживання на цих територіях;

організація психологічної підтримки населення.

У сфері екологічної політики:

оцінка шкоди природним ресурсам та довкіллю на деокупованих територіях України, включення до реєстру збитків результатів оцінки;

здійснення заходів, направлених на відновлення природних ресурсів та стану довкілля;

виявлення та позначення районів, що зазнали радіоактивного, хімічного забруднення чи біологічного зараження, інших небезпечних проявів;

здійснення моніторингу довкілля, запровадження системи моніторингу довкілля;

створення геоінформаційної системи для прогнозування екологічних проблем на деокупованих територіях України;

розроблення механізму виявлення на деокупованих територіях України екологічних ризиків, зокрема техногенного характеру;

припинення діяльності екологічно небезпечних об'єктів;

локалізація і ліквідація несанкціонованих та неконтрольованих звалищ відходів, що утворилися внаслідок тимчасової окупації території України;

запровадження спеціального тимчасового режиму охорони й використання природно-заповідного фонду деокупованих територій України;

забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення;

фіксування та оцінка збитків, заданих державою-агресором, з метою притягнення до відповідальності за кліматичну трансформацію України.

У сфері інформаційної політики:

організація медіацентрів;

відновлення покриття деокупованої території України теле-, радіосигналом українських компаній та відновлення мобільного зв'язку українських операторів зв'язку;

відновлення поштового зв'язку;

відновлення роботи телевізійного мовлення, радіомовлення, діяльності місцевих медіа;

проведення заходів щодо унеможливлення пропаганди з боку РФ;

відновлення надання електронних комунікаційних послуг;

підготовка друкованих інформаційно-роз'яснювальних та агітаційних матеріалів для населення деокупованих територій України;

популяризація національно-патріотичних, соціальних і духовних цінностей України в друкованих медіа, медіасервісах та інтернет-ресурсах.

У сфері гуманітарної політики:

забезпечення вільного розвитку, використання та захисту української мови як державної на деокупованих територіях України, з урахуванням прав корінних народів та національних меншин, є важливим аспектом підтримки мовної та культурної ідентичності країни;

збереження й забезпечення розвитку етнічної, культурної та релігійної самобутності населення;

упровадження механізмів повернення об'єктів культурної спадщини України, незаконно вивезених із тимчасово окупованих територій або евакуйованих до інших територій України;

запровадження проєктів з відновлення об'єктів культурної спадщини, зруйнованих в ході бойових дій, напрацювання стратегічних та методологічних підходів до процесу охорони та відновлення об'єктів культурної спадщини України;

проведення просвітницької роботи серед населення, яке перебувало на тимчасово окупованих територіях України і постраждало від проведення інформаційно-психологічних спеціальних операцій з боку РФ;

демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків, що символізують російську імперську політику.

У сфері оборонної та безпекової політики:

виконання комплексу заходів з розмінування (гуманітарного розмінування) територій;

забезпечення оперативного реагування на надзвичайні ситуації, пожежі, небезпечні події та проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт;

продовження виявлення осіб, причетних до колабораційної діяльності й пособництва державі-агресору, диверсійної, розвідувальної та іншої діяльності, спрямованої проти національної безпеки і суверенітету України;

відновлення захисних споруд цивільного захисту;

забезпечення охорони державного кордону;

забезпечення діяльності відновлених підрозділів органів сектору безпеки і оборони;

організація перевірок стану об'єктів ядерної енергетики та інших важливих об'єктів критичної інфраструктури.

У сфері міграційної політики:

посилення заходів забезпечення безпеки документів для виїзду за кордон та зменшення нерегульованої міграції, зокрема шляхом протидії транснаціональній злочинності та тероризму;

сприяння поверненню мігрантів та їх подальша реінтеграція в українське суспільство шляхом реалізації відповідних стимулів та програм;

розробка та підтримка каналів передачі інформації трудовим мігрантам з України та українцям, що перебувають за кордоном, зокрема про можливості працевлаштування та наявні соціальні послуги в Україні;

проведення перевірок законності перебування на території України громадян держави-агресора та інших іноземців, осіб без громадянства;

удосконалення системи збору даних про мігрантів, які повернулися до держави, та їх потреби в соціальній та економічній реінтеграції.

Не менш важливим заходом на деокупованих територіях є забезпечення ефективних заходів та дій щодо стабілізації соціальної напруги, врегулювання потенційних конфліктів у ході реінтеграції територій.

Близькість до зони ведення бойових дій, наслідки тимчасової окупації та потенційні превентивні заходи держави, що направлені на створення умов до деокупації та подальшої реінтеграції деокупованих територій стимулює суттєве зростання конфліктного потенціалу, радикалізації та поляризації населення.

Це стосується як безпосередньо жителів відповідних територій, внутрішньо переміщених осіб, осіб, які виїхали за кордон внаслідок збройного конфлікту, так і населення України в цілому.

Питання реінтеграції та взаємодії між різними групами населення, що залишились чи виїхали, пішли на співпрацю зі структурами, створюваними РФ на ТОТ України, розподіл соціальних виплат та пільг, мовне чи релігійне питання, оформлення документів є конфліктними у сприйнятті суспільства.

Всі ці виклики спостерігаються на територіях, які перебували під окупацією нетривалий час. У випадках деокупації територій, що перебували під прямим контролем РФ триваліший період, комплексність та масштабність відповідної категорії проблем буде суттєво більшою.

Катастрофічним є ризик збереження впливу РФ на ці території через наявність сформованого ресентименту місцевим населенням, що з високою імовірністю буде стимулювати різні форми протидії та несприйняття.

Під час окупації відбувається значний відтік громадян України через бойові дії та ризики “невизначеності” життя після деокупації, незаконної депортації українських громадян до РФ та заселенню (колонізації) тимчасово окупованих територій України громадянами держави-окупанта.

Основними завданнями, необхідними для розв’язання зазначених проблем, є:

забезпечення відновлення діяльності незалежних українських медіа та суспільного мовлення, сприяння поверненню переміщених з цих територій медіа та видань;

визначення перехідного періоду для запровадження заходів мовної політики та врахування прав національних меншин та корінних народів щодо отримання доступу до державних сервісів та послуг на деокупованій території;

створення сприятливих умов для безпечного та гідного повернення ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, та інших категорій громадян до територіальних громад після звільнення або припинення активних бойових дій на відповідних територіях;

реалізація узгоджених дій щодо формування української національної та громадянської ідентичності, подолання наслідків російської пропаганди, сформованих упереджень щодо української культури, історії та мови тощо.

З метою впровадження викладених вище заходів Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України ініціювало програму «Підтримка мовників та розвиток мов корінних народів», для гарантування інформаційного суверенітету України та сприяння розвитку мов корінних народів, ним проводиться ряд заходів, які визначені в Порядку використання фінансових ресурсів, передбачених у державному бюджеті для забезпечення інформаційного суверенітету та розвитку мов корінних народів, що проживають на тимчасово окупованих територіях Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

З метою виконання Стратегії розвитку кримськотатарської мови на період 2022-2032, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 року № 224-р. [168] утворено Національну комісію з питань кримськотатарської мови.

Реінтеграція деокупованих територій є невід'ємною частиною післявоєнної відбудови. Вона передбачає відновлення інфраструктури, економіки, соціальних послуг, а також повернення громадян до своїх домівок.

Для більш детального огляду питання реінтеграції деокупованих територій доцільним є аналіз міжнародного досвіду шляхів деокупації та реінтеграції.

Розглядаючи міжнародний досвід, першочерговим слід відмітити, що розрахунки Європейського банку реконструкції та розвитку щодо 700 збройних конфліктів, які відбулися з 1816 по 2014 рік, показують, що ВВП на душу населення у відбудованих країнах повертається до довоєнного рівня через п'ять років лише в кожному третьому випадку. У половині випадків він залишається нижчим за фактичну тенденцію зростання протягом 25 років після закінчення війни. Японії, яку часто ставлять за взірць післявоєнної відбудови, знадобилося 23 роки, щоб повернутися до довоєнної тенденції. Очікується, що

для України, ВВП якої у 2022 році скоротився більш ніж на 30%, цей процес також розтягнеться на багато років.

Відновлення стає особливо складним завданням в умовах крихкого миру та ризику відновлення конфлікту. З огляду на минулий досвід, такий сценарій є радше правилом, ніж винятком. Лише у 20 відсотках війн, мирний період триває довше 25 років. Цю проблему чудово ілюструють приклади Афганістану та Іраку, де відбудова зіткнулася з низкою проблем саме через співіснування конфлікту.

Російське вторгнення в Україну завдало гігантської шкоди, зокрема економічній інфраструктурі. Ще у вересні 2022 р. Світовий банк підрахував, що відновлення України може коштувати 349 мільярдів доларів США, тоді як українська сторона говорила про суму до 750 мільярдів доларів США, що майже в 4 рази перевищує ВВП України за 2021 рік. (200 млрд доларів США). Для порівняння - Польща отримала 137,2 млрд євро від ЄС в рамках політики згуртування в період з 2004 по 2021 рік. По-перше, ці суми майже напевно будуть вищими через війну, яка все ще триває. По-друге, хоча вони й високі, але не є недосяжними для міжнародної спільноти - Сполучені Штати виділили 2% свого тодішнього ВВП на реалізацію Плану Маршалла, що за сьогоднішнім курсом долара становить приблизно 150 мільярдів доларів США.

Повоєнний досвід інших країн демонструє, що масштаби фінансової допомоги не є ключовим фактором успіху. Різниця в обсягах допомоги, наданої на відбудову, пояснює лише 10 відсотків різниці в кількості років, необхідних для повної відбудови економіки. Витрати на відбудову Іраку сягнули 220 мільярдів доларів США, тоді як Сполучені Штати виділили 145 мільярдів доларів США для Афганістану, проте довготривалі наслідки цих зусиль у кращому випадку є сумнівними.

Першочерговим слід розглянути приклад Іраку. Відбудова Іраку є прикладом відбудови під час конфлікту, а не постконфліктної. Між березнем і жовтнем 2004 року 30 000-100 000 іракців загинули в результаті військових дій, нападів і етнічно мотивованого насильства. На думку критиків, це стало

наслідком рішення про розпуск структур іракської держави і повну демілітаризацію Іраку (за зразком демілітаризації Японії після Другої світової війни), що позбавило країну безпеки. Цей підхід визначив обрану модель відбудови та участь у ній окремих суб'єктів.

Інтервенція коаліційних сил в Ірак, що відбулася 20 березня 2003 року, мала привести до швидкої перемоги і зміни режиму. Підтримку цьому мала надати Резолюція Ради Безпеки ООН 1483 від 27 травня 2003 року, згідно з якою контроль над політичною долею Іраку передавався двом країнам-співзасновникам так званих «окупаційних сил» - США та Великій Британії.

Процес відбудови Іраку майже повністю відбувався під контролем США. Мандат попередньо створеного ОРНА (Управління з реконструкції та гуманітарної допомоги) був розроблений з урахуванням гуманітарної кризи, яка, як очікувалося, стане найбільшим викликом після повалення режиму Саддама Хусейна. Через несподіваний опір іракського підпілля плани коаліційних сил довелося переглянути. Доктрина «звільнити і залишити» змінилася на «окупувати і відбудувати» (occupy and rebuild). У квітні 2003 року вся повнота виконавчої, законодавчої та судової влади перейшла до Коаліційної тимчасової адміністрації (КТА), призначеної коаліційними силами.

Протягом перших 12 місяців, тобто до створення тимчасового уряду Іраку в червні 2004 року, провідну роль відіграло Міністерство оборони США (МО). Як наслідок, Іраком фактично керували військові, хоча формально його очолював адміністратор Пол Бремер. Створення централізованого центру прийняття рішень у вигляді МО перед обличчям післявоєнних викликів мало сенс в теорії, але на практиці воно повністю провалилося. ВПС, який перебував під егідою МО, пропрацював 14 місяців і один тиждень - його було розпущено 28 червня 2014 року. Припинення місії значно зменшило вплив МО, а отже, і військовослужбовців, на управління процесом відновлення.

Серед найактивніших двосторонніх учасників відбудови після США була Японія, яка надала 7 мільярдів доларів США на відбудову Іраку. Іншим важливим учасником був Європейський Союз, який до кінця 2013 року виділив

1 мільярд євро (1,3 мільярда доларів США) на відбудову Іраку, в основному через агентства ООН і організації, що здійснюють постконфліктний менеджмент, такі як Червоний Хрест. ЄС також зробив найбільший внесок до Міжнародного фонду реконструкції Іраку (МФРІ) (774 млн. доларів США). Пізніше було запроваджено санкції проти ширшої коаліції держав для відбудови Іраку. На конференції в Мадриді 24 жовтня 2003р. 38 країн, Європейська комісія, МВФ і Світовий банк пообіцяли надати підтримку на суму 33 млрд. доларів США у вигляді безповоротної допомоги і кредитів.

Залучення приватного сектору - як вітчизняного, так і іноземного - було значним, хоча протягом тривалого часу обмежувалося міркуваннями безпеки. Незважаючи на невизначеність і хаос, які спричинила за собою реконструкція, багато американських компаній, наприклад, Halliburton та її дочірня компанія Kellogg Brown and Root, Bechtel Corporation, International American Products, Perini Corporation, отримали низку вигідних контрактів. За оцінками, приватні компанії заробили 138 млрд. доларів США на відбудові Іраку, причому 10 найбільших компаній заробили 72 млрд. доларів США .

Бюджет на відбудову Іраку був безпрецедентним за розміром порівняно з іншими операціями такого типу і зрештою сягнув 220 мільярдів доларів США. З них 126 мільярдів доларів було виділено з власного бюджету Іраку, що стало можливим завдяки зростанню видобутку нафти. На Мадридській конференції донорів у жовтні 2003 року 38 країн і багатосторонніх організацій (Європейська комісія, МВФ і Світовий банк) пообіцяли надати Іраку в цілому 33 млрд. доларів США у вигляді грантів і кредитів. До кінця 2012 року ці суми багаторазово зросли, а Сполучені Штати надали близько 60 мільярдів доларів на відбудову Іраку.

Більше половини фінансування реконструкції надійшло від самого Іраку. В основному це була дебіторська заборгованість від продажу нафти, залишки коштів від програми «Нафта в обмін на продовольство», арештовані кошти на закордонних рахунках і конфісковані активи, привласнені Хусейном і його оточенням. За 14 місяців правління ВМС у такий спосіб було зібрано 20,7

мільярда доларів. У цьому контексті важливу роль відіграв Фонд розвитку Іраку, створений у 2003 році у формі рахунку в нью-йоркському відділенні ФРС. Якщо брати до уваги інвестиційний (капітальний) бюджет, то іракські кошти, спрямовані на відбудову, склали 126-146 млрд. доларів США.

Значну підтримку надав Паризький клуб, об'єднання 19 найбільших економік світу, який у 2004 році вирішив списати значну частину боргу Іраку. На кінець 2003 року він становив понад 120 мільярдів доларів США, з яких борг перед Клубом оцінювався в 38,9 мільярда доларів США. Вдалося списати 80 відсотків цієї суми (32 мільярди доларів США), в тому числі 4,1 мільярда доларів США і 12 мільярдів доларів США боргу перед РФ.

Тому ВМС взяла під свій безпосередній контроль процес відбудови, використовуючи іракців щонайбільше як консультантів, та й то у вкрай обмеженому обсязі. Ця модель була також мотивована припущенням, що присутність коаліційних сил в Іраку буде лише тимчасовою. Тривалий час не вдавалося побудувати справжнього партнерства з представниками влади не лише на центральному, а й на регіональному рівні, пояснюючи це високим рівнем корумпованості та низькою ефективністю іракських чиновників. Це призвело до неадекватного і неповного визначення потреб.

З часом участь США стала більш інклюзивною, особливо після того, як країна здобула суверенітет зі створенням тимчасового уряду 28 червня 2004 року. Тим не менш, статус іракського уряду продовжує залишатися тимчасовим і, за своєю природою, нестабільним. Це, у свою чергу, у поєднанні з низькою ефективністю структур іракської держави у виконанні своїх основних функцій, значно ускладнило процес формування легітимності нової іракської влади.

Одним із наслідків незалучення вітчизняних суб'єктів до відбудови стала нестійкість і низька якість реалізованих проєктів. Згідно з результатами аудиту, нерідко інфраструктурні проєкти, що фінансувалися американцями, занепадали вже через два роки. Лише через кілька місяців Державний департамент отримав схвалення Конгресу США на реорганізацію управління фондами реконструкції

та перенаправлення значної частини цих коштів на менші за обсягом, але важливіші для місцевих громад проекти, що реалізуються іракськими підрядниками.

Повоєнна відбудова Іраку виявила цілий каскад помилок, спричинених недостатньою координацією зусиль з відбудови. У такому складному проекті, як післявоєнна відбудова, певний брак координації є природним і навіть бажаним. Адже надмірна координація тягне за собою високі транзакційні витрати. У випадку Іраку, однак, відсутність координації стала надзвичайно проблематичною і, зрештою, дуже дорого коштувала. Особливо на початковому етапі стабілізації спостерігалось взаємне дублювання повноважень військових і цивільних суб'єктів.

В Іраку було допущено низку помилок, типових для проектів допомоги розвитку. Через брак часу перевага надавалася проектам, орієнтованим на швидке досягнення відчутних результатів (наприклад, будівництво інфраструктури). Це робилося за рахунок більш тривалих проектів і програм з менш вимірюваними наслідками (наприклад, зміцнення інституційного середовища та бюрократичного потенціалу, інвестиції в людський капітал тощо).

Було виявлено такі проблеми, як уникнення відкритих тендерів на отримання великих контрактів (серед компаній, які отримували контракти без закритих тендерів або з закритими тендерами, були, зокрема, Halliburton і Bechtel), відсутність повної інформації про вимоги та параметри контрактів, а також недостатній нагляд за виконанням контрактів.

Корупція не тільки підірвала довіру до міжнародних сил і решти іракської держави, але й стала сильним стримуючим фактором для іноземних інвесторів; вона також обмежила участь вітчизняного приватного сектору в процесі відбудови - іракські підприємці зазнавали постійних утисків. Коаліційні сили вжили численних антикорупційних заходів, таких як створення Комісії з питань доброчесності (COI), але їхній вплив був обмеженим.

Моніторинг та оцінка діяльності також були ускладнені і здійснювалися за залишковим принципом через швидку зміну обставин і загальну динаміку подій.

Наступним слід розглянути приклад Боснії і Герцеговини. Відновлення Боснії і Герцеговини (БіГ) було особливим з точки зору форми встановлення миру та обсягу міжнародної підтримки у процесі відбудови країни. Закінчення війни, яка тривала на території сучасної Боснії і Герцеговини з 1992 по 1995 рік, було досягнуто завдяки активному втручанням західних країн. Головними ініціаторами були США, Німеччина, Великобританія та Франція. Відтоді БіГ розділена на дві частини - Федерацію Боснії і Герцеговини та Сербську Республіку. Модель, що використовувалася в БіГ, полягала в побудові нав'язаного миру з сильною міжнародною присутністю як в управлінні, так і в реалізації. Крім того, угода ґрунтувалася на рекомендаціях Вашингтонського консенсусу і передбачала відхід від централізованої планової економіки, яка існувала до війни, і перехід до вільної ринкової економіки.

До процесу відбудови були залучені практично всі найрозвинутіші західні країни. Було створено Раду з виконання мирних угод (РМВ), до якої увійшли 56 країн та інституцій. Крім того, виконання мирної угоди забезпечувалося присутністю сил НАТО, а в 2004 році цю роль перебрав на себе сили Європейського Союзу в рамках миротворчої місії EUFOR «Алтея».

Згідно з мирними умовами, була також створена посада Високого представника, роль якого полягала в контролі за процесом імплементації Дейтонських домовленостей та підтримці новостворених органів влади БіГ. Однак ця функція еволюціонувала, і з 1997 року, після надання так званих Боннських повноважень, Високий представник мав право звільняти політиків з обох частин БіГ, які перешкоджали мирним процесам, діяли з метою загострення внутрішніх конфліктів або були корумповані. Крім того, Високий представник міг також запроваджувати власне законодавство для БіГ. Боннські повноваження дозволяли діяти більш ефективно, але, з іншого боку, вони підривали процес демократизації БіГ. Вищезгадані права використовувалися

неодноразово. Прикладами є відставка президента Республіки Сербської Ніколи Поплашена у 1999 році, врегулювання статусу спірного анклав у 2000 році, створення Державного агентства розслідувань і захисту та Міністерства безпеки, а також звільнення 60 високопосадовців у Республіці Сербській у 2004 році.

Серед інших завдань Високого представника було підтримання тісного контакту з окремими організаціями та установами БіГ та звітування перед міжнародною спільнотою про хід виконання Дейтонських умов. Ця посада існує і сьогодні. Високий представник все ще має всі повноваження, описані вище, востаннє вони були реалізовані в жовтні 2022 року.

Протягом першого періоду відбудови більшість державних видатків фінансувалася за рахунок зовнішніх донорів. Головну роль у цій сфері відігравав Світовий банк, який також координував роботу інших залучених інституцій, переважно МВФ, Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), Європейської комісії, Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) або Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). З метою забезпечення стабільних надходжень до державного бюджету на наступні роки Світовий банк ініціював проведення податкової та митної реформ. Однак впровадження нових правових механізмів відбувалося повільно через інституційні бар'єри та перешкоди.

Світовий банк підтримав початок процесу реконструкції з 1996 року, хоча Боснія і Герцеговина (далі - БіГ) на той час не була повноправним членом Банку. У рамках Фази I Програми пріоритетної реконструкції було запропоновано низку проектів, які стосувалися, головним чином, реконструкції інфраструктури, покращення людського капіталу (реконструкція систем освіти та охорони здоров'я і фінансова підтримка найбільш вразливих верств населення), зниження рівня безробіття (серед іншого, через громадські роботи та залучення до інших відновлювальних робіт у країні, професійну підготовку та надання мікрокредитів), а також підтримки розвитку інституційного середовища, що формується. Кожним проектом керували відповідні підрозділи Світового банку

з управління проектами (Project Implementation Unit, PIU), які тісно співпрацювали з відповідними міністерствами та установами БіГ. Такий тип управління дозволив залучити національні органи влади до реалізації проектів, підвищивши почуття впливу та відповідальності. Метою другого етапу так званого сталого відновлення, що розпочався у 1997 році, було розбудова економічного потенціалу та посилення почуття відповідальності. - Мета третього етапу - розбудова економічного потенціалу та надання Боснії і Герцеговині можливості функціонувати незалежно, без зовнішньої підтримки.

З метою прискорення реалізації проектів Світовий банк використовував спрощені тендерні процедури та скоротив час проведення торгів. У багатьох випадках Банк також покривав повну вартість проектів (без будь-якого внеску з боку бенефіціара). Щодо інших організацій, які надавали підтримку у відновленні, то швидкість надання підтримки була різною. Деякі з них реалізовували свої проекти через ГРП, інші вважали за краще здійснювати свою діяльність поза цією системою. З цієї причини це іноді призводило до дублювання проектів.

На додаток до вищезгаданих програм, Банк також пропонував підтримку у вигляді кредитів, пропозицій щодо коригувальних реформ, прямих інвестицій та технічної допомоги для підтримки відновлення, зокрема, оцінки збитків і потреб та координації допомоги.

У період з 1996 по 2002 рік загальна сума підтримки становила приблизно 5,2 млрд. доларів США, з яких приблизно 3,6 млрд. доларів США було надано Федерації БіГ і приблизно 1,4 млрд. доларів США - Республіці Сербській. Сама Республіка Сербія спочатку зволікала з отриманням фінансової підтримки від Світового банку через те, що вона не погоджувалася на стандартні домовленості Банку. Як наслідок, обсяг допомоги, що надавалася не Сербії, був скорочений. Більша частина допомоги, координованої Світовим банком у 1996-2000 роках, була спрямована на реконструкцію житла (16,1%), енергетичні ресурси (13%) та транспортну інфраструктуру (11,2%).

Іноземні інвестиції в БіГ практично не відігравали жодної ролі на першому етапі відновлення країни. І це незважаючи на інвестиційні стимули, створення гарантійних програм Світового банку та ЄС, а також реконструкцію значної частини транспортної інфраструктури. Боснія і Герцеговина сприймалася іноземними інвесторами як інвестиційно ризикована країна через все ще існуючу етнічну напруженість, слабкі інституції, повільний процес приватизації та високу вартість ведення бізнесу. Першим і єдиним інвестором на початковому етапі реконструкції була компанія Siemens. У довоєнний період економіка Югославії була централізовано плановою, і приватний сектор не відігравав особливої ролі. За цих умов новостворені, переважно малі вітчизняні підприємства не зробили значного внеску в процес відбудови. Після війни також було розпочато процес приватизації державного сектору, який, однак, набрав обертів лише після 2000 р. Приклад БіГ показав, що приватизація через купівлю державних компаній на тендерах західними компаніями була ефективною для інтеграції держави.

БіГ відновила свій довоєнний рівень ВВП (10,3 млрд. доларів США у 1991 році) лише у 2004 році. Під час війни номінальний ВВП скоротився приблизно на 88%. Початкове економічне зростання відбувалося переважно завдяки зовнішній фінансовій підтримці і було результатом низької бази. У 1995 і 1996 роках воно становило близько 50% на рік, а в наступні чотири роки - в середньому близько 27% на рік.

Головною проблемою в ефективному використанні фінансових ресурсів та залученні зовнішніх інституцій до відбудови БіГ були протилежні цілі політичних партій різних етнічних груп.

Крім того, все ще спостерігався високий рівень корупції. Закінчення військових дій у БіГ не вирішило існуючих конфліктів між домінуючими етнічними групами в країні.

З іншого боку, міжнародну спільноту звинувачували в непослідовності - БіГ, згідно з Дейтонськими умовами, мала стати демократичною країною, але де-факто нею керували необрані зовнішні особи, які приймали рішення.

Утворилося замкнене коло, оскільки тиск осіб, які приймали рішення ззовні, додатково створював напруженість і сповільнював процес відбудови, а отже, посилював переконання в необхідності здійснення сильного зовнішнього контролю над країною. Високий рівень безробіття (за даними Світового банку, у 2006 році він становив 31,1%, а у 2021 році знизився до 14,9%) залишається постійною проблемою - і донині. Ситуацію пом'якшують значні грошові перекази від родин, які проживають у Німеччині та інших країнах, а також великий неформальний сектор.

До війни нинішня територія БіГ мала розвинений промисловий сектор. Кілька виробничих державних компаній створювали близько 35% ВВП і забезпечували понад 40% експорту. Домінуючими галузями промисловості були автомобілебудування (включаючи завод Volkswagen), виробництво електроприладів і нафтопродуктів, металургія та збройова промисловість. Під час війни значна частина виробничих ресурсів була зруйнована, а процес відновлення відбувався повільно. Допомога Світового банку мала опосередкований характер - створення належних умов для розвитку на інституційному та інфраструктурному рівнях. Крім того, запропоноване рішення для БіГ полягало у розвитку сектору послуг, але для цього не вистачало належних людських та інституційних ресурсів. Це призвело до затримки економічного відновлення країни .

Розглядаючи приклад Афганістану, важливим слід відзначити, що найбільшим донором і найактивнішим учасником афганської реконструкції були Сполучені Штати Америки. З самого початку війни у 2001 році ключову роль відіграв американський Департамент оборони, який навчав та забезпечував афганські силові структури. На цю мету було спрямовано 1/3 всієї міжнародної допомоги для Афганістану та понад половину американської допомоги. Другою категорією витрат була гуманітарна та економічна допомога, в якій важливу роль відігравала агенція USAID як фінансовий партнер та реалізатор проектів на місці. Допомогу адміністрували Провінціальні групи з реконструкції Provincial Reconstruction Teams, (PRT) - військово-цивільні

установи, якими керували військові з країн, що створювали Міжнародні Сили Допомоги Безпеки (International Security Assistance Force, ISAF). До їх складу входили представники американських урядових агенцій, проте військові становили велику більшість персоналу. PRT також відповідали за встановлення співпраці з місцевими адміністративними структурами та центральним урядом у Кабулі. PRT мали кошти з бюджету США та видали завдання для виконання конкретних проектів розвитку. Слід зауважити, що хоча кошти на відновлення Афганістану надходили з різних джерел, значна частина міжнародної допомоги адмініструвалася американськими установами через їхню домінуючу присутність на місці. Другою важливою групою акторів були афганські установи, включаючи уряд у Кабулі, провінційних губернаторів та місцевих посадовців і вождів племен. Ісламська Республіка Афганістан була демократією із президентською системою. Протягом свого існування у неї було два президенти: Гаміда Карзая (2002-2014) та Ашрафа Гані (з 2014 року до падіння Республіки у 2021 році). Обидва президенти докладали зусиль для консолідації контролю над усією територією Афганістану та здобуття симпатій конфліктуєчих племінних груп. Факт повної залежності Республіки від міжнародної допомоги та американської підтримки військових сил підірвав легітимність обох президентів.

До інших проблем афганської адміністрації відносилася корупція на кожному рівні та відсутність кваліфікованих кадрів, готових працювати в урядових установах за пропонованих фінансових умов. Третьою групою були гуманітарні організації, в основному західні, які реалізовували програми допомоги та гуманітарної допомоги. Велика кількість їхніх дій не включала бюджетні закони Республіки Афганістан, і їх часто не консультували з афганськими урядовими агентствами. Наприклад, у 2022 році Червоний Хрест оплачував зарплати десяти тисячам афганських працівників охорони здоров'я, а ООН фінансувала більшість зарплат двохсот тисяч вчителів. Приватний сектор в значній мірі брав участь у відновленні як підпорядкований виконавець контрактів, замовлених державними чи міжнародними установами. Велику

роль відігравали західні будівельні компанії та приватні служби безпеки. Одночасно недостачу персоналу в державних установах пом'якшували консультативні та аудиторські фірми.

Афганське відновлення фінансувалося кількома каналами. Найважливішим з них був Афганський Фонд Відновлення Довіри (Afghanistan Reconstruction Trust Fund, ARTF), який ґрунтувався на внесках 34 країн. Загальна сума витрат ARTF в 2002-2021 роках становить понад 13 млрд доларів США, а найбільшим внесенням були Сполучені Штати. Паралельно 5 млрд доларів США на відновлення надав Азіатський Банк Розвитку. Додаткові внески забезпечили Ісламський Банк Розвитку, агентства ООН та Європейська Комісія. Сполучені Штати витратили на відновлення Афганістану загалом 146 млрд доларів США, з яких близько 40 відсотків направлялося через бюджет Афганістану. До цієї суми слід додати 87 мільярдів доларів США, призначених на афганські сили безпеки. У випадку з американцями кошти виділялися Конгресом в бюджетах відділень та агентств, які брали участь в відбудові, і після цього ці агентства розробляли свої власні плани витрат. Країни, які не мали своєї присутності в Афганістані, направляли кошти на гуманітарну допомогу ARTF, агенції ООН чи іншим міжнародним організаціям.

Взаємодія структур влади в Афганістані з учасниками відновлення була складною. З огляду на труднощі у створенні стабільної адміністрації за західними стандартами, більшість коштів, виділених на відновлення, витрачалася поза бюджетом Ісламської Республіки Афганістану. Приблизно 50% загальної міжнародної допомоги враховувалося в бюджеті Афганістану. Ще до приходу до влади Талібів близько 60% витрат публічних коштів фінансувалося за рахунок держбюджету, а іншу частину направляли донори. Проте проблема корупції залишалася протягом усього існування Республіки, і міжнародна спільнота не була задоволена прийнятими заходами в цьому напрямку.

Чиновники афганського уряду часто не мали необхідної освіти або кваліфікацій, а процес їхньої підготовки, через стрімке досягнення результатів,

вважався занадто тривалим. Ця проблема мала структурний характер, зокрема через те, що значна частина афганського суспільства була і залишається неписьменною, що ускладнює процес передачі адміністративних обов'язків.

Основними фінансовими учасниками відновлення Афганістану були країни та міжнародні організації, проте найбільший вплив на хід та виконання відновлювальних заходів мали американські урядові інституції. Згідно з звітом SIGAR (Спеціальний інспектор з питань відновлення Афганістану), діяльність, пов'язана з відновленням, здійснювалася численними різними урядовими органами, кожен з яких самостійно визначав методи, терміни та географічні області впровадження. Не було прийнято рішення про створення спеціалізованого органу з відповідним широким спектром повноважень для логістичного координування відновлення на національному рівні та в різних секторах.

Загальним зауваженням, висловлюваним командувачами сил ISAF та членами американських урядових агентств, була впевненість у відсутності єдиної стратегії в справі відновлення Афганістану. Найбільш широка відповідальність за формулювання загальної стратегії лежала на Державному департаменті, проте звіт SIGAR показує, що у Департаменту були відсутні необхідні компетенції.

Основною метою присутності ISAF в Афганістані було знищення Аль-Каїди та перемога над Талібами, які надавали притулок членам організації. Зусилля та витрати, витрачені на відновлення, пояснювалися перед американською громадськістю як необхідність видалення екстремістського елемента в Афганістані, який може становити загрозу Сполученим Штатам. З цього приводу дії, пов'язані з економічною та політичною реконструкцією, були вторинними щодо військових цілей і не мали на стратегічному рівні відповідного керівництва чи нагляду.

Через небажання тривалого та коштовного присутності в Афганістані та акценту на досягнення швидких успіхів, які можна було б відзвітувати перед американською громадськістю, не розроблялися довгострокові плани

реконструкції. Сполучені Штати утримувалися від будівництва афганської державності «з нуля». Тимчасово Афганістан не мав можливості виконувати адміністративні завдання без міжнародної підтримки та безпеки, забезпеченої присутністю ISAF. З причини цього розходження цілі цивільної реконструкції не були чітко сформульовані чи передбачені. Громадськість у США регулярно отримувала інформацію про розвиток ситуації, такі як зменшення дитячої смертності, збільшення доступу жінок до освіти чи інформацію про чисельність, забезпеченість та підготовку Афганських Національних Сил Безпеки (Afghan National Security Forces, ANSF). Метою було зміцнення переконання американців, що військова присутність в Афганістані наближається до завершення, а Республіка Афганістан стоїть на порозі самостійного управління та боротьби з Талібами на власний ризик.

Жодна з інституцій, відповідальних за відновлення, не несла відповідальності перед афганцями або не мала демократичної легітимації на місці.

За даними американських контролюючих органів, система моніторингу та оцінки під час відновлення Афганістану була значно недостатньою. Ключовою проблемою були постійні відсутності персоналу та його велика ротація. Американські агенції, такі як Міністерство оборони, USAID та Державний департамент, які були найбільш фінансово залученими, не мали достатньо кваліфікованих цивільних працівників в Афганістані, щоб впоратися з великими фінансовими викликами.

Аналізуючи досвід зарубіжних країн, Україною було розроблено власний План відновлення України.

Національний план відновлення, представлений українським урядом на конференції в Лугано у липні 2022 року, відзначається своєю всеохопністю та деталізацією. Він враховує основні напрями відновлення економіки, пошкодженої військовими діями, які чітко розділяються на окремі комплекси ініціатив. Документ також містить супроводжувальні заходи, включаючи

законодавчі зміни, що відображає зобов'язання українського уряду до ефективного відновлення країни після воєнних подій.

План відновлення України складається з 15 національних програм, які в значній мірі відповідають основним потребам країни як у воєнний, так і післявоєнний період. Ці програми порівнюються з відповідними програмами Пріоритетної програми реконструкції для Боснії та Герцеговини з 1997 року.

Згідно з аспектом макроекономічних припущень і прогнозів, План відновлення України виглядає дуже амбітним. Уряд передбачає дуже високі темпи зростання реального ВВП, які перевищують 7% щорічно протягом наступних десяти років. Крім того, передбачається, що номінальний ВВП наблизиться до позначки у 500 мільярдів доларів США у 2032 році.

Аналіз ВВП різних країн на базі даних МВФ (World Economic Outlook) свідчить про те, що номінальний ВВП Боснії зріс у 3,1 рази протягом 1996-2005 років, а в Хорватії - у 2 рази між 1994 і 2003 роками. Недостатність достовірних даних по Косово та Афганістану завадила аналізу їхньої післявоєнної динаміки ВВП. Особливим є випадок Іраку, де номінальний ВВП зріс у 13,8 рази протягом 2003-2012 років. Варто зауважити, що досвід Іраку є унікальним у багатьох аспектах, зокрема, через вигоди від росту цін на нафту на початку 2000-х років. Таким чином, прогноз Уряду України про зростання номінального ВВП в 5 разів у доларовому еквіваленті до 2032 року є надто оптимістичним.

Варто зазначити, що план відновлення стосується відновлення всієї держави, а тому виділити частку реінтеграційних заходів у ньому, не вбачається можливим.

За результатами порівняльного аналізу проектів реконструкції можна зазначити, що поширеною проблемою в країнах, де були реалізовані проекти реконструкції, є корупція. Військові дії та невизначеність і хаос, що їх супроводжували, призвели до ескалації корупції.

Проблема корупції та слабких інституцій також проявляється у процедурах закупівель. Існують численні задокументовані випадки отримання хабарів за отримання преференційних контрактів як місцевими чиновниками,

так і представниками інших країн. Загалом, досвід післявоєнної відбудови свідчить про два типи проблем - серйозні зловживання при виборі підрядників та порушення, пов'язані з наглядом за виконанням контрактів і моніторингом.

Універсальним уроком реконструкції є необхідність приділяти більше уваги підвищенню компетентності чиновників та розбудові потенціалу в широкому розумінні.

У випадку України немає необхідності створювати з нуля соціальні інститути та владні структури, оскільки українське суспільство вже зробило демократичний вибір. У цьому аспекті випадок України суттєво відрізняється від прикладів Іраку, Афганістану, Боснії і Герцеговини. Для України залишатиметься головним викликом спроектувати свою реконструкцію таким чином, щоб вона могла реалізувати цей вибір - вступ до Європейського Союзу. Парадоксально, але агресія РФ лише прискорила цей процес і зробила Україну все більш інтегрованою в ринки ЄС.

Розглянуті в дисертаційній роботі приклади проектів реконструкції демонструють, що координація допомоги є пріоритетним питанням. На відміну від Іраку та Афганістану, де відбудова була концептуально та операційно підпорядкована баченню адміністрації США, відбудова України буде набагато більш колективним проектом, до якого буде залучено багато держав та міжнародних організацій і який, ймовірно, більше схилитиметься до Європи. Модель реконструкції може викликати напруженість у відносинах між Вашингтоном і країнами ЄС щодо того, як вона буде фінансуватися і організовуватися, а також наскільки вона буде орієнтована на виконання технократичних вимог, пов'язаних з процедурою вступу України до ЄС. Таким чином, потреба в координації стає ще більшою.

У січні 2023 року було створено Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України, яке буде відповідати за реалізацію проектів відбудови країни.

Нова установа створена на базі Держагентства інфраструктурних проектів та Держагентства автомобільних доріг. Відбудова зруйнованого та

інфраструктурний розвиток є складним, комплексним процесом, який включатиме десятки тисяч проєктів у різних галузях та в усіх регіонах, а тому ця установа є відповідальною за ефективність, прозорість та підзвітність інфраструктурної відбудови.

Відбудова має бути підзвітною та прозорою, ґрунтуватися на потребах громад та регіонів. Для цього державою розроблено цифрові рішення та підготовлено оновлення для законодавства.

Передумовою ефективного використання Україною коштів допомоги є бюрократична спроможність і компетентність адміністрації. У цьому відношенні відбудова України більше нагадуватиме післявоєнну відбудову Європи чи Японії, ніж Іраку чи Південної Кореї - країн, які після закінчення війни починали з низького рівня економічного розвитку і мали відносно примітивну (Південна Корея, Афганістан) або погано диверсифіковану (Ірак) економіку і значний дефіцит людського капіталу. Передумовою успішного відновлення є збереження цілісності та стабільності української держави. Як показує приклад Афганістану, відбудувати державу, що зазнала краху, як в економічному, так і в політичному плані, дуже складно або неможливо, і це незалежно від масштабу залучених фінансових ресурсів.

Таким чином, Україна не є стандартним випадком в історії післявоєнної відбудови, і її реконструкція буде більше схожа на реалізацію Плану Маршалла. Вона має відносно добре підготовлену робочу силу та економічну інфраструктуру, необхідну для відбудови, але донори повинні послідовно підтримувати ефективність адміністрації та зменшити те, що зазвичай вважається тягарем для ефективності допомоги.

У відновленні України - на відміну від попередніх проєктів реконструкції - приватний сектор і прямі іноземні інвестиції будуть дуже важливими. Міжнародні конференції, присвячені відновленню України, є доказом того, що Київ реалізує амбітний проєкт повної трансформації держави та економіки. У цьому контексті важливим буде подолання бар'єрів для торгівлі та інвестицій, з якими Україна стикалася до збройної агресії. Це, зокрема, непрозорість

податкових та митних інституцій, дисфункціональна судова система та неналежний захист прав інтелектуальної власності.

У цьому контексті особливе занепокоєння викликає корупція, масштаби якої в Україні викликали занепокоєння ще до збройної агресії РФ. Як показує досвід інших країн, корупція не лише призводить до ерозії зусиль з відбудови, але й посилює хаос і нестабільність, які супроводжують війну. Таким чином, зміни у верховенстві права та інституційному середовищі загалом, послаблення клептократії та олігархізації України вимагатимуть запровадження жорстких механізмів обумовленості та прив'язки їх до виконання критеріїв вступу до ЄС.

Військові дії, що тривають в Україні, обмежують можливість проведення широкомасштабної післявоєнної відбудови або, принаймні, роблять її значно складнішою і дорожчою. Поки тривають бойові дії, повноцінне залучення міжнародної спільноти до відновлення стикатиметься зі значними обмеженнями. Водночас, відкладання відбудови до повного завершення конфлікту може призвести до втрати накопиченого політичного капіталу та зниження рівня мобілізації міжнародної спільноти.

Досягнення широкого міжнародного консенсусу щодо відбудови також має вирішальне значення. По-перше, на рівні національних урядів, по-друге, між бізнесом. Однак, виходячи з досвіду інших країн з активними військовими конфліктами, можна припустити, що високий ризик, який сприймається інвесторами, суттєво знизить готовність компаній інвестувати в Україну, особливо серед невеликих суб'єктів господарювання. Створення платформ для бізнес-партнерства також дозволить компаніям і країнам з меншими можливостями долучитися до відбудови. Наразі найбільшу військову підтримку по відношенню до свого ВВП Україні надають країни Центральної та Східної Європи, які мають обмежений потенціал для масштабної реконструкції. Водночас, приватний сектор вже зараз потребує інструментів страхування та зменшення ризиків як для участі у відбудові, так і для інвестування та розвитку торговельних відносин. Ця потреба видається особливо актуальною в контексті ризику тривалих бойових дій.

Досвід інших країн, які проходили післявоєнну відбудову, показав, що передумовою успіху є інтеграція України в міжнародну економіку через інвестиції та торгівлю. У випадку України потрібні інфраструктурні зв'язки, щоб зробити український експорт незалежним від деструктивної діяльності росії. Диверсифікація експортних маршрутів, які до 2022 року на дві третини проходили через Чорне море, дозволить країні краще брати участь у глобальній економіці. У цьому контексті важливо покращити інфраструктуру між Україною та сусідніми країнами-членами ЄС. Найдовші кордони з Польщею та Румунією, які стали вікном у світ для українського експорту та поставок до зруйнованої воєнними діями країни після російського вторгнення, мають ключове значення для успіху відбудови.

Випадок України докорінно відрізняється від наведених вище прикладів. російська агресія з 2014 року зумовлена бажанням перешкодити українському суспільству обирати міжнародні альянси та вільно визначати свою державну політику. Українці демократичним шляхом обрали західну модель економічного та соціального розвитку, і відбудова України полягатиме не у зовнішньому конструюванні національної ідентичності чи перебудові владних структур, а у відновленні інфраструктури та наданні можливості народу йти обраним шляхом розвитку. Це робить шанси на успішну відбудову значно вищими, ніж у випадку з Іраком чи Афганістаном.

Ще однією особливістю відновлення України буде її інтеграція до Європейського Союзу, яка була прискорена російським вторгненням у 2022 році. Поглиблена імплементація Угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС (ПВЗВТ) означає, що Україна вже наблизилася до єдиного ринку ЄС у багатьох аспектах. Це також можна побачити в енергетичному секторі: в умовах воєнного часу Україна була синхронізована з мережею передачі електроенергії об'єднаних енергосистем континентальної Європи, а всі види палива також імпортуються з ЄС.

Реконструкція відповідно до стандартів ЄС - це можливість для України назавжди зорієнтувати свою економіку на Захід. Тому рішення про напрямок

реконструкції щодо таких складних питань, як необхідність перебудови енергоємної важкої промисловості, мають бути прийняті на ранній стадії. Нинішня підтримка інтеграції до ЄС і НАТО гарантує суспільне визнання адаптації до стандартів ЄС, що підвищить сумісність з внутрішнім ринком ЄС і покращить конкурентоспроможність українських компаній.

З наведеного міжнародного досвіду можна зробити такі висновки щодо доцільних шляхів деокупації, реінтеграції та відновлення довіри населення до Української держави на тимчасово окупованих територіях: деокупація України неможлива без міжнародної підтримки, тому Україна повинна активно співпрацювати з країнами-партнерами, для отримання військової, фінансової та гуманітарної допомоги.; для успішної реінтеграції необхідно відновити довіру населення на окупованих територіях до Української держави. Це може бути досягнуто шляхом проведення ефективних реформ, які покращать життя людей на окупованих територіях; Інтеграція в українську правову систему. Окуповані території повинні бути інтегровані в українську правову систему. Це означає, що на цих територіях повинні діяти українські закони та судова система; окуповані території потребують значної соціальної підтримки. Україна повинна надавати фінансову допомогу, житло, медичну допомогу та освіту людям, які проживають на цих територіях; робота з місцевими громадами. Україна повинна працювати з місцевими громадами на окупованих територіях, щоб зрозуміти їхні потреби та проблеми. Це допоможе відновити довіру між владою та населенням; потрібно забезпечити дотримання прав людини на окупованих територіях. Це включає захист прав людини, зокрема права на життя, свободу слова та свободу зібрань.

Висновки до розділу 3

1. Розкрито основні моделі зарубіжного досвіду у регулюванні правового статусу тимчасово окупованих територій (деокупованих) територій. Розглянуто приклади ефективних механізмів захисту прав і свобод громадян на ТОТ є важливою для глобальної боротьби за права людини та справедливість.

Моделі врегулювання питання деокупації та реінтеграції територій розглянуто на прикладі Афганістану в період з 1979 по 1989 рік, Ізраїлю, Іраку, Боснії та Герцеговини та взято позитивні елементи деокупації та реінтеграції для побудови оптимальної моделі подібних процесів в Україні.

2. Розроблено ефективні механізми забезпечення правової стабільності та відновлення правопорядку на деокупованих територіях.

Запропоновано основні заходи по відновленню правопорядку та стабілізації обстановки на деокупованих територіях з розподілом по основним сферам життя держави, населення та суспільства в цілому.

3. Розкрито суб'єктний склад процесу деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території.

Визначено основні інструменти відновлення державної влади України на деокупованих територіях шляхом відновлення роботи органів виконавчої, судової влади, органів правопорядку та органів місцевого самоврядування. Зокрема розкрито основні підходи до проведення виборів на деокупованих територіях та створення військових адміністрацій як органів перехідного періоду.

4. Розкрито питання застосування в Україні моделі перехідного правосуддя. Проаналізовано його сильні та слабкі сторони та висвітлено основні напрямки держави по його впровадженню у національну правову систему.

5. Проаналізовано основні підходи, закріплені Стратегією деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, та надано пропозиції щодо врегулювання питання відновлення діяльності органів влади на деокупованих територіях та реінтеграції населення у правовий простір України.

6. Розкрито основні підходи до створення кадрового резерву осіб, які займатимуть посади в органах державної влади, що функціонуватимуть на деокупованих територіях України та проаналізовано основні кроки держави у цьому напрямку.

7. Проаналізовано діяльність правоохоронних органів щодо проведення стабілізаційних заходів на деокупованих територіях з наведенням кількісних та якісних показників.

8. Досліджено питання реінтеграції та взаємодії між різними групами населення, що залишились чи виїхали, пішли на співпрацю зі структурами, створюваними РФ на ТОТ України, висвітлено проблематику розподіл соціальних виплат та пільг, мовного та релігійного питання як передумов виникнення конфліктів на деокупованих територіях.

Висвітлено основні завдання органів державної влади для вирішення цих проблем.

9. Означено основні підходи до відбудови України та проаналізовано досвід зарубіжних країн, які реалізовували різні підходи до відбудови у повоєнний період.

Зазначено про слабкі і сильні сторони наведених прикладів та сформовано найбільш прийнятну модель відбудови для України.

ВИСНОВКИ

1. Охарактеризовано наукові підходи до правового статусу тимчасово окупованих територій.

Визначено, що правовий статус тимчасово окупованої території визначається як сукупність суб'єктивних прав, юридичних обов'язків суб'єктів.

Окупованою територією є територія, яка перебуває під контролем чужої держави без згоди законного суверена або міжнародного співтовариства. Це може мати різні правові та політичні наслідки, такі як порушення прав людини, військові дії, анексія чи інші форми незаконної окупації.

Більшість авторів сходяться у висновку, що окупація є складним процесом, який включає у себе баланс між військовими цілями та підтримкою громадського порядку, з одного боку, і потребами цивільного населення, з іншого. Окуповані території, є такими, що перебувають під фактичним контролем збройних сил іншої держави. Окупована територія не є частиною території окупаційної держави, а продовжує залишатися територією тієї держави, якій вона належала до окупації. Вони визначають, що військова окупація – це, в першу чергу, відсутність згоди з боку населення окупованої території, вона вимагає позадоговірної та примусової присутності ворожої армії.

Наявними є такі ознаки, характерні для окупації: а) військовий контроль, б) екстраординарне законодавство; в) військові цілі; г) цивільне населення.

2. Визначено міжнародно-правове регулювання категоріально-понятійного апарату щодо правового статусу окупованих територій та надане визначення понять «окуповані території», «тимчасово окуповані території», «окупація», «анексія».

Встановлено, що основними ознаками тимчасово окупованої території у міжнародно-правовому контексті є:

а) відсутність правової приналежності окупованої території до держави-окупанта та заборона окупаційних дій нормами міжнародного права;

б) право населення підтримувати національний супротив, вірність своїй державі та захист порушених прав нормами гуманітарного міжнародного права.

Нормами міжнародного права визначено наступні поняття, що становлять склад дій відносно об'єкта - території держави.

Такими діями можуть бути наступні: окупація, анексія.

Під окупацією розуміється триваючий стан агресії, в умовах воєнного конфлікту. Наявними є військовий контроль у політичній сфері, обмеження ресурсів для цивільного населення, контроль ресурсів окупаційною владою, позадоговірна примусова присутність ворожої армії.

Характерними ознаками поняття «окупація» є наступні:

1) заволодіння територією здійснюється загарбницьким військовим шляхом;

2) наявність воєнного конфлікту, у якому є держава-загарбник та постраждала сторона (держава, народ);

3) наявність окупаційних органів влади та тимчасовий характер окупаційних дій;

4) встановлення режиму окупації окупаційною владою, який відповідає ознакам, що містяться у нормах міжнародного права;

5) обмеження втручання в приватну власність, оскільки згідно з нормами Женевської Конвенції, окупаційна держава повинна дотримуватись обмежень щодо втручання в приватну власність громадян та інших приватних установ.

Поняття анексії визначається як насильницьке приєднання або загарбання території іншої держави чи народності без їх згоди та проти їх волі. Це порушення основних принципів міжнародного права, таких як суверенітет, територіальна цілісність та самовизначення народів. Анексія відображає намагання держави здійснити контроль над іншою територією шляхом сили, що порушує міжнародний порядок та права людини. Такі дії спричиняють серйозні політичні та юридичні наслідки, і вимагають реакції міжнародного співтовариства для забезпечення відновлення порушених принципів та захисту прав держав та їх громадян.

Характерною ознакою міжнародно-правового регулювання у цій сфері є можливість окупації окремих територій в умовах збройного конфлікту, проте підкреслюючи наявність можливості окупації певних територій відповідно до норм міжнародного права, діючою є заборона анексії і фактичного володіння усією територією, відсутність можливості юридичного переходу в межах норм міжнародного права.

Залежно від підстав окупації можна виділити такі її види:

а) окупація, що базується на правовому обґрунтуванні, і та, що не має такого обґрунтування;

б) окупація, що відповідає міжнародному праву, і та, що суперечить його положенням;

в) добровільно прийнята окупація та примусова окупація. Розмежування базується на міжнародній ситуації та проводиться на основі позиції, яку займає легітимний уряд;

г) окупація територій без належності і територій, що належать іншій державі відповідно до міжнародно-правового статусу окупованої території.

Видами окупації відповідно до норм міжнародного права можна визначити наступні: а) військова; б) мирна; в) змішана окупація.

Так військова окупація – це, в першу чергу, відсутність згоди з боку населення окупованої території, вона вимагає позадоговірної та примусової присутності ворожої армії. Мирна окупація характеризується наявністю договірних підстав та угод, укладених між державами.

Змішана окупація є видом передачі територій під контроль іншої держави за умови її позитивної згоди, натомість такий договір може бути укладений іншими державами та не передбачати наявності воєнного конфлікту та заходів застосування збройної агресії. Концепція змішаної окупації відповідає почуттю справедливості і дозволяє проводити зміни в державі, яка порушила принципи міжнародного права.

3. Визначено поняття об'єктів правового статусу тимчасово окупованих територій в Україні та розкрито їх зміст. Надано поняття суб'єктно-об'єктного складу правовідносин правового режиму тимчасово окупованих територій.

Правовий статус тимчасово окупованих територій в Україні розуміється як сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків щодо територій, які є територією держави України та насильницьким шляхом застосування збройної агресії *de facto* перейшли тимчасово під контроль держави-агресора, але *de-jure*, відповідно до норм міжнародного права та Конституції України належить державі Україна.

Об'єктом правового статусу тимчасово окупованих територій в Україні зазначено наступні категорії: «тимчасово окуповані території», «тимчасово окупована Російською Федерацією територія» (з 2022 року) та «території України, тимчасово окуповані внаслідок збройної агресії Російської Федерації», а також «адміністративна межа», «лінія зіткнення».

полягає в встановленні особливостей функціонування державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій у умовах цього режиму. Основною метою цього статусу є забезпечення додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб на тимчасово окупованій території. Такий статус передбачає спеціальні заходи та регуляції для забезпечення функціонування законності і правопорядку в умовах, що відрізняються від стандартних. Щодо лінії зіткнення та адміністративної межі встановлено тимчасовий прикордонний контроль та особливий режим в умовах воєнного стану.

Правовий режим ТОТ визначається як врегульовані нормами права відносини щодо встановлення специфічного обсягу прав і обов'язків суб'єктів, діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, змістом яких є встановлення вимог щодо перетин адміністративної межі та лінії зіткнення між тимчасово окупованою територією та іншою територією України викликає ряд складних ситуацій, які вимагають особливого правового регулювання. Це стосується вчинення правочинів,

проведення виборів та референдумів на цих територіях, а також обсягу прав і свобод людини і громадянина та механізмів їх реалізації і захисту. Забезпечення правової ясності та захисту прав і свобод на цих територіях вимагає урізноманітнення законодавчих актів, механізмів контролю та нагляду, а також ефективного співробітництва з міжнародними партнерами.

До суб'єктів правовідносин правового режиму ТОТ віднесено громадян України, які проживають на ТОТ; осіб, які були внутрішньо переміщені, а також осіб, які зникли безвісті за особливих обставин (депортовані до держави-окупанта), а також державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації.

Об'єктом правового статусу виступають права і свободи вищевказаних суб'єктів. Правовий статус територій, що перебувають під тимчасовою окупацією, визначається шляхом регулювання прав та свобод осіб, що проживають на цих територіях. Це включає в себе вирішення питань перетину межі, здійснення правочинів, проведення виборів та референдумів, а також забезпечення реалізації і захисту прав і свобод громадян національними і міжнародними засобами. Ці заходи спрямовані на забезпечення правової ясності, безпеки та захисту осіб, що перебувають на цих територіях, відповідно до норм міжнародного права та національного законодавства.

4. Особливостями реалізації правового режиму тимчасово окупованої території в Україні визначено дії, що пов'язані з перетином ліній адміністративних меж ТОТ та територією України, вчинення правочинів, надання правової допомоги та реалізація прав і свобод людини і громадянина, у тому числі, захист прав внутрішньо переміщених осіб.

Правовий режим тимчасово окупованої території в Україні характеризується наявністю специфічного організаційно-функціонального забезпечення.

Питання перетину лінії розмежування між ТОТ та підконтрольною Україні територією має свої особливості:

1) наявність певних неврегульованостей чинного законодавства щодо осіб, які фактично проживають на ТОТ, але здобувають освіту на підконтрольній Україні території, мають потреби у перетині адміністративної межі з ТОТ та іншою територією України;

2) посилення контролю на контрольних пунктах в'їзду/виїзду на/з тимчасово окуповану територію, а часто і їх закриття та відсутність сполучення з населенням, що проживає на такій території в умовах повномасштабної агресії. У цьому аспекті є гостра потреба у необхідності врегулювання на законодавчому рівні питання щодо незастосування відповідальності за незаконний перетин адміністративній межі між тимчасово окупованою територією та іншою територією України (через територію держави-агресора) в умовах наявності небезпеки та потреби евакуації;

3) перетин адміністративної межі між тимчасово окупованою територією та іншою територією України через лінію зіткнення в умовах проведення бойових у зв'язку із загрозою життю та здоров'ю обмежується на період проведення бойових дій.

Посвідчення фактів громадянського стану, правочинів не визнаються державними органами України та здійснюються судовими органами на підставі доказів, наданих стороною. Фактично такими доказами є офіційні документи, видані окупаційною владою та її органами, та інші докази. Характерною ознакою таких дій є наявність рішення суду, яке підтверджує факт громадянського стану щодо факту смерті, народження тощо, проте не є підставою визнання легітимності органів окупаційної влади.

Судовий підхід до обов'язкового визнання фактів громадянського стану, укладених правочинів в Україні є досить складним і враховуючи перевантаженість суддів спричиняє затягування розгляду. Одним із варіантів є визнання документів відповідно до міжнародного принципу «намібійських винятків», якщо це створює значні ускладнення життя осіб, які потребують такого визнання. Однак, найбільш прийнятним видається створення системи

позасудової адміністративної процедури шляхом внесення змін до Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073-IX.

5. Особливостями захисту прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території України доцільно визначити наступні:

а) більшість територій була окупована майже 10 років назад і зазнала впливів держави-агресора та систематичного порушення прав і свобод як цивільного населення в цілому, так і корінних народів, зокрема кримсько-татарського;

б) державою Україна створено окремий апарат органів, які здійснюють такий захист прав і свобод. До таких органів відносяться наступні: Представництво Президента України в АР Крим, ГУ НПУ у АР Крим та ГУ НПУ у Луганській та Донецькій області, прокуратура АР Крим та прокуратура Луганської та Донецької області, прокуратури Запорізької, Харківської, Херсонської, Миколаївської області також опікуються питаннями щодо захисту прав і свобод осіб на тимчасово окупованій території. Центральним органом виконавчої влади у цій сфері є Мінреінтеграції, парламентський контроль здійснюється Представником Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у Донецькій та Луганській області, Представником Уповноваженого з прав жителів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя; в) захист здійснюється як кримінально-правовими засобами, так і позакримінальною юстицією та іншими засобами; г) територіальну підсудність судових справ АР Крим та м. Севастополя у зв'язку з повною окупацією території було змінено на органи судочинства у Одеській області. Судові органи Луганської та Донецької області наразі частково здійснюють свою роботу.

Виокремлено особливості захисту прав і свобод людини на ТОТ в умовах воєнного стану щодо осіб, які зникли безвісті та запропоновано внести зміни до Цивільного кодексу України та Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісті за особливих обставин» щодо уточнення підстав визнання особи померлою за наявності підтвердження свідків та фактів, які доводять неможливість залишитись в живих при відповідних обставинах, наприклад,

влучення снарядів, бомб тощо, з метою надання можливості родинам отримати компенсацію та інші заходи захисту прав членів родин загиблих героїв.

6. Розкрито міжнародно-правові засоби регулювання статусу тимчасово окупованої території.

Проаналізовано дії держави України у міжнародних судах та організаціях щодо захисту порушених прав громадян та власне держави, а також щодо притягнення політичного керівництва РФ в цілому та представників російської влади зокрема до кримінальної відповідальності у міжнародних судових органах.

Міжнародно-правовими засобами захисту прав і свобод людини і громадянина та прав держави на тимчасово окупованій території є діяльність наступних органів:

а) міжнародні судові органи щодо захисту прав держави та створення механізмів компенсації постраждалим внаслідок агресії російської федерації та покарання за воєнні злочини;

б) міжнародні організації ООН та Червоного хреста;

в) Європейські органи щодо підтримки інтересів держави та захисту прав і свобод громадян – ОБСЄ, ЄСПЛ тощо;

г) міжнародно-консультаційні органи – Кримська платформа тощо.

Проаналізовано рішення Міжнародного суду ООН щодо розгляду позовів про захист прав держави України, а саме позов про фінансування тероризму, порушення прав корінних народів на території АР Крим, за яким суд визнав російську федерацію винною в утисках української мови в окупованому Криму та неналежному розслідуванні випадків фінансування тероризму.

Розглянуто діяльність Кримської платформи як нового міжнародного консультаційно-координаційного формату для вирішення питань тимчасово окупованої території АР Крим окремо опікується.

7. Проведено аналіз зарубіжного досвіду регулювання правового статусу тимчасово окупованих (деокупованих) територій, який дозволяє виокремити наступні шляхи вдосконалення чинного законодавства України у цій сфері:

а) встановлення зв'язків з мешканцями тимчасово окупованої території та стимулювання заходів протидії агресії, рухів опору тощо та визначення на рівні інформаційної політики та заходів національної безпеки;

б) пошук шляхів налагодження діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування за допомогою найкращих світових практик та досягнення цілей сталого розвитку;

в) закріплення заходів стимулювання пошуку партнерів по відбудові територій та фінансування проектів відновлення українського конституційного ладу;

г) заходи відновлення миру та недопущення окупації мають на меті встановлення національної безпеки та запровадження механізмів очистки влади виключно осіб, які винні у завданні шкоди державі.

10. В ході дослідження дійшли висновку, що розробка основних засад концепції забезпечення правової стабільності та відновлення правопорядку, реінтеграції та відновлення довіри населення до Української держави на деокупованих територіях в Україні має поєднуватися із заходами щодо розбудови миру, посилення обороноздатності держави, забезпечення подальшого суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України з метою реалізації у подальшому курсу України до європейської та євроатлантичної спільноти.

Основними завданнями України на деокупованих територіях для досягнення правової стабільності є:

створення умов для проведення загальнодержавних та місцевих виборів на деокупованих територіях з дотриманням вимог Конституції України, Виборчого Кодексу та міжнародних стандартів демократичного виборчого процесу;

розробка підходів та механізмів щодо відновлення та захисту демократичного й конституційного ладу, довіри населення до публічної влади та важливих для розвитку суспільства професійних спільнот, зокрема й через

усунення впливу певних осіб, скомпрометованих співпрацею з окупаційною владою (люстраційні заходи);

відновлення бюджетного процесу та державної податкової політики на деокупованій території відповідно до українського законодавства; сприяння відновленню діяльності політичних партій, медіа, громадських, професійних та інших об'єднань на деокупованих територіях;

створення дієвих механізмів попередження та нейтралізації впливу російської федерації на політичні процеси та систему управління на деокупованих територіях умов для скоординованого переходу системи державного управління на деокупованих територіях від тимчасових державних органів (військові адміністрації, військово-цивільні адміністрації) до органів місцевого самоврядування.

У зв'язку з вищезначеним доцільно внести зміни до актів законодавства та прийняти нові правові акти, які у подальшому мають закріпити створення мешканцям ТОТ сприятливих умов у здобутті освіти, отриманні пільг та допомоги, інших заходів заохочення та підвищення авторитету до Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабка В. Л., Шумило М. М. Велика Українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки». К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017 р. 152 с
2. Настюк В. Я. Адміністративно-правові режими в Україні : монографія / В. Я. Настюк, В. В. Белєвцева. Х. : Право, 2009. 128 с.
3. Юридична енциклопедія : в 6-и т. : юридичні статі; НАН України. К.: Укр. енциклопедія, 2003. Т. 5. П-С. 736 с
4. Словник української мови: в 11 томах. Том 8, 1977. Стор. 485.
5. Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття «правовий режим». Підприємництво, господарство і право № 12 2016 р. С. 196-201
6. Коссе Д.Д. Значення та сутність правового режиму в правовій системі України. Часопис Київського університету права № 2 2010 С. 25-29
7. Правова доктрина України : у 5-и т.; за заг. ред. Ю. П. Битяка. – Х.: Право, 2013. –Т. 2: Публічно-правова доктрина України. – 864 с.
8. Бабкін В. Д. Окупація. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Окупація> (дата звернення: 17.07.2023).
9. Купрієнко Д.А., Дем'янюк Ю.А., Діденко О.В. Державна територія і державний кордон : навчальний посібник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2014. 256 с.
10. Дручек О.В. та Волуйко О.М. Поняття військової окупації: теоретичні та історичні аспекти. Науковий вісник Київського інституту Національної гвардії України №1 2022 С. 40-47
11. Рекотов П.В. Зміст поняття «військова окупація» в міжнародному праві до середини ХХ ст. Вісник Запорізького національного університету № 2. 2017 р. С. 24-30.
12. Akande D., Tzanakopoulos A. Legal: Use of Force in Self- Defence to Recover Occupied Territory. The European Journal of International Law Vol. 32 no. 4 P. 1299-1307

13. Ono Hiroshi, “Meiji kokka ni okeru senryōchi gunsei-hō—Nisshin sensō-ki kara shiberia shuppei-ki made wo chūshin ni,” *Hō to bunka no seido-shi* 3 (2023): 33–69
14. Maddox K. An Instrument of Military Power: The Development and Evolution of Japanese Martial Law in Occupied Territories, 1894–1945. *Law and History Review* (2023), 1–25
15. Yoram Dinstein. *The International Law of Belligerent Occupation*. Cambridge : Cambridge University Press. 2009. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/international-law-of-belligerent-occupation/CA7B790BCDE2D01174BB13007D8666B0>
16. Короткий термінологічний словник. URL: https://pidruchniki.com/11800408/istoriya/politichna_istoriya_ukrayini_slovník
17. Menachem Mautner *The Occupied Territories, Gaza, and Israel’s Recent Slide to Authoritarianism*. *Law & Ethics of Human Rights* №14 2020 С. 273–292
18. Kelly Maddox *An Instrument of Military Power: The Development and Evolution of Japanese Martial Law in Occupied Territories, 1894–1945*. *Law and History Review* (2023), С. 1–25
19. Eyal Ben-Ari, Uzi Ben-Shalom *Israel’s Ground Forces in the Occupied Territories*. *Israel Studies Review*, № 35, 2020 P. 37–57
20. Flemming M., *Okupacja wojskowa w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 1981, s. 13.
21. Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями: Постанова Верховної Ради України № 254-VIII від 17 березня 2015 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254-viii>.
22. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради Української РСР, 24 серпня 1991 р. № 1427-XII *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1991, № 38, ст.502

23. До 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/do-5-richchya-vid-pochatku-zbroynoyi-agresiyi-rosiyskoji-federaciji-proty-ukrayiny>

24. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України 18 січня 2018 р. № 2268-VIII Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2018 р., № 10, стор. 67

25. Foreign Ministry Statement on Russia Restricting Free Navigation in The Black Sea URL: <https://mfa.gov.ua/en/news/foreign-ministry-statement-russia-restricting-free-navigation-black-sea>

26. Russia is a terrorist state and should be recognized as one internationally URL: <https://war.ukraine.ua/articles/russia-is-a-terrorist-state-and-should-be-recognized-as-one-internationally/>

27. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

28. Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

29. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

30. Римський статут Міжнародного кримінального суду URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#top

31. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини, що стосується участі дітей у збройних конфліктах URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#top

32. Другий протокол до Гаазької Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#top

33. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907>
34. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. [Article 27 - Treatment I. General observations](#) URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-27/commentary/1958>
35. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. General remarks. Historical background URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-27/commentary/1958?activeTab=default%22%20%5Ct%20%22_blank
36. Лотюк О.С. Міжнародно-правовий механізм захисту прав громадян на тимчасово окупованих територіях. Соціальне право №3 2023 С. 66-74
37. Charter of the United Nations Chapter VII — Action with respect to Threats to the Peace, Breaches of the Peace, and Acts of Aggression URL: <https://legal.un.org/repertory/art51.shtml>
38. Charter of the United Nations Chapter VIII — Regional arrangements URL: <https://legal.un.org/repertory/art52.shtml>
39. Rome Statute of the International Criminal Court URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>
40. Charter of the United Nations Chapter I — Purposes and Principles URL: <https://legal.un.org/repertory/art2.shtml>
41. Rule 22. Principle of Precautions against the Effects of Attacks URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule22>
42. Rule 158. Prosecution of War Crimes URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule158#Fn_103666CB_00003
43. Конвенція про статус біженців: Міжнародний документ від 28 липня 1951 р. № 995_011 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text
44. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10 грудня 1948 р. № 995_015 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

45. Refugee duties - UNHCR Cyprus: URL: <https://help.unhcr.org/cyprus/refugees-rights-and-duties/refugee-duties/>

46. Герасименко Є.С. Визначення притулку в законодавстві України: його співвідношення з правовим статусом біженців та внутрішньо переміщених осіб. Адміністративне право і процес. 2014. № 3(9). С. 208–219.

47. Іляшко О.О. Особливості правового регулювання прав та свобод людини на тимчасово окупованих територіях України. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 31 (70) № 6 2020. С. 19-25

48. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

49. Правовий аналіз регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України. URL: <https://www.vplyv.org.ua/archives/6519>

50. Проект Закону України «Про тимчасово окуповану Російською Федерацією територію України» URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH4XS00A?an=7>

51. Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1455 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text>

52. Деякі питання визначення правового режиму на тимчасово окупованій території України: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2023р. № 1000 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-2023-%D0%BF#Text>

53. Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях: Указ Президента України від 7 лютого 2019 року № 32/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/2019#Text>

54. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 13, ст.65

55. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21 січня 1994 р. № 3857-XII Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 18, ст.101

56. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, держав - членів Європейського Союзу, Європейської Ради, Організації з безпеки та співробітництва в Європі, парламентів та урядів держав - членів НАТО, Міжнародного комітету Червоного Хреста, Незалежної міжнародної медичної гуманітарної організації "Лікарі без кордонів" щодо засудження факту масової страти українських військовополонених державою-агресором в Оленівці 29 липня 2022 р.: Постанова Верховної Ради України від 30 серпня 2022 року № 2547-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2547-20#Text>

57. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, інституцій Європейського Союзу, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Міжнародного агентства з атомної енергії та парламентів і урядів його держав-членів щодо засудження акту ядерного тероризму, який здійснює держава-агресор - Російська Федерація на Запорізькій атомній електростанції у місті Енергодар Запорізької області, Україна: Постанова Верховної Ради України від 15 серпня 2022 р. № 2502-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2502-20#Text>

58. Про затвердження Порядку виконання митних формальностей при здійсненні митного оформлення товарів із застосуванням митної декларації за формою єдиного адміністративного документа: Наказ Міністерства Фінансів України: 30 травня 2012 р. № 631 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1360-12#Text>

59. Про створення вільної економічної зони «Крим»: Закон України від 12 серпня 2014 р. № 1636-VII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 43, ст.2030 (втратив чинність)

60. Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України "Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України" та внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України 12 серпня 2014 р. № 1636-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-18#Text>

61. Про затвердження Порядку в'їзду на тимчасово окуповану: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2015 р. № 367 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367-2015-%D0%BF#Text> (втратив чинність)

62. Про додаткові заходи щодо посилення контролю за переміщенням осіб на території України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 березня 2014 р. № 149-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/149-2014-%D1%80#Text>

63. Про затвердження Тимчасового порядку контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей: НАКАЗ Першого заступника керівника антитерористичного центру при Службі Безпеки України URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v222_950-17#Text

64. Лотюк О. С. Конституційні засади обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 2. 2023 С. 9-15

65. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст.1122

66. Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21.11.2023 № 3482-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3482-20#top>

67. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги: Закон України від 10.04.2023 № 3022-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3022-20#top>

68. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23 лютого 2023 р. № 2923-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>

69. Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій та розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації: Постанова від 18 грудня 2013 р. № 947 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/947-2013-%D0%BF#Text>

70. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 19 серпня 2022 р. у справі № 755/7457/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105803408>.

71. Рішення Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 28 липня 2022 р. у справі № 214/3596/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105545884>

72. Перешкоди в реалізації прав і свобод осіб на окупованій території Кримського півострова та тимчасово непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей (реєстрація фактів народження і смерті) : аналіт.звіт / Центр прав. та політ. дослідж. «СІМ» ; Укр. Гельсін. спілка з прав людини. Львів, 2017. 40 с. URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Zvilt.pdf> (дата звернення: 30 листопада 2022 р.).

73. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України” щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України». Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1450242>

74. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення». Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1449127>

75. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

76. Про затвердження Положення про Апарат Верховної Ради України: Розпорядження Голови Верховної Ради України від 25 серпня 2011 р. № 769 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/769/11-%D1%80%D0%B3#Text>

77. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 року № 141-VIII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст.87

78. Деякі питання Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій: Постанова Кабінету Міністрів України від 08 червня 2016 р. № 376 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF#Text>

79. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України: Положення від 17 червня 2015 р. № № 423 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF#Text>

80. Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2015 р. № 267 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-%D0%BF#n8>

81. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-%D0%BF#Text>

82. Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 360 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text>

83. Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня

2015 р. № 1052 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-%D0%BF#Text>

84. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 20, ст.99

85. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 2-3, ст.12

86. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 27, ст.382

87. Кошляк Н.Е. Органи державної влади у системі забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: види та проблеми функціонування. Нове українське право, Вип. 1, 2023 С. 194-200

88. Про облік внутрішньо переміщених осіб: Постанова КМУ від 1.10.2014 р. № 509

89. Про утворення Координаційного штабу з питань забезпечення реалізації прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2023 р. № 330 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/330-2023-%D0%BF#Text>

90. Деякі питання захисту прав депортованих та внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 2022 р. № 740 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-2022-%D0%BF#Text>

91. Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2014 р. № 637 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/637-2014-%D0%BF>

92. Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб: Постанова від 29 квітня 2022 р. № 495 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-%D0%BF#n10>

93. Про ратифікацію Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року про захист жертв війни: Указ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/114%D0%B0-03#Text>

94. The iraqi aggression on Kuwait : the truth and the tragedy URL: <https://searchlibrary.ohchr.org/record/6463>

95. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим: Закон України від 2 березня 2000 року N 1524-III <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1524-14#Text>

96. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим: Закон України від 23.12.1998 № 350-XIV Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, N 5-6, ст.43

97. Про невідкладні заходи щодо відновлення діяльності Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим: Розпорядження Президента України від 16 травня 2014 р. № 865/2014-рп URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8652014-rp-17243>

98. Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим: Указ від 17 жовтня 2019 року № 758/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/758/2019#top>

99. Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим: Указ Президента України від 17 жовтня 2019 р. № 758/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/758/2019#n23>

100. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 р. «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»: Указ Президента України №117/2021 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533>

101. 9 років окупації та спротиву в Криму: 180 громадян України досі перебувають за ґратами URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/9-rokiv-okupatsii-ta-sprotyvu-v-krymu-180-hromadian-ukrainy-dosi-perebuvaiut-za-gratamy/>

102. Про громадянські та політичні права: Міжнародний пакт від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

103. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131

104. День корінних народів у Криму: утиски та порушення прав. Інтернет видання «Українська правда» URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/08/9/7362522/>

105. КРЦ назвав кількість випадків порушень прав людини у Криму за 2023 рік: скільки з них кримських татар <https://suspilne.media/662534-krc-nazvav-kilkist-vipadkiv-porusen-prav-ludini-u-krimu-za-2023-rik-skilki-z-nih-krimskih-tatar/>

106. Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини як новий напрям дослідження у вітчизняній теоретичній юриспруденції

107. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського суду з прав людини / С. В. Шевчук // Право України. – 2010. – № 2. – С. 55–64.

108. Мяловицька Н. А., Златіна Н. Е. Міжнародно-правові аспекти закріплення права людини на життя в умовах збройного конфлікту, Соціологія права_№1-2, 2019 URL: http://aup.org.ua/%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%E2%84%961-2-2019#_Тос9864328

109. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21.04.2022 року № 2217-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n173>

110. Про відповідальність за створення не передбачених законодавством військових або інших збройних формувань чи груп: Закон України від 18.09.1991 року N 1564-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1564-12#Text>

111. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції: Закон України від 12 серпня 2014 р. № 1632-VII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 39, ст.2009

112. Про встановлення додаткових гарантій щодо захисту прав громадян, які проживають на територіях проведення антитерористичної операції, та обмеження відповідальності підприємств - виконавців/виробників житлово-комунальних послуг у разі несвоєчасного здійснення платежів за спожиті енергетичні ресурси: Закон України від 13 січня 2015 р. № 85-VIII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст.84

113. «Білі янголи»: документальний проєкт про тих, хто ризикує власним життям заради порятунку інших URL: <https://mvs.gov.ua/news/bili-iangoli-dokumentalnii-projekt-pro-tix-xto-rizikuje-vlasnim-zittiam-zaradi-poriatunku-insix>

114. Донецька обласна прокуратура URL: https://don.gp.gov.ua/ua/statdon.html?dir_id=111203&libid=

115. Кацімова О. Слідчі на деокупованих територіях виявили 104 катівні URL: <https://suspilne.media/634632-slidci-na-deokupovanih-teritoriah-viavili-104-kativni-genprokuror/>

116. Кодекс Мурад URL: <https://www.muradcode.com/uk/murad-code>

117. Сексуальне насильство на окупованих територіях - елемент тероризму і пригнічення спротиву. Як покарати злочинців? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3747968-seksualne-nasilstvo-na-okupovanih-teritoriah-element-terorizmu-i-prignicenna-sprotivu-ak-pokarati-zlocinciv.html>

118. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст.250

119. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#top>

120. Цивільний зник безвісти: на які гарантії можуть розраховувати члени сім'ї? - Правозахисна група "СІЧ" URL: <https://sich-pravo.org/tsyvilnyj-znyk-bezvisty-na-iaki-harantii-mozhut-rozrakhovuvaty-chleny-sim-i/>

121. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Закон України від 12 липня 2018 р. № 2505-VIII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 38, ст.280

122. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF#Text>

123. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 29 серпня 2022 р. № 535 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22#Text>

124. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей: Закон України від 26 січня 2022 р. № 2010-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text>

125. Резолюція 49/1 про положення в сфері прав людини в Україні, щосклалося внаслідок російської агресії, прийнята 4 березня 2022 р. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf>.

126. Васильченко О. П., Дешко Л. М. Роль Ради ООН з прав людини в розгляді ситуацій, пов'язаних з порушеннями прав людини в сфері охорони здоров'я росією на території України. Право в умовах війни: питання теорії та практики: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю. М., Белова Д. М., Берч В. В., Скрипнюка О.В., Дешко Л. М., Заборовського В. В. та Продан В. І. Братислава, Ужгород: Інститут професійного розвитку, 2023. 192 с.

127. «Рішення 404»: що Україна отримала в Міжнародному суді ООН у справах проти Росії URL: <https://zmina.info/articles/shho-ukrayina-otrymala-v-mizhnarodnomu-sudi-oon-u-spravah-proty-rosiyi/>

128. Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014
 URL:<https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F68%2F262&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>

129. Ukraine v. Russia (re Crimea) (dec.) [GC] - 20958/14 URL:
https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=60016cad4&__cf_chl_tk=osf1tgVjSm8k6qDvOeNUwgyURr9SYFFztHAnKwb1F68-1706514623-0-gaNycGzNDjs

130. Weinbaum, Marvin G. 2007. Building State and Security in Afghanistan. Woodrow Wilson School of Public and International Affairs. URL:
<https://ciaotest.cc.columbia.edu/book/lisd/0015826/index.html>

131. Hammond, Thomas. 1984. Red Flag Over Afghanistan. Westview Press, Human Rights Watch. 2007. The Human Cost: The Consequence of Insurgent Attacks in Afghanistan. April. <http://www.hrw.org/reports/2007/afghanistan0407/afghanistan0407web.pdf>

132. Bradsher, Henry S. 1983. Afghanistan and the Soviet Union. Duke University Press. URL: <https://www.jstor.org/stable/40921286>

133. Shchedrov, I. 1981. Pravda Correspondent I. Shchedrov's letter to the CC CPSU on the Situation in Afghanistan, November 12. George Washington University National Security Archives. <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB57/r15.doc>

134. Synovitz, Ron. 2008. Afghanistan: a First Step Toward 'Turning' Moderate Taliban? Radio Free Europe/Radio Liberty. 9 January. <http://www.rferl.org/featuresarticle/2008/01/017e3914-08af-4ee1-af52-89a9f2ad15b0.html>

135. Статут Організації Об'єднаних Націй URL:
https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

136. Special Rapporteur on the Situation of Human Rights in the oPt Calls for Accountability as Israel Records Highest Rate of Illegal Settlement Approvals URL:
<https://www.un.org/unispal/document/special-rapporteur-on-the-situation-of->

human-rights-in-the-opt-calls-for-accountability-as-israel-records-highest-rate-of-illegal-settlement-approvals/

137. Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)URL: <https://www.icj-cij.org/case/116>

138. Consideration of questions under the council's responsibility for the maintenance of international peace and security URL: https://www.un.org/securitycouncil/sites/www.un.org.securitycouncil/files/en/sc/repertoire/81-84/81-84_08.pdf

139. The situation in the occupied territories of Azerbaijan URL: <https://www.refworld.org/pdfid/4821b6c62.pdf>

140. The Unilateral Proclamation of Independence of Guinea-Bissau: Fifty Years Later URL: <https://networks.h-net.org/node/20292/discussions/12875404/unilateral-proclamation-independence-guinea-bissau-fifty-years>

141. 1985/12. Situation in Kampuchea URL: <https://www.refworld.org/docid/3b00f0b8c.html>

142. Resolutions adopted without reference to a main committee the situation in the middle east URL: <https://www.refworld.org/docid/3b00f1b2c.html>

143. Israeli Settlements and International Law URL: <https://www.gov.il/en/departments/general/israeli-settlement-and-international-law>

144. The Supreme Court sitting as the High Court of Justice 12 December 2006 URL:

<https://versa.cardozo.yu.edu/sites/default/files/upload/opinions/Adalah%20Legal%20Centre%20for%20Arab%20Minority%20Rights%20in%20Israel%20v.%20Minister%20of%20Defense.pdf>

145. International Military Tribunal (Nuremberg) Judgment of 1 October 1946 URL: <https://www.legal-tools.org/doc/45f18e/pdf/>

146. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons URL: <https://www.icj-cij.org/case/95>

147. 1982/16. The right of peoples to self-determination and its application to peoples under colonial or alien domination or foreign occupation URL: <https://www.refworld.org/docid/3b00f0c428.html>
148. Frontier Dispute (Burkina Faso/Republic of Mali) URL: <https://www.icj-cij.org/case/69>
149. The General Assembly, Security Council and Economic and Social Council all have official records URL: <https://research.un.org/en/docs/ga/or>
150. Judgment of 9 April 1949 URL: <https://www.icj-cij.org/node/103099>
151. Israel Ministry of Foreign Affairs 1967: The Six-Day War and the historic reunification of Jerusalem URL: <https://www.mfa.gov.il/Jubilee-years/Pages/1967-The-Six-Day-War-and-the-Historic-Reunification-of-Jerusalem.aspx>
152. Israel: Basic Law of 1980, Jerusalem, Capital of Israel URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b52f14.html>
153. The Comay-Meron Cable reveals reasons for Israeli position on applicability of 4th Geneva Convention URL: <https://www.akevot.org.il/en/article/comay-meron-cable/>
154. Spatial Planning in Area C of the Israeli occupied West Bank of the Palestinian territory URL: <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/IAB%20Report%20on%20Area%20C.pdf>
155. Israel's Creeping Annexation: Knesset Votes to Extend Israeli Law to Academic Institutions in the West Bank URL: <https://www.haaretz.com/israel-news/2018-02-12/ty-article/israel-votes-to-expand-israeli-law-to-academic-institutions-in-w-bank/0000017f-e760-df2c-a1ff-ff71c2ae0000>
156. Challenging Cancellation of Residency Status of Palestinian Parliament Members from East Jerusalem. URL: <https://www.adalah.org/en/content/view/6713>
157. CERD/C/ISR/CO/17-19: Committee on the Elimination of Racial Discrimination: Concluding observations on the combined seventeenth to nineteenth reports of Israel URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/cerdcisrco17-19-committee-elimination-racial-discrimination>

158. As approved by the Zionist General Council 35/3 (November 2008), 35/4 (June 2009) URL: https://www.wzo.org.il/Upload/media/Files/wzo%20constitution%20as%20amended%20in%20June%202009_1.pdf
159. Apartheid: The Reality of Israel's Colonial Occupation of Palestine URL: <https://www.un.org/unispal/document/ceirpp-legal-study2023/>
160. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory URL: <https://www.icj-cij.org/case/131>
161. Проект Закону про засади державної політики перехідного періоду <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27539>
162. Про затвердження Порядку формування кадрового резерву працівників для роботи у закладах освіти на деокупованих територіях України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2023 р. № 1112 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1112-2023-%D0%BF#Text>
163. Про внесення змін до плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4.04.2023 р. № 288-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/288-2023-%D1%80#Text>
164. Кожне міністерство має створити резерв працівників для роботи на деокупованих територіях URL: <https://minre.gov.ua/2023/10/19/kozhne-ministerstvo-maye-stvoryty-rezerv-praczivnykiv-dlya-roboty-na-deokupovanyh-terytoriyah-iryna-vereshhuk/>
165. Деякі питання реалізації експериментального проекту щодо підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів державного управління та інших осіб, які виявили бажання працювати в державних органах на деокупованих територіях України: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.06.2023 р. № 649 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2023-%D0%BF#Text>

166. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою 1985 р. Резолюція 40/34 Генеральної Ассамблеї ООН URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU85009R?ed=1985_11_29

167. Положення про Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 2016 р. № 376 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 6 травня 2020 р. № 371) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF#Text>

168. Підтримка мовників та розвиток мов корінних народів URL: <https://minre.gov.ua/diyalnist/napryamky-proektiv-minreintegracziyi/pidtrymka-movnykiv-ta-rozvytok-mov-korinnyh-narodiv/>

ДОДАТОК

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Скобельська О.Р. Псевдореферендуми на тимчасово-окупованих територіях України: питання легітимності та засобів реагування. *Нове українське право*, Вип. 5, 2022 С. 31-36
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.5.4>

2. Скобельська О.Р. Стабілізаційні заходи на деокупованих територіях: поняття та види. *Нове українське право*, Вип. 5, 2023 С. 53-59
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.5.8>

3. Скобельська О.Р. Шляхи деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій і відновлення довіри населення до держави Україна. *Нове українське право*, Вип. 4, 2023. С. 94-99
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.12>

4. Скобельська О. Правове забезпечення формування кадрового резерву на тимчасово окупованих територіях України після їх деокупації. *Право.ua* № 4 ч.2 2023 С. 102-106

DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2023.4-2.15>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Скобельська О.Р. До питання про регулювання суспільних відносин на тимчасово окупованих територіях України. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми юридичної науки та практики у XXI столітті». 23-24 вересня 2021 року у м. Рівне. Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, 2021. С. 14

6. Скобельська О.Р. До питання про законодавче врегулювання статусу тимчасово окупованих територій України. Юридичні науки: проблеми та перспективи (м. Запоріжжя 25-26 червня 2021 року). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2021.-100с.

7. Скобельська О.Р. Роль Верховної Ради України у діяльності щодо розмінування (гуманітарного розмінування) території України. Забрудненої вибухонебезпечними предметами внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України). Шевченківська весна – 2022: публічне управління та державна служба : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2022. С. 171-173

8. Скобельська О.Р. Особливості організації державної влади на тимчасово окупованій території України в період воєнної агресії Російської Федерації. Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 черв. 2022 р.). Київ : ННІ ПУДС КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. С.60-63

9. Скобельська О.Р. «Міжнародно-правові засади статусу окупованих територій як запорука незалежності України». Незалежність України: сучасна доктрина і практика публічного управління : матеріали міжнар. круглого столу до Дня Незалежності України (Київ, 22 серп. 2022 р.). Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2022. С. 200 - 201

10. Скобельська О.Р. Міжнародно-правова оцінка референдуму на тимчасово окупованих територіях України. Матеріали щорічного Всеукраїнського круглого столу до Дня Гідності та Свободи України (Київ, 23 листопада 2022 р.). Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2022. С. 110 – 112